

Том 2

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи

Монографія

Запоріжжя 2021

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ЗАПОРІЗЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи

ТОМ 2

Монографія

Запоріжжя • НУ «Запорізька політехніка» • 2021

УДК 364-78
П581

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Запорізька політехніка»
(протокол № 3/20 від 19 жовтня 2021 р.)*

Рецензенти:

Катаєв С.Л. – доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет;

Мосаєв Ю.В. – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, Хортицької національної академії.

Автори:

Доктор філософських наук, професор, В. Попович; доктор філософських наук, професор В. Таран; кандидат історичних наук О. Балухтіна; кандидат соціологічних наук, доцент Г. Баршацька; кандидат політичних наук, доцент В. Дударьов; кандидат педагогічних наук, доцент В. Коваль; викладач М. Кузьміна; кандидат соціологічних наук, доцент Т. Серга; кандидат соціологічних наук, доцент О. Турба; кандидат соціологічних наук, доцент С. Щербина; викладач Л. Смолякова.

П581 Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: *монографія* / В.М. Попович, В.О. Таран, О. М. Балухтіна та ін. ; під заг. ред. В.М. Поповича. – Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2021. – 258 с.

ISBN 978-617-529-305-8

Монографія присвячена філософським засадам соціальної роботи, актуальним проблемам соціальної профілактики та інноваційним методам сучасної соціальної роботи. Монографія може бути корисною для працівників сфери соціального обслуговування, викладачів ВНЗ, студентів, всіх, хто цікавиться проблемами соціальної роботи.

The monograph is devoted to the philosophical principles of social work, current issues of social prevention and innovative methods of modern social work. The Monography can be useful for social workers, university professors, students, anyone interested in social work.

УДК 364-78

ISBN978-617-529-305-8

© Національний університет
«Запорізька політехніка», 2020
© Колектив авторів, 2020
© Національний університет
«Запорізька політехніка», 2021
© Колектив авторів, 2021

ВСТУП

Другий том колективної монографії кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка» присвячено теоретичним та практичним основам соціальної роботи.

Монографія складається з трьох взаємопов'язаних розділів.

Перший розділ монографії присвячено філософським засадам соціальної роботи. Наводиться компаративний аналіз катеринославського та сімферопольського благодійного товариств. Вказується на те, що вивчення досвіду регіональних особливостей добродійної діяльності громадських організацій має практичне значення в сенсі розуміння формування громадянського суспільства на українських землях, а також для розвитку суспільної свідомості населення, відтворення атмосфери духовності та необхідності допомоги ближньому в сучасних умовах. Авторами аналізуються з філософських позицій гуманістичні основи самореалізації особистості, її готовності до сприймання змінених умов життєдіяльності та здатності виступати активною перетворюючою силою. Продемонстровано як знання цих особливостей особистості може використовуватися в практиці соціальної роботи. У розділі висвітлюється взаємозв'язок стильової концепції керівника з процесом його самореалізації, надає аналіз моральних, ціннісних орієнтацій керівника та його вплив на стиль управління. Результати даного дослідження можуть бути використані в практиці соціальної роботи та управлінні соціальними закладами. Досліджуються патріотичні орієнтації держслужбовців в умовах сучасного державотворчого процесу в Україні, розглянуті як критерії та види патріотизму, так і особливості його відтворення в соціальній практиці. Вказана роль патріотизму у функціонуванні держслужбовців, що є дуже актуальним в сучасних умовах гібридної війни.

Другий розділ розкриває проблематику соціальної профілактики як напрямку соціально-педагогічної діяльності. Аналізується соціально-педагогічна робота з дітьми, які постраждали від насильства. Авторкою розглядаються завдання та напрямки протидії жорсткому поведженню з дітьми,

висвітлюється відповідна методологія соціально-педагогічної роботи. Описана проблема інтернет-залежності серед молоді та її профілактика, що в нашу епоху цифровізації набуває особливої актуальності та сенсу. Авторка аналізує різновиди інтернет-залежності та причини її виникнення та відтворення в поведінці залежної людини та вказує на посилення медіа соціалізації. Також авторка розкриває систему заходів які застосовують для профілактики відповідної залежності. В цьому розділі також аналізується комунікативна складову студентів та її вплив на їх навчальну діяльність у процесі навчання у вузі. На основі аналізу авторкою виокремлені компоненти комунікативних особливостей групи як суб'єкта спілкування та вказано, що успішність навчальної діяльності залежить від комунікативних особливостей учасників, взаємодії у вузі. Результати цього дослідження можуть бути використані у діяльності соціального працівника та у підготовці фахівців у навчальному закладі.

Третій розділ висвітлює проблематику інноваційних технологій у соціальній роботі. Досліджуються технології подолання емоційного вигорання соціальних працівників. Авторка висвітлює різні підходи до визначення природи емоційного вигорання, дає ретельний аналіз профілактичної допомоги на організаційному і особистісному рівні. Також авторкою пропонується розроблений і впроваджений тренінг профілактики емоційного вигорання у соціальних працівників. Розглянуто аксіосферу соціокультурних полів і можливість її використання в сфері соціальної роботи. Автором вказано, що відмінною рисою відтворення соціальних практик і ціннісних орієнтацій в групах є особливості функціонування соціокультурного поля, а також відтворення в групі аксіосфери має свою певну специфіку в практиці соціальної роботи. Запропоновано технологічний підхід використання аксіосфери соціокультурного поля групи для корекції поведінки клієнта та вирішення його проблем під час співпраці з соціальним працівником. Також показано як соціальний працівник може використовувати особливості функціонування соціокультурного поля в процесі проектування змін у клієнта. Охарактеризовано проблему викликів для соціальної роботи з боку трансформуючого українського суспільства, авторкою розкривається потреба в інноваційних

практиках соціальної роботи у зв'язку з неактуальністю існуючих методів і технологій. Порівняно форми та особливості дистанційного консультування в соціальній роботі. Особливо актуальним є аналіз автора особливостей інтернет-консультування та виокремлення специфічних прийомів притаманних саме дистанційній формі консультування. У силу останніх подій пов'язаних з пандемією і зростанням різноманітних форм дистанційної роботи це набуває особливого значення.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

<i>Балухтіна О.М.</i>	
1.1. КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ТА СІМФЕРОПОЛЬСЬКЕ БЛАГОДІЙНІ ТОВАРИСТВА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ.....	7
<i>Дударьов В.В., Попович В.М.</i>	
1.2. ГУМАНІСТИЧНІ ОСНОВИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ.....	17
<i>Попович В.М.</i>	
1.3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТИЛЬОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ КЕРІВНИКА З ПРОЦЕСОМ ЙОГО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ.....	47
<i>Таран В.О.</i>	
1.4. ПАТРІОТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ.....	68

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЯК НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО- ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

<i>Баршацька Г.Ю.</i>	
2.1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА.....	94
<i>Серга Т.О.</i>	
2.2. ПРОБЛЕМА ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ СЕРЕД МОЛОДІ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ.....	109
<i>Смолякова Л.Ю.</i>	
2.3. КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ.....	131

РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ (МЕТОДИ) У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

<i>Кузьміна М.О.</i>	
3.1. ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	146
<i>Коваль В.О.</i>	
3.2. АКСІОСФЕРА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПОЛІВ І МОЖЛИВОСТІ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	183
<i>Турба О.О.</i>	
3.3. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ І АКТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	193
<i>Шербина С.С.</i>	
3.4. ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ.....	201

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

БАЛУХТІНА О.М.

1.1. КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ ТА СІМФЕРОПОЛЬСЬКЕ БЛАГОДІЙНІ ТОВАРИСТВА: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ

Abstract.

The material of this section aims at studying the largest charitable societies in Katerynoslav and Simferopol as an example of public care in the Ukrainian lands in the pre-Soviet period. The main directions of their activity are highlighted, common features and peculiarities are determined. Charitable institutions were established, which functioned at the expense of societies. It is proved that charitable activity was one of the factors increasing the level of social protection of the most vulnerable segments of the population in provincial cities.

Interest in the topic of charity is inexhaustible, as it is associated with the study of cultural and spiritual traditions, which this phenomenon is associated with in society. Among a wide range of problematic issues, today the activities of charitable societies at the level of the regions of Ukraine are insufficiently studied. This text is to study and compare the activities of Katerynoslav and Simferopol charitable societies to improve financial situation of vulnerable groups in Katerynoslav and Tavriya provinces.

Keywords: comparative analysis, charitable society, charitable institution, shelter, public guardianship, estimate.

Благодійність як явище соціокультурного життя сучасної України вже давно є предметом ретельного аналізу для соціологів, істориків, економістів. Інтерес до цієї теми невичерпний, бо пов'язаний із необхідністю дослідження культурних та духовних традицій, з якими асоціюється благодійність.

У напрямі вивчення діяльності благодійних товариств вченими зроблено дуже багато: проаналізовано широке коло питань на макро- та мікрорівнях; введено до наукового обігу значну

кількість архівних матеріалів, статистичних даних, звітів різних відомств; залучено джерела особистого походження, періодичні видання. І цей величезний за видовою класифікацією масив постійно поповнюється.

Історія благодійних товариств активно досліджується українськими вченими. Серед перших, хто звертався до цієї проблематики, слід назвати Ф.Я. Ступака (1998). Працею узагальнюючого характеру відзначається також наукова стаття Ю.В. Сербалюк (2015), в якій представлені різні підходи до класифікації благодійних установ, виявлені причини зростання, здійснено аналіз законодавчої бази, яка визначала правове поле їх діяльності.

Проблем функціонування добродійних організацій в Катеринославській та Таврійській губерніях торкаються дослідження А.М. Савочка (2007, 2011) та О.В. Кравченко (2014). А.М. Савочка окремо вивчав історію Сімферопольського благодійного товариства на основі архівних даних та опублікованих джерел. Також зазначав, що благодійні товариства виступали регулятором відносин між заможними та збіднілими верствами населення, що знижувало рівень напруги в суспільстві. О.В. Кравченко, вивчаючи процес формування та розвитку громадської опіки над дітьми в Україні, звертала увагу на заклади, які підтримувалися Катеринославським благодійним товариством.

Натомість, серед праць з історії добродійності на Катеринославщині, предметом окремого дослідження вказане товариство не стало. Враховуючи, що вивчення регіональних особливостей добродійної діяльності громадських організацій має практичне значення, нам видається актуальним завданням продовження наукових студій з цієї тематики. Це є важливим в сенсі розуміння особливостей формування громадянського суспільства на українських землях, а також для розвитку суспільної свідомості населення, відтворення атмосфери духовності та необхідності допомоги ближньому в сучасних умовах.

Географічні межі дослідження охоплюють, на наш погляд, не лише міста Катеринослав та Сімферополь, де діяли товариства, а й територію Катеринославської та Таврійської губерній Півдня України другої половини XIX – початку XX ст. Це пояснюється

тим, що допомогу вони надавали не лише місцевим жителям, але й приїжджим. Вказаний регіон, у складі Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній завжди становив унікальне соціокультурне явище, оскільки характеризувався низкою особливостей, зокрема масштабами модернізаційних процесів, що відрізняло його від інших територій України. Розташування та господарське освоєння цього великого порубіжжя відобразилося також і на благодійності.

За розвитком промисловості та темпами будівництва залізниць напередодні Першої світової війни саме Катеринославська губернія стала лідером у регіоні. Через неї проходило сполучення з Кримським півостровом та військовою базою – Севастополем; Катерининська залізниця (1878-1879 рр.) з'єднала Донбас із Кривим Рогом та сприяла розвитку металургійної, залізорудної, марганцевої та вугільної промисловості; будівництво другої лінії Катерининської залізниці через Олександрівськ з'єднало Донбас та Нікопольський марганцево-рудний басейн.

У губерніях активувався процес урбанізації через відтік сільського населення в міста, з'явилося багато безробітних, а отже збільшувалася кількість осіб, які не мали змоги забезпечити себе самостійно. Влада невчасно реагувала на запити соціального характеру, що виникали в «мігрантських містах» та накопичувалися десятиліттями (Константинова, 2011). Додамо, що Таврійська губернія мала низку невирішених господарських проблем ще з часів Кримської війни. Отже, ще в середині XIX ст. з'явилося розуміння того, що система державної опіки не зможе вирішити всі нагальні питання соціальної допомоги нужденним. На допомогу прийшла суспільна (громадська) опіка.

Станом на 1861 р. благодійні товариства існували лише у 8-ми містах імперії, а до 1863 р. були закладені ще в 9-ти губерніях (Благотворительность в России, 1907, с. 5). За даними «Сборника сведений о благотворительности в России», створення 94% існуючих на початок XX ст. благодійних організацій припало на період з 1861 до 1899 рр. (Сборник сведений о благотворительности в России, 1899). До цього часу політика царизму не була спрямована на розвиток благодійності в державі. Очевидно, що побоювання революційних проявів активного та небайдужого населення перешкоджало цьому процесу.

Кількість благодійних товариств на Півдні України була значно більшою порівняно з іншими українськими губерніями. На початок ХХ ст. на 100 тис. населення благодійних організацій припадало в: Київській, Таврійській, Херсонській – по 12, Катеринославській, Полтавській – по 10, Волинській, Харківській, Подільській, Чернігівській – по 5 (Сербалюк, 2015, с. 165). В 1907 р. у Катеринославській губернії їх кількість дорівнювала 301.

Достеменно відома дата створення Сімферопольського благодійного товариства – 1868 р. (статут затверджено в 1870 р.). Цікаво, що в Таврійській губернії це товариство було відкрито другим (після Ялтинського), але стало найбільшим. Початок діяльності Катеринославського благодійного товариства, на думку дослідника добродійності на Катеринославщині О. В. Кравченко, відноситься до 1865 р. (Кравченко, 2014, с. 67). Збільшення активності в 1877 р. пов'язано з підтримкою І.М. Дурново, який був губернатором з 1870 до 1882 р. Розквіт в діяльності обох організацій припадав на 90-ті рр. ХІХ ст.

У науковій літературі існують різні підходи до класифікації благодійних товариств. Згідно з класифікацією, наведеною в науковій статті Ю. В. Сербалюк, яка враховує їх походження та підпорядкування, обидва належали до організацій, які виникли в результаті соціальної філантропічної ініціативи населення (Сербалюк, 2015, с. 163). Підпорядковувалися вони Міністерству внутрішніх справ.

За метою діяльності (класифікація Ф.Я. Ступака) вказані товариства належали до універсальних. Науковець називає цю групу «об'єднаннями загального типу», бо допомога надавалася усім, хто цього потребував (Ступак, 1998, с. 23).

Обидва товариства у своїх статутах зазначали різноманітні напрями діяльності, спрямовані на вирішення нагальних потреб місцевого населення «в міру власних сил та коштів» (Голобов та ін., 1894, с. 211). Надавалася матеріальна та освітня допомога, соціальна та духовна підтримка незахищеним верствам різного віросповідання та етнічної належності. За десятиліття своєї діяльності товариства організували та збудували мережу благодійних закладів (табл. 1).

Таблиця 1

Благодійні заклади, створені товариствами*

Катеринославське товариство	Сімферопольське товариство
Будинок працелюбності (1894 р.)	Швацька майстерня
Ольгінський притулок для літніх жінок (1888 р.)	Богадільня (1896 р.)
Благовіщенський притулок для літніх жінок	Дитячі притулки «Ясла-1» та «Ясла-2» (1901 р.)
Нічліжний притулок (1891 р.)	Нічліжний притулок (1883 р.)
Дешеві їдальні при будинку працелюбності та при Павлівській слободі	Дешева їдальня (1892 р.)
Дитячий притулок	Чоловіча та жіноча недільні школи (1882 р., 1891 р.), недільна школа для дітей (1898 р.)

*Складено за: (Савочка, 2007; Кравченко, 2014; Голобов та ін., 1894).

Дані табл. 1 вказують на схожість видів благодійної допомоги обох товариств. Насамперед, це турбота про літніх людей, відкриття притулків, нічліжок та дешевих їдалень. У Катеринославі послугами нічліжного притулку користувалося в середньому від 130 до 186 осіб за день. До розміру плати в 3 та 5 коп. (у Сімферополі – 4 коп.) також включали обід та чай. Той, хто грошей не мав зовсім, ночував безкоштовно.

Катеринославське благодійне товариство відкрило дві їдальні, в яких дешеві обіди коштували 5 та 8 коп. Щоденно їх відвідували в середньому 160 осіб, тобто за рік продавалося близько 58 тис. обідів. За словами дослідника А.М. Савочка, Сімферопольське товариство видавало обіди переважно безкоштовно (Савочка, 2007, с. 49).

З метою сприяння в пошуках роботи для осіб, які того потребували, Катеринославське благодійне товариство відкрило будинок працелюбності, який розміщувався на другому поверсі над дешевою їдальнею по вул. Торгова, 10. Звіти товариства про власну діяльність вказують на те, що в 1896 р. заклад ще не функціонував. Його правління розмірковувало над тим, які види робіт можуть запропонувати нужденним. У своїх філантропічних намірах вони хотіли організувати будинок на кшталт «Бюро праці» в Англії, що стали першими подібними закладами у світі (Голобов та ін., 1894, с. 211).

Також дані табл. 1 свідчать про відмінності в напрямках діяльності обох товариств. Прослідковується, насамперед, те, що Сімферопольське благодійне товариство значну увагу приділяло призрінню і вихованню сиріт та дітей незабезпечених батьків, а також активно провадило освітню роботу щодо організації народних читань, недільних шкіл серед жителів міста. Лише через фінансові труднощі в період Першої світової війни організація вимушена була закрити дитячі притулки «Ясла-1 та Ясла-2». Видатки на ці заклади постійно зростали: в 1906 р. – близько 4 тис. крб, а в рік закриття (1916) – понад 5 тис. 300 крб. (Савочка, 2007, с. 51).

Аналізуючи діяльність товариств, стає очевидною їх співпраця з місцевими органами влади. Так, Сімферопольська земська управа на прохання товариства надала землю для побудови трьох корпусів нічліжного притулку, який став найбільшим у губернії. Аналогічно землю під Ольгінський притулок для літніх жінок виділила міська дума Катеринослава. Заклад був розрахований на 16 осіб. На його утримання товариство надало 10 тис. крб. Станом на 1893 р. в ньому проживало 14 осіб віком від 49 до 76 років.

Безперечно, така співпраця була взаємовигідною, тому що благодійні товариства допомагали владі вирішувати нагальні соціально-економічні питання на місцевому рівні. Наприклад, в 1892 р. під час чергової епідемії в Катеринославі товариство витратило 500 крб. на облаштування чайних, а в 1891 р. під час голоду в імперії Сімферопольське товариство зібрало та відправило в Тамбовську губернію 378 пудів продовольства.

Згідно з фінансовою звітністю, одним з головних напрямів діяльності обох філантропічних організацій стало надання

матеріальної допомоги (кошти, одяг, паливо тощо). Відомо, що Катеринославське товариство за 1888-1894 рр. видало 381 особі одноразову грошову допомогу в середньому від 1 до 100 крб. на загальну суму в 2 073 крб., 576 раз надало щомісячну допомогу в середньому від 5 до 10 крб. на загальну суму в 15 314 крб. Значно меншим за обсягом стало надання допомоги паливом (дровами), взуттям та одягом для бідних учнів початкових шкіл.

Капітали благодійних товариств розділялися на спеціальні (що мали конкретне призначення), запасні та витратні. Основний обсяг коштів надходив від збору прямих пожертв шляхом організації благодійних заходів (концертів, вистав), через окладні книги та підписні листи.

Очевидно, що суми були невеликими: члени товариства жертвували в межах 2-4 крб. Частина коштів називалася «іменними», бо спрямовувалася на конкретні справи. Доки потрібна сума не була зібрана, наприклад, на будівництво благодійного закладу, товариства, згідно зі статутом, не мали права розпочинати підготовчі роботи. Велику роль тут відігравали скарбники, які стежили за достовірністю записів у прибутково-видатковій книзі з метою уникнення зловживань коштами.

Залишилося документальне підтвердження «значних» пожертв. Відомо, що кам'яний одноповерховий будинок у Катеринославі для дешевої їдальні пожертвували нащадки купця Кравцова. Існував також фонд губернатора І.М. Дурново, який пожертвував товариству 214 крб. (Голобов та ін., 1894, с. 208).

На прикладі Катеринославського благодійного товариства розглянемо порядок формування його доходної частини та прослідкуємо основні видатки (табл. 2).

Таблиця 2

Надходження та видатки Катеринославського благодійного товариства за 1888-1893 рр. (у крб.)*

Надходження			
Пожертви		Власні доходи	
Підсилення коштів товариства	4 498,53	Від різних заходів	13 685,21

Будівництво їдальні	900	Кружковий збір	418,44
Утримання дешевої їдальні	1 473,14	Продаж обідів у їдальнях	27 144,2
Будівництво притулку для літніх жінок	16 156,12	Відсотки з власних капіталів	4 889,69
Створення нічліжного притулку	748,60	Випадкові доходи та перехідні суми	2 602,10
Будівництво будинку працелюбності	1 426,29	Членські внески	3 727
Разом	25 202,88	Разом	52 466,64
Позика в товаристві взаємного кредитування	2 090,44	Від Особливого комітету для допомоги робітникам із місць неврожаїв	15 000
Загалом	94 759,96		
Видатки			
Надання щомісячної грошової допомоги	15 314,5	Продукти для дешевих їдалень	27 772,17
Будівництво та ремонт будівель	11 815,98	Дрова та освітлення	3 315,51
Надання одноразової грошової допомоги	2 073,05	Жалування службовцям та канцелярія	8 003,73
Облаштування різдвяної ялинки	1 035,33	Інші видатки	6 641,44
Загалом	75 971,71		
Залишок	18 788,25		

*Складено за: Голобов та ін. (1894, с.208-209).

Натомість, Сімферопольське благодійне товариство, згідно з

фінансовими звітами, що зберігаються в Державному архіві Автономної Республіки Крим, за 6 років (з 1888 до 1893 рр.) мало дохід 37 501,87 крб., а його витрати склали 17 902,75 крб. (Савочка, 2007, с.50). Маючи майже однакову суму за членськими внесками (Сімферопольське – 3 010 крб., Катеринославське – 3 727 крб.) стає зрозумілим, що Катеринославське благодійне товариство мало значно більший оборот коштів, доходів та видатків. Очевидно, що воно збирало більше пожертв та активніше вело підприємницьку діяльність.

Детальніше розглянемо також органи управління товариствами, до складу яких, згідно зі статутом, входили: очільник (іноді в документах зустрічається ще й «почесний очільник»), заступник, скарбник, секретар та керівники комісій, члени правління. Стає зрозумілим, що діяльність, насамперед, залежала від особистості його керівника.

«Почесними очільницями» зазвичай ставали дружини губернаторів. Саме К.Ф. Батюшкова, дружина катеринославського губернатора Д.М. Батюшкова (1884-1890 рр.), в період, який ми досліджуємо, очолювала товариство. За внесок у благодійну діяльність та турботу про потреби міста вона була удостоєна звання почесної громадянки Катеринослава (Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г., 1888, с. 546). У 1900 р. згадується також ім'я К.О. Святополк-Мирської (її чоловік – катеринославський губернатор протягом 1897-1900 рр.), яка одночасно була ще й попечителькою губернського опікунства дитячих притулків (Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. Екатеринославская губерния, 1899, с. 66). В 1901 р. товариство очолила графиня М.О. Келлер – дружина нового губернатора Ф. Е. Келлера (1900-1904 рр.) (Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. Екатеринославская губерния, 1900, с. 67).

У 1900 р. керувала товариством катеринославська поміщиця К.П. Василенко, яка стала також головою комісії з управління дешевою їдальнею. Вона відома ще й тим, що пожертвувала 500 дес. землі Знаменській жіночій пустині та згодом, прийнявши постриг, стала настоятелькою цього монастиря. А її заступниця – Є.Л. Вороніна – протягом декількох років опікувалася Ольгінським та Благовіщенським притулками. Крім того, комісію з управління будинком працелюбності очолював преосвященний

Сімеон, єпископ Катеринославський та Таганрозький (1896-1911 рр.). Декілька років до цього, коли він був єпископом Єкатеринбурзьким, то сприяв створенню такого ж будинку в Єкатеринбурзі. Нічліжним притулком опікувався І.І. Тіссен.

Також в історії залишилося ім'я першої очільниці правління Сімферопольського благодійного товариства Є.П. Рейтерн – дружини таврійського губернатора протягом 1866-1870 рр. О.Є. Рейтерна. Трохи згодом, за традицією, з 1900 р. головою правління товариства стала Є.Ф. Лазарева – дружина таврійського губернатора П.М. Лазарева (1889-1901 рр.) (Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1900 г., 1900, с. 49). Загалом членами правління (а це близько 15 осіб) були дружини очільників дворянства, почесні громадяни, купці, землевласники та інших представників заможних верств населення міста. Серед них згадуються також купець П.І. Топалов та єпископ Таврійський Гермоген: обидва виділяли на благодійність багато коштів. Тож, проаналізувавши склад органів управління, зробимо висновок про домінуючу роль жінок в керівництві обох товариств.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що до пріоритетних напрямів діяльності обох товариств належали матеріальна допомога, соціальна та духовна підтримка незахищених верств населення різного віросповідання та етнічної належності. Створена розгалужена мережа добродійних закладів та закладів дешевого і безкоштовного харчування.

З часом допомога ставала більш адресною. Робилися спроби вирішити проблеми професійного жебрацтва та працевлаштування шляхом функціонування притулків та будинків працелюбності. Необхідно визнати, що найгірше вирішувалося питання працевлаштування для працездатних осіб. В основному, діяльність спрямовувалася на мешканців губернських міст – Катеринослава та Сімферополя, але посильна допомога надавалася і приїжджим, особливо з тих губерній, що потерпали від голоду. Безперечно, виділяється лідерська роль жінок в управлінні товариствами та простежується співпраця з місцевою владою. В цілому, успішна діяльність Катеринославського та Сімферопольського благодійних товариств сприяла підвищенню рівня соціального захисту населення губернських міст Півдня України. Перспективними напрямками подальших наукових

досліджень можуть стати аналіз співпраці місцевих органів влади з благодійними організаціями.

ДУДАРЬОВ В.В., ПОПОВИЧ В.М.

1.2. ГУМАНІСТИЧНІ ОСНОВИ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Abstract

As society develops, its structure becomes more complex and completely new tasks are set for the formation of statehood, entry into the world market, the revival of spirituality, issues related to such categories as «personality», «self-realization», «interests of the individual», «sociocultural orientations», «self-affirmations» constitute a «hot spot» in the theoretical thought of an emerging sovereign state. In the study of this problem, it does not give immediate practical benefits that are not associated with the solution of such empirically-specific recommendations that would be suitable for direct use in practice. As You know, this is one of the features of socio-philosophical knowledge in general, which often serves as a reason for the unmotivated application of the meaning of broad theoretical questions. So, without the attention of broad theoretical scientific research, some problems of the formation and development of personality were left. Such problems include the problem of self-realization, as well as the problem of values essence, interests and needs of the individual, the universal laws of their formation and functioning.

Keywords: personality, self-affirmation, self-realization, humanism.

Актуальність вибраної теми. Сучасні реалії актуалізували проблему сформованості суб'єкта та його готовності до сприймання змінених умов життєдіяльності та здатності виступити активною перетворюючою силою.

У соціально-філософській думці немає спільної точки зору щодо визначення поняття «самореалізація». Деякі вчені самореалізацію ототожнюють із самоствердженням. Але самоствердження є значно ширшим поняттям, і воно не завжди може бути результатом самореалізації. Адже у сучасному суспільстві самоствердження особи відбувається не завдяки її

власним якостям та відданий, корисній для суспільства праці, а як наслідок підтримки та зв'язків. Самореалізація – це ідеальний, але дуже складний шлях до себе, пройти який під силу далеко не кожному.

Ступінь розроблення проблеми. Методологію дослідження становлення особистості розробляли К. Маркс і М. Вебер. Другий напрямок пов'язаний з формуванням «філософії життя» і виражається у працях А. Камю «Бунтуюча людина. Філософія. Політика. Мистецтво»; Ф. Ніцше «Так говорив Заратустра»; Ж.-П. Сартра; Зігмунда Фрейда «Я» і «Воно» та «Вступ до психоаналізу»; Е. Фромма «Людина для себе», та «Анатомія людської деструктивності»; В. Франкла «Людина в пошуках смислу» та «Реальність і людина» та ін.

Метою дослідження є розкриття гуманістичних засад особистості в процесі втілення цінностей в умовах стабілізаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. У відомого українського філософа Г. С. Сковороди є думка про те, що людина в житті грає багато ролей (тепер ми їх називаємо соціальними). І не може самореалізуватися та людина, яка має і виконує у своєму житті лише одну роль. Усе починається тільки тоді, коли проявляється характер, певним чином змінюються внутрішні якості особистості, а не тоді, коли людина розмірковує над доцільністю таких зусиль, оскільки рано чи пізно вона все одно помре.

Для самореалізації особистість має стати самоактуалізованою. В основі системи цінностей такої людини, за словами А. Г. Маслоу лежить її філософське ставлення до життя, узгодження з собою, зі своєю біологічною природою, сприйняття соціального життя і фізичної реальності.

Тут не може бути місця твердженню, що для досягнення поставленої мети виправданими будуть усі засоби. Адже усе, що любить і не любить людина, усе з чим вона погоджується чи засуджує, усе чому вона радіє чи засмучується, усі смаки, переваги та оцінки – усе це сягає корінням у притаманне їй базове сприйняття життя.

Самоактуалізована людина в порівнянні із звичайною по іншому розумі свободу волі. Необхідність постійно обирати, відмовляючись від чогось одного заради іншого, абсолютно не

викликає у неї амбівалентного ставлення чи сумнівів, вибір відбувається легко та вільно.

Самореалізація – це такий соціальний процес, який триває протягом усього свідомого життя особистості, хоча він і є суто індивідуальним. Але самореалізацією може називатися і єдиний «пік» усього життя, якщо в ньому найповніше розкриваються результати самоактуалізації людини.

Демократичним можна назвати тільки те суспільство, у якому самотвердження людини в будь-якій громадській чи державній структурі буде результатом її успішної самореалізації. А запорукою такого успіху можуть бути сформовані інтересами та потребами ціннісні орієнтири особистості.

Реформування нашого суспільства вимагає переосмислення, здавалося б, остаточно вирішених проблем, аналізу їх у контексті всієї світової теорії й практики. Найважливіша з них – визначення орієнтирів розвитку суспільства. Головні цілі цього розвитку є реалізацією тих чи інших принципів, ідей, імперативів, цінностей. Мова політичних та ідеологічних сфер плюралістичного суспільства – мова не фатальних законів, а людських цінностей.

Природа й суспільство завжди перебували в єдності, і перебуватимуть, доки існуватимуть Земля й людина. У такій взаємодії природи і суспільства навколишнє природне середовище ніколи не було лише об'єктом впливу людини. Воно завжди здійснює і здійснювало суттєвий вплив на всі сфери людської діяльності, на сам процес суспільного життя, на соціальний прогрес взагалі, вповільнюючи чи прискорюючи його.

Ці взаємини складаються завжди, за всіх суспільних формацій, відповідно до діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей. В органічному, непорушному зв'язку з природою, з одного боку, і в життєвій необхідності для людини постійно впливати на неї, втручаючись тим самим в процес її саморозвитку, з іншого, полягає сутність важливих суперечностей у взаємостосунках людини й природи.

На перших етапах розвитку людської цивілізації, коли люди задовольнялись переважно привласненням готових продуктів, суспільство цілком залежало від зовнішнього середовища. Але з розвитком продуктивних сил, протягом якого людина все більше позбувалася влади стихії, ця залежність поступово зменшувалась,

людина все більше позбувалася влади стихійних сил. Принаймні, так їй здавалося. Адже інтенсивні дії людини на навколишнє середовище спричиняють різке погіршення умов людського існування, екологічний дискомфорт. І соціальний прогрес був можливий лише тому, що екологічне середовище мало тенденцію до відтворення. Тепер, коли ця тенденція майже зникла, людство відчуває на собі ж результати свого, часто необдуманого, непотрібного та невинного впливу на природу. Тому потреби забезпечення майбутнього роду змушують його все більше зважати на закони функціонування й розвитку біосфери.

Екологія сьогодні – це спосіб не просто дій та думок, а й самого життя. Вже створено багато організацій, які мають своєю метою захищати навколишнє середовище, але ми й досі не задоволені наслідками наших зусиль, оскільки вони не встигають за рушійним поступом, який за рахунок набраної інерції та динамічної енергії технологій, господарює в повітрі, у воді й на суші.

Адже справді, людині не буде у цілому світі куди подітись, якщо умови життя на Землі стануть просто неможливими. За невеликий проміжок часу ми переступили через багато природних порогів. Ніхто не може конкретно сказати, як відреагують екологічні системи на антропогенні навантаження. І ще менше відомо про те, як зміни в природних системах позначаться на економічних і політичних процесах, що відбуваються у світі. Сьогодні ми знаємо тільки те, що знищення лісу приводить до зміни гідрологічного режиму, а порушення озонового шару – до збільшення кількості ракових захворювань.

Після виникнення на Землі Homo Sapiens, розвиток її деякий час відбувався повільно. Але поступово людина завойовує планету й стає «на світовій сцені зіркою першої величини» (Сартр, 1997, с. 4). Наприкінці ХХ ст. на крилах науково-технічного прогресу вона досягає нового розквіту своєї могутності. Швидке зростання населення, застосування застарілих технологій, прагнення до швидкого збагачення, ігнорування законів розвитку природи і суспільства призвели до цілком логічного наслідку, а саме – погіршення екологічної ситуації планети.

Те, що криза системи «людина – природа» існує, – незаперечний факт, хоча більшість глобальних екологічних

проблем людина не може сприймати візуально. Про них вона дізнається із спеціальних досліджень або ж відчуває їх завдяки погіршенню стану здоров'я.

Причин наших екологічних негараздів багато, але основна серед них – стиль нашого мислення.

З епохи Відродження, коли людина перебувала в центрі створення світу, а природа була кинута до її ніг, мимоволі складався тип технократичного мислення. У період зародження промислової революції та індустріалізму складалась відповідна сукупність уявлень про місце та роль людини у природі та суспільстві. Поступово найпрогресивніші уявлення фізичних наук, особливо механіки, стали основою не лише фізичної картини світу, а й ядром світогляду, що був насамперед антропоцентричним. Він (світогляд) фактично допускав всездозволеність людської діяльності в природі і разом з тим ігнорував моральний аспект у соціальній та екологічній практиці. Процес суспільного й соціоприродного розвитку людина оцінювала з точки зору кількісних трансформацій і цілком забувала про можливості якісних змін. Догматичність механістичного світогляду вповільнювала пошуки нових підходів до осмислення теоретичної і практичної взаємодії природи й суспільства, а консерватизм індустріального типу розвитку суспільства, своєю чергою, зумовлював живучість старих світоглядних орієнтирів.

Спрощена система антропоцентричного світогляду була приблизно такою: людину розглядали як надприродний об'єкт, природу – як склад ресурсів і багатств, які можна й потрібно використовувати. Тобто відбувалося фактичне підпорядкування природи людині.

На початку III тисячоліття, виявилися всі видимі та приховані вади такої позиції, що призвели до ситуації, в якій опинилося людство. Ілюзія, що цілковита перемога над природою можлива, існує тільки тоді, коли нехтують невід'ємністю людини від природи.

Це ж треба було людському розумові, що два мільйони років розвивався від «людини умілої», коли наш пращур вперше взяв в руки камінь і почав виготовляти з нього знаряддя праці, досягнути таких «приголомшливих» результатів! Тепер розвинуті країни

будують своє благополуччя на бідності слаборозвинутих країн та тих, що розвиваються, розміщуючи там шкідливі виробництва й викачуючи за безцінь природні ресурси.

А мало бути інакше. Всі країни вже давно об'єднані екологічною бідною, хоча сьогодні лише розвинуті з них серйозно занепокоєні забрудненням навколишнього середовища. Воно, це забруднення, має одну загальну характеристику: здатність поширюватися по всьому світу.

Людей дедалі більше непокоїть рівень та якість життя, а це означає початок поступової переорієнтації системи людських цінностей. Людство має змінювати технократичний стиль мислення. Потрібно враховувати інтереси не лише нашого покоління, а й наступних, робити все можливе для життя комфортного й гармонійно поєднаного з оточуючим середовищем.

Ми поділяємо позицію учених, які переорієнтацію загальнолюдських цінностей визначають одним із найважливіших, з точки зору соціальної філософії, шляхів подолання кризи в системі «людина – природа».

З величезної кількості екологічних проблем вирізнити якусь одну, навіть таку важливу і масштабну, як роль і значення води в житті людини, неможливо. Так чи інакше її доведеться розглядати у взаємозв'язку з усім середовищем людського існування: з повітрям, ґрунтами, живими істотами планети. Знищення природного середовища – результат господарської, а точніше – безгосподарської діяльності людини, і, результат однобокого розвитку цивілізації, що давно не відповідає здоровому глуздові. Культура, етика, моральність – усе стало предметом купівлі та продажу. Суспільство споживання перетворилося в суспільство поглинання невідновних або важковідновних ресурсів, з одного боку, і в суспільство спотворення усього морального устрою – з іншого.

Людина не творить природу, а тільки створює продуктивні сили суспільної праці, світ матеріальної і духовної культури. Формування людського ставлення до Всесвіту здійснюється в соціально-історичних формах освоєння людиною природи засобами суспільної практики. М. Ф. Тарасенко визначає історію розвитку предметних і суб'єктивних компонентів останньої як процес, з одного боку, «олюднення» природи, а з іншого –

«натуралізації» людини, тобто практичного виявлення природних можливостей до творчих перетворювальних видів колективної діяльності, що криються в людині (Тарасенко, 1985, с. 154).

У практиці людина набуває єдності з природою. Будь-яка суспільна практична діяльність є перетворенням природи й історичним актом формування людини. У цьому й полягає об'єктивна єдність екологічного й гуманістичного змісту суспільної життєдіяльності, її природоперетворювальної та людинотворчої функції. Взаємозв'язок культури з природою, технологією й людиною проявляється в тому, що вона, як універсальна визначеність людської діяльності, вбирає в себе всі найкращі якості неопосередкованості й загальності суспільної практики.

Від ставлення людини до всього живого ще ніколи не залежала її доля такою мірою, як тепер. Чим більшої шкоди завдається природі, тим відчутніші наслідки людської діяльності. Здавалося б, уже можна перемагати безліч хвороб, збільшити вдвічі (порівняно з попередніми поколіннями) тривалість життя, суттєво поліпшити свій побут та раціон харчування. Але ж усім відомо, що тривалість життя людини постійно скорочується, і причиною цього є чимало захворювань, що спалахнули через погіршення екологічної ситуації на планеті. Таким шляхом можна врешті-решт знищити сам вид *Homo Sapiens* не гірше будь-якої атомної бомби.

Адже, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. екологічні проблеми спричинили велику екологічну кризу планетарного масштабу здебільшого внаслідок того, що саме в цей період люди стали активною стороною взаємодії в системі «людина – природа» і своїми необдуманими вчинками різко порушили баланс екологічної рівноваги.

Уже давно порушено закон між потребою й можливістю. Роздуми про день прийдешній стають нагальною потребою суспільства. Технократична цивілізація опинилася на роздоріжжі, і передбачуваний вибір не можна назвати багатим: або подальше просування шляхами дестабілізації і руйнування до глобальної екологічної катастрофи, або ж принципово новий шлях розвитку, заснований на абсолютно нових морально-філософських принципах, на ідеї рівномірного існування людини і природи.

Нинішня, повна див і суперечностей фаза прогресу принесла людству безліч щедрих дарунків, глибоко змінила увесь наш маленький людський світ, а водночас поставила перед нами небачені досі завдання і загрожує нечуваними бідами. Суть проблеми, котра постала на даній стадії історичного розвитку саме в тому, що люди не встигають адаптувати свою культуру згідно з тими змінами, котрі самі ж вносять у цей світ, і джерела цієї кризи лежать в середині людини, а не поза нею. Тому вирішення екологічних проблем потребує насамперед зміни самої людини, її внутрішньої сутності.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що філософський аспект проблеми «людина – природа» охоплює, поперше, питання, пов'язані з баченням по суті і перспектив подальшої взаємодії суспільства й природи, тобто з шляхами розвитку майбутньої цивілізації. До їх розв'язання слід підходити діалектично, з урахуванням сьогоденного рівня розвитку науки, техніки, суспільства. Природу і суспільство треба розглядати як рівнозначні частини цілого з визнанням пріоритету активності людини. В.І. Вернадський ще 1940 року висловив ідею про те, що праця і наука впродовж тисячоліть розширюють і поглиблюють вплив на біосферу, розвивають її. На думку вченого людське суспільство швидко створює і нарощує нову форму біогеохімічної енергії, яку можна назвати енергією людської культури, що створює ноосферу. Розвиток ноосфери має хвилеподібний характер, суть якого полягає у якісних стрибках гармонізації взаємодії людини і природи (Вернадський, 1989). По-друге – філософське обґрунтування змісту поняття людина як частина природи, а отже, і співвідношення законів розвитку природи й суспільства. Адже природа для людини – це безпосередній життєвий засіб, предмет і знаряддя організації життєдіяльності. По-третє – проблему свободи людини і рівень її залежності від природи. Тенденція зростання влади людини над природою має зовнішній характер. Адже чим більше зовнішньо ми володіємо природою, тим більше внутрішньо ми залежимо від неї.

Як бачимо, основною причиною виникнення кризи в системі «людина – природа» поряд із технократичним мисленням, є незнання людиною меж і можливостей оточуючого нас середовища. А також безвідповідальність людей за свої дії. До

межі, коли природа вже не може відновлювати свої ресурси, людство дійшло. Що далі? Адже існує ще й зворотний зв'язок. Якщо промислова та сільськогосподарська діяльність є причиною забруднення навколишнього середовища, то, навпаки, змінене людським фактором середовище може як безпосередньо, так і опосередковано (через зменшення виробництва сільськогосподарської продукції) позначатись на тривалості життя.

Діалектика техніки полягає в тому, що, з одного боку техніка доводить здатність людини бачити речі не такими, якими вони є в природному контексті, і тим самим робити їх придатними для своїх цілей. З іншого боку, вона сприяє швидкому, як екстенсивному, так і інтенсивному, задоволенню потреб, причому насамперед природних. Технократична цивілізація, звільняючи людину від влади природи, одночасно знову й пов'язує з нею, адже техніка створює нові потреби. Залежність від цивілізації постає також у вигляді проблем продовольства, сировини, енергії та інших глобальних проблем. З'ясувалось, що ресурси скінченні, що для цивілізації немає міцної опори. Якщо вона нищить структуру біосфери, то несе в собі моральну деградацію людини.

Звичайно, люди не можуть не змінювати природу, але вони повинні змінювати її обдуманно, з усією відповідальністю за наслідки своєї діяльності, враховувати вимоги законів екології. Тільки в такому випадку зміна оточуючого середовища стане його збереженням, а не руйнуванням. Бо, за словами В.С. Крисаченка: «Людина постала у біосфері, живе у ній і не має іншої домівки. Вона виникла за законами біосфери і мусить жити за ними» (Ліпішук, 2001, с. 8).

Володіючи особливою, індивідуально і соціально сформованою якістю суб'єктності, особистість критично, творчо ставиться до свого природного і соціального змісту, активно перетворює його у відповідності до власних переконань, системи цінностей тощо. Для неї немає раз і назавжди сталих стереотипів поведінки, навіть у тому випадку, якщо вони вироблені традицією, суспільними інституціями. Особистість – це самодостатнє явище, яке власну життєдіяльність будує, виходячи із самої себе.

Показовим є той факт, що взаємозв'язок природної основи індивіда і його особистісного розвитку розуміли задовго до того,

як він став явним завдяки найновішим досягненням науки. Підтвердження цьому – твори М. Вебера, В. Вернадського, Ф. Ніцше, К. Ясперса, З. Фрейда, А. Адлера, та багатьох ін. Ціль – головний механізм елементу буття цілісної особистості. Це зумовлено самою особливістю цілі як ідеального образу об'єкта, на який спрямовано діяльність індивіда. Завдяки тому, що ціль репрезентує різницю потенціалів між наявним буттям і належним, вона володіє надзвичайним стимулюючим зарядом, приводить в рух усе наше єство: здібності, потреби, інтереси, ідеали, волю, емоційний потенціал. І в цьому контексті ціль виступає неперевершеною детермінантою життєдіяльності індивіда. Одна досягнута ціль породжує іншу, вищу, досконалішу з точки зору індивіда. Таким чином, включається механізм формування цілісної особистості.

Індивідуальність – це основна системостворювальна ознака особистості, відображення соціального суб'єкта в єдності загального, особливого та індивідуально неповторного (Муляр, 1999). Сутністю індивідуальності особистості є цілісність особистості, яка проявляється як певне ставлення особистості до світу. А останнє проявляється в її самодіяльності. Важливими властивостями індивідуальності виступають активність та суверенність внутрішнього світу особистості, вибірковість у її ставленні до природної та суспільної дійсності і усвідомленої реалізації конкретного спрямування в розвитку власних сутнісних сил, здатність бути самостійним суб'єктом власної життєдіяльності. Як індивідуальність, особистість не в силах заховатися за нормативністю і машинальністю будь-яких своїх значущих суспільних дій.

В процесі життєдіяльності індивід прагне адекватного, повного розкриття надбаних сутнісних сил, самореалізації власної індивідуальності.

Буття людини проходить неначе у трьох сферах, а саме: споглядання, діяльності та спілкування. Діяльність у цьому ряду стала провідним пояснювальним принципом у пізнанні людини, важливим фактором у розвитку культури, особливо такої її сфери, як мистецтво: основним способом зв'язку людей між собою, позбавляючи самостійності решту відношень людини із світом, включаючи їх тільки як компоненти.

Зміст життя людей не вичерпується діяльністю, а їх активність – цілепокладанням. Діяльність та спілкування взаємно обумовлюють одна одну. Відповідно діяльність як спосіб самореалізації суб'єкта містить у собі декілька аспектів:

– розуміння суб'єкта як епіцентр активного, продуктивного відношення до світу;

– інтерпретація предметності як базисної форми, що констатується в рамках діяльного відношення до світу й задається характером самої діяльності, її побудовою, суспільними та історичними можливостями;

– діяльність, спрямована на зовнішню реальність, на предметність та утримуюча останню в силовому полі своєї активності, постійно повертається до свого епіцентру – особистості, в силу чого вона набуває особливої властивості буття для себе.

Знову ж таки людина здатна творити і перетворювати світ. Її активне відношення до природи і соціальної дійсності виражається насамперед категорією свободи. Однак поняттям «свободи» не вичерпується пізнання суттєвих граней творчо-активного відношення людини до світу, так як діяльність будь-якого соціального суб'єкта, оскільки він при цьому вибірково реалізує одну із багатьох об'єктивних можливостей, перебуває у неминучому взаємозв'язку з об'єктивними тенденціями суспільного розвитку, тобто характеризується незмінною суб'єктивною спрямованістю. Поєднувати інтереси може тільки людина як особистість. Для цього необхідно усвідомлювати розуміння інтересів особистих, їх співвідношення із суспільними інтересами. Однак, не слід забувати, що «взаємодія» інтересів у свідомості є лише маніпуляцією тими чи іншими реальностями, точніше – розумовими реальностями, поняттями, як усвідомленими інтересами. Виявлення інтересів і їх живі зв'язки з іншими компонентами діяльності, дозволяють зрозуміти делікатність соціального суб'єкта як процес розкриття, розгортання і реалізації інтересів, а результат діяльності – як його реалізований інтерес.

Діяльність – це спосіб існування і розвитку суспільства і людини, усесторонній процес перетворення нею оточуючої

природи і соціальної реальності (включаючи її саму) у відповідності з її потребами, метою і завданнями (Бueva, 1978, с. 87).

Сутність людини не співпадає з її наявним буттям, вона завжди є розвитком, подоланням теперішнього і побудовою майбутнього у відповідності з метою, планами, проектами, активною діяльністю її свідомості. Саме свідомість – важлива, сутнісна сила людини, яка не тільки відображає, але й творить світ.

Людина може бути активною і у своїй бездіяльності, але тільки творча діяльність може бути працею.

Властивості, що характеризують діяльність – це насамперед завжди об'єктивовані властивості суб'єкта діяльності, перетворюючого оточуючу дійсність відповідно до своїх цілей, потреб та інтересів. Питання про якість суб'єкта дії є актуальним для нашого сучасного суспільства: активність, цілеспрямованість, ініціативність, свідомість, організованість висуваються сьогодні на перший план характеристик особистості. Це питання найбільш важливе у галузі наукової творчості.

Як ми знаємо, людська діяльність здійснюється у двох найбільш загальних формах – практичній та духовній. Їхня відмінність полягає у предметі діяльності та її результатах. У процесі практичної діяльності (практики) відбувається перетворення природи і всього предметного, соціального середовища, у якому відбувається життєдіяльність людини.

Духовне життя суспільства, у якому реалізуються потреби практики, виконують наступні функції:

- пізнання предмета та умов діяльності;
- формування та орієнтацію суб'єктів діяльності;
- формування інтересів, спонукань, мотивації, волі;
- вироблення цінностей, цілей, планів та програм, а також формування, регулювання і контроль за здійсненням діяльності, організації та керування нею.

Духовна діяльність є процесом цілеспрямованого, систематизованого відображення дійсності, а її результатом є перетворення сфери свідомості. У сучасних умовах як правило, це професійна діяльність. У якості її найбільш загальних видів – наукове пізнання, ціннісна свідомість, цілепокладання,

прогнозування і програмування.

Ціннісна функція свідомості пов'язана із формуванням та усвідомленням інтересів та оснований на їх спрямованості не лише соціальної творчості, але й особистого життя індивіда. В системі цінностей виражено особистісний смисл подій і проявів життя індивіда, формується смисл життя і проходить життєвий шлях тієї чи іншої особистості.

Усі види духовної діяльності (наукова, ціннісна свідомість, художня, естетична та ін.) неможливо розглянути у рамках однієї статті. Тому визначивши їх, ми виділяємо два всезагальні види духовної діяльності: пізнавальну та ціннісно-орієнтаційну.

Аналіз даної проблеми базується на соціально-психологічному зв'язку діяльності особистості та суспільної практики. При цьому важливо виділити спосіб прояву та засвоєння суспільних, групових потреб, формування інтересів, цілей, мотивів і т. п. в індивідуальній свідомості та поведінці; форми реалізації індивідуальних потреб, цілей, інтересів у діяльності суспільного суб'єкта; шляхи узгодження дій індивідуального в суб'єкті, особистості, групі, узгодження їх інтересів.

На шляху до вирішення даної проблеми необхідно дати відповідь на такі запитання, як: яким чином особистість включається в процес функціонування і розвитку суспільної системи в цілому? Яким чином персоніфікується в індивідуальній діяльності система цінностей, інтересів і цілей, притаманна різним соціальним групам? Як особистість стає активним і свідомим представником, розвиває і примножує соціальний досвід? Ключем до вирішення цих питань є принцип єдності діяльності, суспільних відношень і свідомості.

Діяльність породжує нову реальність. У будь-якій ситуації перед діючим суб'єктом розкриваються десятки можливостей. У їх усвідомленні, «програванні» подумки різних варіантів вибору велику роль відіграє уява, співставлення реальності з ідеалом. Уява відтворює цілісну ситуацію, здійснює вихід за рамки «частковості» індивідуального буття. У ньому полягає можливість передбачення майбутнього, що є результатом творчої діяльності людини. Воно представляє творчу силу свідомості, створюючи ідеальні форми. Однією з таких ідеальних форм є прагнення людини до відкриття.

Так звана спрага відкриття у людини – вершина людського розвитку. Нею є неспецифічне визначення людського інтересу, що робить людську природу здатною до майже необмеженого резонансу.

Процес діяльності передбачає розробку та засвоєння правил і норм, за допомогою яких здійснюється її регуляція і контроль. Здатність до необмеженого резонансу виступає психологічною готовністю до діяльності, передбачає наявність збуджувальних мотивів, у ході яких людина усвідомлює свої інтереси, потяги, що наповнюють її діяльність особистісним смыслом. У людини усвідомлено формується певна ієрархія мотивів відповідно з ціннісними орієнтаціями, виробляється система соціальних установок, що допомагають особистості самореалізуватися. Процес самореалізації, як ми уже говорили, є соціальним процесом, що здійснюється в рамках як духовної, так і практичної діяльності, визначається активністю людини, мірою усвідомлення людиною інтересів, ідеалів, цінностей, що в процесі самореалізації особистості будуть самореалізовуватись. Практична діяльність в такому аспекті є реалізацією суб'єктивних відношень у перетворенні зовнішності предметів, у якості яких виступатимуть не лише засоби праці, предмети матеріальної культури та побуту, але й сфера суспільних відношень, інститутів, типів соціальних зв'язків між людьми і сама людина в усій сукупності її характеристик, як творча, діяльна істота.

Поспілкувавшись деякий час із самоактуалізованими людьми, ви переконаєтесь, що тривога, страх, ворожість, агресія та заздрість зовсім не природні у даному випадку, а швидше навпаки, протиприродні. Людина, не задоволена у своїх базових потребах, сприймає світ як ворожу територію, або як дикі джунглі, заселені сильними та слабкими тваринами, хижаками та жертвами, переможцями та переможеними. Система цінностей володаря джунглів неминуче підпорядкована потребам нижчих рівнів, здебільшого тваринним потребам і потребам у безпеці. Інша справа – людина, що задовольнила свої базові потреби. У неї сформовано почуття психологічного достатку, яке вона сприймає як цілком зрозуміле, природне явище, і тому вона прагне до пошуку іншого, більш високого задоволення. Таким чином, можна упевнено стверджувати, що такі люди сповідують різні цінності.

Ми можемо говорити, що ціннісна система самоактуалізованої людини є швидше експресивним, ніж функціональним феноменом. Цей умовивід не потребує доведень. Самоактуалізація завжди передбачає актуалізацію власної «самості», власного Я, яке завжди унікальне і неповторне.

Тепер ,нарешті, ми можемо сформулювати важливе теоретичне положення про те, що самоактуалізований індивідуум подолав атомізм, об'єднав окреме в загальне, піднявся на рівень наджиттєвської цілісності. Наприклад, такі вічні антагонізми, як серце і розум, інстинкт і логіка не є антагонізмами для здорової людини; вона не бачить тут протиріч, які є синергічними для неї, тому що говорять про одне і те ж, скеровують до однієї мети. Інакше, кажучи, бажання самоактуалізованої людини не вступають у конфлікт з розумом. У свідомості самоактуалізованих людей немає місця дихотомії «егоїзм – альтруїзм». Здорова людина у кожному своєму вчинку, одночасно і егоїстична, і альтруїстична. Обов'язок не відмінняє для неї задоволення, робота не заважає грі, – навпаки, обов'язок стає задоволенням, а робота перетворюється у гру, коли людина, добросовісно виконуючи свій суспільний обов'язок, знаходить у ньому насолоду та щастя. Якщо індивідуалізм та соціальність можуть гармонійно поєднуватись у людині, то чому ми так наполегливо продовжуємо їх протиставляти.

Усе сказане вище є справедливим і по відношенню до таких дихотомій, як доброта – жорстокість, конкретність – абстрактність, індивідуальне – суспільне, конформізм – нонконформізм, відчуження – ідентифікація, серйозність – гумор, інтроверсія – екстраверсія, конвенціоналізм – незалежність, містика – реальність, активність – пасивність, чоловічість – жіночість та ін. Психічне життя у самоактуалізованих людей цілісне та єдине, його неможливо поділити на окремі сфери, їх когнітивні процеси існують у нерозривній антиарістотелівській єдності з їх захопленнями та емоціями. Їх високе начало перебуває у повному узгодженні з низьким, тваринним началом, в результаті чого те, що раніше було дилемою, стає єдністю, новою сутністю або, як це не парадоксально, перестає бути дилемою. Якщо ми знаємо, що протиставлення між чоловічим та жіночим началом- це не що інше, як ознака незрілості, відхилення від зростання та

розвитку, то чи слід робити вибір між цими двома крайностями. Якщо ми розуміємо, що доросла жінка поєднує у собі і добродійності, і пороки, то чи варто робити вибір між жінкою добродійною та порочною.

Самоактуалізовану людину відділяють від середньостатистичної не кількісні, а якісні відмінності; вони настільки радикальні, що можна говорити про два типи індивідуальної психології. Базисом універсальної науки про людину може стати вивчення самоактуалізованої особистості (Маслоу, 1999). Самоактуалізація має на увазі тривале, постійне залучення у процес зростання розвитку здібностей до максимально можливого. Маслоу пише, що самоактуалізованих людей захоплюють найбільш складні та заплутані проблеми, які найбільше вимагають творчих зусиль. Шкідливі звички часто заважають особистісному зростанню. Пристрасть до наркотиків та алкоголю, неправильне харчування та інші пороки впливають на психологічне здоров'я і продуктивність. Тиск групи і соціальна пропаганда також обмежують індивідум, зменшують його автономність і придушують незалежність суджень (Маслоу, 1999).

Під самореалізацією особи ми розуміємо всебічну актуалізацію внутрішньобуттєвого потенціалу людини у тій чи іншій сфері соціальної діяльності з користю для себе та в інтересах навколишнього середовища і суспільства.

Для подальшого аналізу самореалізації особи зручно звернутись до системи аналізу і проаналізувати компоненти моделі самореалізації особи.

А. Маслоу визначає самореалізацію (за його термінологією «само актуалізацію»), як епізод, або прорив, у якому всі сили особи зливаються в єдине ціле, надаючи їй інтенсивного задоволення. В результаті такої дії людина набуває єдності, переборюючи розірваність, більш відкрита відчуттям, відрізняється неповторністю, експресією, спонтанністю, значно повніше функціонує, володіє великим творчими здібностями, здатна піднятися над его, більш незалежна від своїх нижчих потреб і т. д.

Такі ситуації можуть відбуватися з будь-якою людиною і в будь-який час. У особистостей, які самореалізуються, це трапляється найчастіше (Маслоу, 1982, с. 132).

А. Маслоу називає такі важливі моменти самоактуалізації, які

дозволяють уявити життя, як постійний процес вибору, просування або відступу, покладання на себе відповідальності. «Усякий раз, коли людина бере на себе відповідальність, вона само актуалізується» (Маслоу, 1999, с. 113). Самоствердження має стати результатом самореалізації, тобто визнання заслуг даної людини з боку її колег, її здібностей, користі, яку вона приносить.

Діяльність, спрямовану на самореалізацію, можна умовно поділити на внутрішню і зовнішню. Це своєрідний внутрішній психологічний процес, у якому людина має навчитися вивільняти придушене, пізнавати особисте «Я», прислухатися до голосу імпульсу, розкривати свою величезну природу, досягати розуміння, осягати істину, в цьому і полягає, на думку Маслоу процес самореалізації.

Своєрідний погляд на процес самореалізації запропонував В.А. Разумний. Він вважає, що створити себе, це означає зіграти роль відповідно до ситуації, що змінюється.

У сучасній літературі існують різні погляди і на необхідність самореалізації. З одного боку самореалізація потрібна лише для виконання людиною свого обов'язку перед суспільством. Отримані знання, навички, досвід вона повинна віддати виконанню якоїсь, наперед визначеної суспільством цілі. З іншого боку, самореалізація потрібна тільки для самої особи, для примноження її можливостей. Підвищуючи кваліфікацію, рівень освіти, людина забезпечує собі успішну кар'єру, а кар'єра, в свою чергу, дає все – речі, гроші, славу та інші блага життя.

На перший погляд, ці дві точки зору протилежні. Одна – «все для суспільства», а інша – «усе для себе». Спільним є те, що обидві позиції вбачають причину і рушійну силу самореалізації поза внутрішнім світом людини. І найбільш допустимою може бути та, яка синтезує дві попередні і допускає, що лише та самореалізація приведе її до розквіту, у якій поєднуються суспільні і особистісні цілі.

Тому можна з упевненістю сказати, що не було і немає людини, якій самореалізація далася б легко і просто. Шлях людини до себе припускає правильне пізнання реально існуючих у неї задатків. Якщо такого пізнання немає, то найсамовідданіша робота щодо саморозвитку буде здійснюватись даремно. Але якщо задатки визначені вірно, то перетворення їх у здібності потребує від

людини безперервної роботи з саморозвитку. В цьому і полягає суть шляху людини до самої себе. Але кожна людина є суспільною істотою і не може жити у цілковитій самотності, адже в такому випадку проблема самореалізації особистості просто зникне, а людина не бачитиме смислу свого життя. Тому держава, громадянином якої є конкретна людина, особистість, а не просто народ чи загальна маса, повинна також піклуватися про задоволення потреб вищого рівня свого населення. Законодавчі органи кожної держави визначають як обов'язки, так і права своїх громадян. І саме права та обов'язки також дають можливість кожній людині бути соціально активними і здатними до самореалізації у даному суспільстві.

Але неможливо процес самореалізації особистості розглядати, не враховуючи такого явища, як рефлексія. Серед українських учених дослідником цієї проблеми є В.І. Волинка. Адже рефлексія – це розумова установка того, хто уникає поспішності в міркуваннях та імпульсивності в поведінці. У вужчому значенні рефлексія означає розумову зосередженість при висвітленні ідей та аналізуванні почуттів. Психологічна рефлексія чи самоспостереження називається інтроспекцією. Також цією проблемою займалися Фіхте, Гегель (Германія), Лашельє, Ланьо (Франція). На їх думку рефлексія дає можливість індивіду осмислити свою духовну єдність, що панує над мінливістю людської діяльності у світі. Рефлексія дозволяє нам по той бік почуттів людини, емоцій та індивідуального досвіду вивести їх універсальне людське значення; у цьому розумінні рефлексія навіть дозволяє нам доторкнутися до вічності (за Фіхте). Гегель називав такий стан «спекулятивним життям», а Бергсон ототожнював його з досвідом «тривалості» (Жюліа, 2000, с. 389).

Цікавий погляд на досліджувану проблему запропонував А.М. Єрмоленко (1999). На його думку проблема розробки етичних норм та цінностей у їх взаємозв'язку із соціальним світом людини є особливо нагальною сьогодні, коли розвиток науково-технічної цивілізації, загрожуючи існуванню самого життя на землі, потребує внесення коректив у сферу ціннісних орієнтацій суспільства, в мотиваційну сферу особистості, у способи регулювання соціальних конфліктів. Необхідність пошуків нових морально-ціннісних орієнтацій зумовлена також руйнацією

усталених етичних систем, як ґрунтуються на релігійних світоглядах, звичаях та традиціях, кризою раціоналістичних світоглядних систем.

На думку ученого морально-етичні норми та цінності мають спиратись не тільки на наявне буття і відображати необхідність його збереження, а й містити в собі абсолютні виміри людського існування, куди входять трансісторичний як попередній досвід, що викристалізувався в традиції, так і можливий майбутній досвід.

Руйнація внаслідок суспільних перетворень «ідеологічної основи», що певною мірою виконував ціннісно-орієнтаційну та інтеграційну функції проблематизували легітимацію суспільного ладу.

Сьогодні Україна утверджується як демократична держава. Найвищою метою розвитку нашого суспільства є людина. Адже при формуванні гуманного, демократичного суспільства зникає відчуження людини від власності, від влади, від створених нею матеріальних і духовних цінностей. Особистість залучається до активної суспільної діяльності.

Довгий час про людину говорили як про головне багатство суспільства, але фактично особа не відокремлювалась від колективу, класу, а неначе розчинилася в ньому. О.І. Левицька пише: «Роки застою в соціально-економічній сфері, що найнегативнішим чином вплинули на рівень моральності радянських людей, засвідчили історичну правдивість марксистської методології: соціальне і моральне в суспільстві нерозривні» (Левицька, 1990, с. 9-10). І дійсно, сьогодні необхідно розглядати людину, особистість як активного члена суспільства, громадянина держави, який може і має право брати участь у процесі перетворення та формування такого суспільства, у якому він прагне жити, а не яке нав'язується іншими. Для цього не варто ідеалізувати людину. Зараз нам необхідно пізнати людину сучасних моральних можливостей. Ми повинні вивчити і зрозуміти потреби, прагнення нашого сучасника, і, що найголовніше, визначити межі його морально-психологічних можливостей. Адже демократія, правова держава, ринкова економіка та інші форми цивілізованого життя, на жаль, не можуть бути введені за допомогою декретів або добрими намірами керівника, навіть якщо його обрано всезагальним голосуванням.

Саме суспільство, перебуваючи в природному рухові, породжує відповідні рівневі його розвитку форми господарювання, усвідомлення та життя в цілому (Головаха, Бекешина, Небоженко, 1992, с. 4).

Сьогодні Україна тільки починає розбудову своєї нової політичної системи, прагне створити систему демократичної діяльності й відносин, правових гарантій та культури політичної відповідальності усіх учасників демократичного процесу.

Реально в Україні вже є громадянське суспільство. Адже за кількістю політичних партій і громадянських організацій ми не поступаємося найбільш демократичним країнам світу. Вже маємо порівняно розвинуту публічну сферу, продекларовану свободу державної власності і ринок охоплює все нові й нові прошарки населення. Набагато складнішою є проблема етносу громадянського суспільства – громадянина, орієнтованого на високі моральні цінності та зразки поведінки. У нашому суспільстві панує, з одного боку, право сильного і здирицтво, а з іншого – політична апатія, утриманська свідомість, намагання повернутися під владу «сильної руки». Таким чином створення громадянського суспільства в Україні вимагає морального відродження, відтворення почуття солідарності і відновлення людської гідності (Тейяр де Шарден, 1987).

Однак відомо, що моральне становлення людини не співпадає повністю із загальною тенденцією морального розвитку суспільства. Адже гармонія суспільних і особистісних інтересів досягається не завдяки підкоренню суспільних інтересів особистісним або, навпаки, безумовному наслідуванню індивіда суспільним вимогам. На рівні окремих соціальних груп, колективів і конкретної особистості інтеріоризація моральних норм може певною мірою не співпадати, а іноді й суперечити їх об'єктивному змістові.

Слід зазначити, що найбільш інтенсивно моральний розвиток особистості відбувається в юності. Адже сім'я є початком усіх позитивних моментів у моральній соціалізації і початком витягів у моральній підготовці до життя нових поколінь. Перший досвід набуття складних навичок етико-соціальної поведінки і перші моральні оцінки проводяться також у відношенні до своїх близьких, шкільних друзів, ровесників. В період до 14-16 років

інтерес до моральної проблематики стає домінуючим і визначає в основному коло інтересів і спрямованість поведінки особистості. І лише в юності особистісне самовизначення виступає основою морального розвитку, задає соціально-значимі, усвідомлені орієнтації на включення в систему суспільних стосунків.

Досить важливим фактором моральної соціалізації молодого людини є «задані» суспільством події, які переживає індивід як певні етапи життя. Такими етапами є включення дитини у шкільний колектив, отримання юнаком паспорта та атестата зрілості, виборче право молодого людини, право на вступання в брак, професійне самовизначення та ін. Отже, період дорослішання характеризується збільшенням числа і розширенням діапазону фактично доступних чи нормативно обов'язкових соціальних ролей, розширенням сфери життєдіяльності, підвищенням самоконтролю і саморегуляції. Центральним моментом морального самовизначення молодого людини є усвідомлене прагнення зайняти стійку позицію, власна активність, самодетермінація вчинків і дій.

На формування моральних якостей людини впливають як сім'я так і дошкільні та шкільні заклади. Тільки у колективі розгортаються ділові і особистісні взаємозв'язки, які суттєво визначають багатство і різноманітність міжособистісного спілкування, розвивають почуття колективізму, взаємодопомоги, чуйності до людей, взаєморозуміння, відповідальності за спільну справу. Також важлива роль у становленні колективістських орієнтацій хлопців та дівчат належить дитячим та юнацьким організаціям.

Саме тому президент академії педагогічних наук України Василь Кремень у своїй доповіді зобов'язав педагогів в умовах утвердження української державності «зберігати баланс, не випускати з поля зору соціально-політичних, ідеологічних й соціальних процесів, що змінюються повсякчасно й будуть весь час змінюватися, і водночас розвиватись фундаментальні засади, на яких ґрунтується формування особистості і які залишаються практично незмінними протягом століть» (Формування особистості в умовах розвитку української державності, 2000). Також у доповіді зазначалося, що академія наук веде інтенсивний пошук нових підходів до розвитку особистості, пошук засобів,

техніки та технології їх впровадження в практику в період становлення національної системи освіти, виховання. Серед основних проблем розвитку особистості (в тому числі й морального) є:

– проблема входження сучасних суспільно-політичних, економічних і соціокультурних реалій у зміст навчання та формування особистості;

– проблема соціалізації особистості;

– формування духовного світу особистості.

В.Г. Кремень зазначає, що мета особистісно орієнтованої, гуманної освіти – знайти, підтримати і розвинути людину в людині, закласти в ній механізм самореалізації особистості. Але академія наук ще не виробила орієнтирів у дослідженні цих важливих питань. Також українська педагогічна наука ще не має досвіду дослідження дитинства як природного і соціального феномена, цілісного формування дитини, підлітка, юнака в найрізноманітніших аспектах психічного й соціального життя.

Мабуть ні в кого немає сумніву, що вирішення перелічених вище проблем значно покращить і удосконалить процес морального розвитку особистості та прояв її соціальної активності при виконанні різних соціальних ролей. Адже у структурі формування особистості період шкільної освіти та виховання є найтривалішим етапом процесу її соціалізації, підготовки до дорослого життя.

Не менш важливою проблемою є формування гуманістичного світогляду українського вчительства. Адже будувати і розвивати демократичне суспільство здатні лише громадяни, виховані на ідеях свободи, рівності та почуття власної гідності. А виховати таку людину може лише вчитель, що має гуманістичні й оптимістичні переконання, який своєю поведінкою визнає і утверджує право учня залишатися самим собою, створює умови для розвитку найкращих потенцій дитини.

Під час навчання у вузі молода людина опиняється під потужним потоком наукової і професійної інформації, типів поведінки людини в суспільстві, способів діяльності. І саме тут вона обирає те, що в майбутньому професійно визначатиме її життєвий шлях.

Людина, вибираючи між варіантами поведінки, може пристосуватись до ситуації. Одні й ті ж вимоги можна виконувати як чисто зовнішньо, так і свідомо слідувати правилам і нормам моралі. Зокрема, пасивна споглядальна позиція щодо моральних норм, властива певній частині молоді і має широкий діапазон практичної реалізації, починаючи з елементарного конформістського пристосування, що одухотворене уявленнями про свій маленький світ власного щастя й приховує егоцентричну позицію, і закінчуючи відкритим цинізмом, впевненістю в непохитності позиції зла, несправедливості.

Реальне життя є ланцюгом серйозних випробувань громадянської зрілості особистості. Стикаючись із безліччю соціально-моральних протиріч, молода людина іноді виявляється нездатною зробити правильний вибір. Позиція розгубленості, що свідчить про відсутність твердих моральних переконань, у деяких випадках може обертатись зневагою законів обов'язку, честі, вести до конфліктів чи надмірної пасивності. Молоді люди можуть відгороджуватись від усього, що призводить до занепокоєння, намагатимуться втекти від суперечностей чи в сферу екзотичних різновидів інтелектуально-естетичних хобі, або в світ релігійних ілюзій, східних культів, у примітивне споживання, погоню за речами, пияцтво, наркоманію тощо.

Серед визначень моралі, що зустрічаються в етичній літературі, заслуговують уваги тлумачення моралі як елемента суспільної свідомості. Найбільш повним визначенням, яке мораль також пов'язує із процесом морального розвитку особи, є визначення О.Н. Крутікової: «Мораль – засіб освоєння світу людиною, своєрідний вираз суспільних начал в поведінці людини, суспільного в самій людині, специфічне усвідомлення нею ролі «суб'єкта» такого процесу, в якому індивідуальне неминуче зведене до соціального, а індивідуальні зусилля закономірно викликають до життя «соціальні сили»» (Левицька, 1990, с. 22).

Характеризуючи зміст моралі, ми визначаємо її компоненти: добро і зло, справедливе і несправедливе; також характеризуємо якісні оцінки певних моральних відносин, оцінюємо моральні мотиви поведінки.

У Радянському Союзі протягом досить довгого часу панувала надмірна централізація. В деяких господарських осередках не було

достатньої самостійності, що негативно вплинуло і на формування особистісних якостей людей. Поширювався тип працівника – виконавця, що певною мірою був позбавлений ініціативи, енергійності, турбувався лише виконанням, часом формальним, завдань, що надходили «зверху», не визнавав себе відповідальним за справжнє, ефективне здійснення покладених на нього функцій.

Моральний розвиток особи – інтегральний процес. Адже він передбачає не лише результат впливу суспільно-економічних умов життя та цілеспрямованого виховання, а й здатність людини до моральної саморегуляції, морального самовиховання. Слід також зазначити, що моральний розвиток особи – це прогресивний процес якісних перетворень моральних рис особистості, що характеризується зростанням її здатності активно впливати на себе і соціальне середовище.

Людина володіє величезною кількістю неповторних індивідуальних фізичних, психологічних і соціальних характеристик. Тому поняття «особистість» характеризує спільну позицію індивіда, його соціальну сутність, місце в системі суспільних відносин, міру його соціальності.

Завжди слід пам'ятати про те загальне, що є основою визначення сутності моральної особи. По-перше, це певний рівень психологічного розвитку, коли у людини розвивається здатність до самоаналізу, перетворення власної свідомості і поведінки на предмет осмислення і оцінки. По-друге, моральність людини визначається певним рівнем соціальності, коли у неї розвивається здатність сприймати зовнішні для неї вимоги, що йдуть від інтересів цілого, як вияв власної волі і, керуючись нею, вибрати спосіб власної поведінки.

Здатність пов'язувати мету, до якої прагне людина, з реальністю, з кожним днем свого життя, свідчить про високу моральну зрілість людини. Які реалії життя – така і мета. Не може бути мета високою, а сьогоднішній день мізерним, індивідуалістичним і таким, що відокремлює людину від суспільних інтересів. До речі, людство вустами своїх кращих представників завжди привертало увагу до конкретних завдань сьогоднішнього дня, до вирішення їх гідними засобами, бо лише через сьогоднішня лежить шлях до майбутнього.

Але навіть морально сформованій, сильній особистості

сьогодні важко визначитись щодо способів, методів розбудови демократичної держави. На сьогоднішній день українська державність немало втрачає не стільки через відсутність чітких уявлень про цілі й перспективи країни в світовому геополітичному просторі, скільки через відсутність програми політичних дій на найближчі й більш віддалені роки. Також окреслюється проблема поєднання стратегії з політикою інтеграції регіональних структур, соціумів, управлінських систем в єдину систему держави, не замкнену на імперський центр (Михальченко, 1993, с. 3).

Найбільш важливим для забезпечення політичної стабільності у середині самої держави є перехід від некоординованих, іноді суперечливих власних впливів на різні сфери суспільного життя до проведення чітко виваженого і відповідального політичного курсу.

Вироблення взаємовідносин держава – партія – особистість є однією з серйозних «больових» точок внутріполітичного розвитку. Такі відносини можуть бути гармонійними при умові, що виходитимуть з першості особистості й базуватимуться на законі. Гармонійні взаємовідносини держави, партій, громадських організацій та особистості можливі лише при умові узгодження їх інтересів, включення мотиваційної системи на утворення в Україні демократичного громадянського суспільства. В даному випадку створюються необхідні передумови мобілізації різних соціальних структур на подолання кризових явищ у суспільному житті, на подальший розвиток державності та формування громадськості й патріотизму.

Важливим фактором політичної стабільності держави є також міжнаціональна злагода. Україна – держава багатонаціональна, у якій забезпечені рівні права і свободи громадянам усіх національностей. Українська нація – поняття не лише політичне, але й поліетичне. Як кредо міжнаціональної політики України можна визначити спільну участь усіх національних спільнот у будівництві прекрасної, незалежної України, що сприятиме подоланню сепаратистських спрямувань у деяких регіонах.

Якщо правова держава є головним елементом системи суспільства, то її основний елемент – окрема людина (особа) має бути головним чинником і самоціллю цієї системи.

У новому українському суспільстві людина посідатиме чільне

місце, бо це суспільство має будуватися на новому принципі – не людина для держави, а держава для людини. Тоді самоціллю суспільства стає задоволення потреб людини через реалізацію її інтересів, прав та обов'язків, через вплив на суспільство, через виявлення особистої думки. Саме створення незалежної, суверенної, соборної України має таку мету.

Однак, це не можливо створити негайно, навіть за допомогою законів. Матеріальне становище людини як такої у нашому суспільстві має тенденцію до погіршення, а проблеми людини – до загострення. Механізм вироблення та реалізації інтересів кожної людини, із яких складаються загальнонаціональні інтереси, ще не склався, і, мабуть, складеться ще не скоро. Окрема людина, сім'я загубилася у планах політиків.

При цьому слід зазначити, що віднайти ідею, яка б задовольнила усі політичні сили та угруповання у розколотому й занадто політизованому суспільстві і влаштувала б усіх – утопія. Однак вдало сформульована ідея здатна стати матеріальною силою. Саме такою має бути українська національна ідея.

Національна ідея повинна сприяти формуванню демократичного мислення. Але для цього сама національна ідея потребує розвитку та оновлення. Тим часом, поширюється помилка, особливо на рівні масової свідомості, що ця ідея – з числа так званих «вічних», котрі беруться «на прокат». Річ у тому, що національна ідея, належачи до розряду загальнолюдських цінностей, розвивається й набуває людського осмислення у контексті із загальнолюдськими цінностями. Тому не може бути «учораšnньої» національної ідеї, вона завжди орієнтована на майбутнє, завжди історична, бо випереджена історією.

З національною ідеєю сталося те, про що свого часу писав Ніцше у притчі про божевільну людину: «Люди вбили бога і за щоденною метушною навіть не помітили цього» (Ницше, 2000).

Основними ціннісними пріоритетами національної ідеї є: людяність, народність, цивілізований гуманізм, соціальна справедливість, державний патріотизм, соціальна та національна справедливість, демократія на багатопартійній основі у широкому народному представництві.

Необхідно погодитися з думкою, що національна ідея відбиває глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості,

сукупність установок та нахилів індивіда, соціальної групи, нації, народу, на що потрібне мислення, відчуття й діяння, співзвучне часу. Виявляючись як своєрідний духовний стан народу, його менталітет, національна ідея формується залежно від традицій, культури, соціальних структур, усього середовища буття людини. Водночас, вона сама впливає на них, існує як «животворна свідомість», як джерело культурно-історичної динаміки.

Особлива ієрархія ціннісних пріоритетів має бути суттю й фундаментом національної ідеї України. Складовою частиною національної ідеї можуть виступати такі орієнтири:

– порядок, що розглядається як підпорядкування усіх суспільних зв'язків та людських стосунків певним правилам. Порядок означає передбачуваність і керованість соціальних процесів;

– безпека, що включає політичний, правовий, екологічний, соціальний, методичний аспекти. Безпека – це відсутність загрози для життя, здоров'я, власності громадян Української держави. Зовнішньо-політична безпека будується на засадах злагоди усіх прошарків населення. Правова безпека не можлива без розумного законодавства та компетентних і сильних органів охорони правопорядку;

– інтелект: у перспективі майбутнє будь-якої країни може бути забезпеченим лише на основі пріоритетного розвитку науки та освіти. Лідируватиме нація, котра створить найбільш ефективну систему шкіл та коледжів, щоб максимально розвинути інтелектуальний потенціал своїх молодих громадян. Пріоритетності фінансування, оплати праці працівників цих сфер;

– ієрархія соціальної структури. У суспільстві не повинно бути дискримінації за будь-яким показником: етнічним, релігійним, політичним та ін. Усім громадянам країни слід надавати рівні можливості для виявів і розвитку їхніх здібностей, суспільно-корисного їх застосування. Досягнення нерівних результатів повинне фіксуватися суспільством і передбачати нерівність у сподіванні та престижі. В усіх сферах діяльності має бути еліта, що користується привілеями (Тимошенко, 2000).

Майбутнє країни пов'язане саме з елітою, що включає в себе найбільш компетентних та результативних працівників. У

випадку, коли для цієї еліти, чи з представників робітників, інтелігенції чи управлінців, не будуть створені такі умови життя, як у розвинутих країнах, потенціал еліти неминуче перейде у ці країни, або, у кращому випадку, у ті країни близького зарубіжжя, де рівень життя вищий.

Перелічені вище принципи організації суспільного життя мають загальнолюдський характер. Національна специфіка має полягати в особливості інтерпретації їх змісту, в їх особливій субординації, у специфічних засобах їх здійснення. Власне, в Україні має йти специфічне використання загально-цивілізаційних засобів, – таких як ринок, планування, різні форми власності, багатопартійність, розподіл влад, тощо.

Перед суспільством постає небачено складне історичне завдання – утвердити нашу молоду незалежність, що постійно піддається суворим випробуванням, шляхом налагодження дійової національної безпеки, на ґрунті науково вивіреної самодостатньої внутрішньої державної політики. Остання має забезпечити єдність суспільства, незалежність самобутньої зовнішньої політики на основі національної системи орієнтації, яка має гарантувати нашу незалежність. І тут національна ідея виступає не просто як атрибут національної свідомості, суто духовний феномен, вона є рушійною силою здійснення практичних справ.

Що стосується зденаціоналізованої особистості, позбавленої національного почуття й самобутності, то вона ніколи не може стати повноцінним громадянином держави, адже сама держава є найвищим автором нації. Національний нігілізм і національна держава (а всі держави мають національну основу) приходять у взаємне заперечення. Зденаціоналізований громадянин задовольняє хіба що тих, хто не бажає українській державі майбутнього.

В державному суверенітеті як загальнолюдській гуманістичній цінності та факторі інтеграції українського народу, як у призмі, відбивається й концентрується багато проблем, пов'язаних з формуванням, становленням та розвитком української національної ідеї, втіленням її у практику життя української нації.

Втілення української національної ідеї в розбудову нового суспільства є досить складним і помітним процесом трансформації старого світу у новий, що започатковує новітньою українську

історію.

Українська держава, щоб стати соціальною, державою добробуту, потребує радикальних перетворень. Форми соціальної Української держави стануть можливими лише на ринковій основі й трансформації суспільно-політичного життя. Довготривалі кризові явища не дали особливої актуальності і практичної значущості заходам трансформації суспільства. Втручання держави в економічну систему стало вилитися в дилему «більше чи менше держави», регуляція чи дерегуляція, централізація чи децентралізація, регіональна чи інституційна економіка. Лише шляхом реформ держави можна запобігти «соціального дарвінізму», сприяти саме людському існуванню, ствердженню незалежності в існуванні держави.

Більшість нових суспільних, національних, геополітичних, економічних, соціальних, культурних реалій сьогодення, процеси переходу від тоталітаризму до демократії, що пов'язані з необхідністю формування соціальної, правової, демократичної держави, потребують глибокого соціально-політичного, культурного, світоглядного, ідеологічного осмислення. Відповідно актуалізується потреба оновлення усієї політичної й філософської думки, розробки категоріальних засобів осягнення сучасних явищ.

Передусім слід з'ясувати й зрозуміти саму суть державного суверенітету, без чого не можна, зокрема, вирішити такі нагальні питання, як характер та межі державної влади, юридична природа територій і різних соціально-економічних систем та багато іншого.

Суверенітет – це необхідна політична та юридична властивість будь-якої держави. Він отримує вияв у діяльності влади, що уособлює державу, проте не вичерпує поняття та ознаки держави, але персоніфікує її, виступає від її імені. Під суверенітетом державної влади слід мати на увазі суверенітет держави (Фолсон, 1982).

Узагальнюючи все вище сказане, зробимо висновок по даному дослідженню. Людина активно існує завдяки потребам, що її спонукають до дії. Усі потреби людини поділяються на базові (фізіологічні) та вищі (духовні). Базові потреби забезпечують фізичне життя людини, і тільки задоволення цих потреб дає можливість проявитися і активізуватися потребам вищого рівня.

Саме вищі потреби впливають на суспільну діяльність людини, допомагають визначити ціль та сенс життя, роблять діяльність людини змістовною та потрібною.

Потреби людини тісно переплітаються з її інтересами і формують їх. Інтерес представляє собою позицію людини на певному історичному етапі розвитку суспільства, визначає її лінію поведінки у певній ситуації. Людина, за великим рахунком, має тільки один інтерес – повний розвиток своїх власних можливостей, розкриття себе як розумної, мислячої, плідної людської істоти. Але варто відмітити той факт, що сучасна людина, як власне і людина минулих поколінь, відчуває внутрішнє незадоволення, неузгодженість власної діяльності із своєю природою. Тому досить актуальним сьогодні має бути самопізнання кожної особистості, яке зробить можливою плідну діяльність людини, її повну самореалізацію. Потреби та інтереси людини формують її ціннісну орієнтацію, і саме цінності визначають зміст існування індивіда, є основою усієї його мотивації. Взагалі, цінності є узагальнюючим поняттям ідеї чи ідеалу.

Основу ціннісної системи самоактуалізованої людини складає її філософське ставлення до життя, злагодженість із собою та своєю внутрішньою природою.

Формування характеру кожної особистості тісно пов'язане з її цінностями, інтересами та потребами. Характер людини прямо впливає на форму стосунків людини з іншими і виконує функцію відбору ідей та цінностей.

Висновки. Отже, саме національні цінності, які визначають національну ідею, здійснюють значний вплив на моральний розвиток особистості. Ціннісні орієнтири морально сформованої особистості допомагають їй самостверджуватись як активному громадянину своєї держави, впливати на історичний хід подій, здійснювати нові наукові пошуки та відкриття, підвищуючи таким чином світове значення своєї держави. Адже людство уже давно із людини умілої переросло у людину мислячу, і якщо кожна людина у процесі своєї самореалізації бере активну участь в розбудові та покращенні умов для творчості у своїй державі, то вона тим самим здійснює неоціненний вклад у розвиток та перетворення суспільства усього світу. Але на сучасному етапі розвитку людства

необхідно змінити технократичний стиль мислення людини. Тільки високоморальна особистість може нести відповідальність за свою діяльність і максимально правильно визначати шляхи та засоби для втілення своїх задумів, ідей, цілей, тим самим покращуючи умови, у яких сьогодні доводиться жити суспільству нашої держави. Тільки особлива ієрархія ціннісних пріоритетів може бути суттю й фундаментом національної ідеї. У новому українському суспільстві людина має посідати чільне місце, а держава може і повинна створювати усі умови для задоволення вищих потреб людини через реалізацію її інтересів та через прояв її особистісної позиції у даному суспільстві.

ПОПОВИЧ В.М.

1.3. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СТИЛЬОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ КЕРІВНИКА З ПРОЦЕСОМ ЙОГО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

Abstract

The article is devoted to the analysis of the influence of the level of general and professional knowledge, experience, ideals and value orientations, temperament on the management style, the very essence of the leader's personality. It is analyzed how optimally, organically and fully the personal factors of the leader can be involved in the social system of the organization, the structure to which the leader belongs. The process of self-realization of the leader's personality through the formation of leadership style is studied, the directions of influence on the efficiency of the organization's functioning and the prospects of its development are outlined. Self-realization of the leader's personality and his influence on managerial activity, which, in turn, affects the efficiency and potential of the organization is the subject of this article.

It is determined that in the process of professional activity a person is influenced by objective and subjective factors. Objective factors are the requirements, norms and restrictions imposed by the profession on human labor and the presence of certain qualities. Subjective factors are those that a given worker has the makings and abilities, individual psychological properties and characteristics, his motivation, level of requirements, self-esteem, ie the determinants of the process of self-

realization of the individual.

The article argues that for successful professional activity in general and in the field of management separately there is a compliance of the system of objective professional requirements to the subjective features and capabilities of man, the orientation of his personality.

Keywords: personality, leader, self-realization, management style.

Постановка проблеми. Самореалізація особистості завжди відносилась до фундаментальних проблем суспільного та індивідуального буття. Такий її статус зумовлений тим, що ефективність функціонування та розвитку будь-якої соціальної системи (від окремої організації до суспільства в цілому) в кінцевому рахунку залежить від процесів самореалізації людей як компонентів цієї системи – і в першу чергу, від ключових осіб. В окремі організації такими ключовими особами виступають її керівники, які безпосередньо розвивають та стверджують внутрішньо-організаційну соціальну дійсність. Їхні потреби, здібності, навички, вміння, вольовий та емоційний потенціал в процесі свого прояву у соціальній системі визначають та спрямовують процеси стилізації управлінської діяльності. Від того, наскільки оптимально, органічно та повно сутнісні сили особистості керівника будуть задіяні в соціальну систему організації, залежить не тільки «обличчя» цієї системи, але й перспективи її буття, не тільки ефективне функціонування фірми, але й напрямки її розвитку. Виходячи з цього, можна зазначити, що процеси самореалізації особистості керівника через формування стилю керівництва впливають на ефективність функціонування фірми, напрями та перспективи її розвитку. Тому вивчення впливу самореалізації особистості керівника на стилізацію управлінської діяльності та через це – на ефективність роботи та потенціал розвитку фірми, є нагальною та актуальною потребою сьогодення.

Аналіз досліджень і публікацій. В умовах змін форм власності відбувається інтенсивне формування економіко-психологічного підходу до вивчення психологічних закономірностей поведінки різних типів керівників. Звертається увага на розробку структури особистості керівника-підприємця, його ціннісні та економічні орієнтації (В.А. Хашченко, 2004); мотивацію та відповідальність (Е.Д. Дорофєєв, 2006), ділову активність (А.Л. Журавльов,

В.П. Позняков, 2013, 2016), суб'єктивний економічний статус (А.Л. Журавльов, 2008), психосоціальну ідентифікацію (М.А. Кисельова, 2007), уявлення про феномен довіри (В.А. Сумарокова, 2007), особистісні якості (Е.Н. Сивашенко, 2008), самооцінку (С.А. Матошук, 2008) та ставлення до змін форм власності (М.В. Кирюхіна, М.Е. Колесникова, 2008) (Агапов В.С.).

Інтегративний підхід передбачає виявлення глибинних психологічних механізмів, що інтегрують особистість і діяльність керівників та дозволяють керівникам, що відносяться до різних психологічних типів та діють у суттєво різних умовах, досягати об'єктивно високих результатів в управлінні. При цьому особливості управлінської діяльності конкретного керівника визначаються інтегрально-функціональними якостями (Р.Х. Шакуров, 2005), загальною інтегральною здатністю до керівництва (Л.Д. Кудряшова, 2013), Я-концепцією (Е.В. Єгорова, 2004; А.А. Чечулин, 2014), особливостями професійної самосвідомості (С.В. Кошелева, 2005).

Метою дослідження є аналіз моральних, ціннісних орієнтацій керівника та його вплив на стиль управління.

Виклад основного матеріалу. Стиль управління обумовлюється рівнем загальних і професійних знань, досвідом, ідеалами і ціннісними орієнтаціями, темпераментом – усім тим, що визначає сутність особистості керівника. Всі вищеперераховані фактори, що обумовлюють формування стилю управління можна узагальнити єдиним поняттям – сутнісні сили особистості.

Сутнісні сили особистості здатні до саморозвитку і диктують необхідність свого прояву у середовищі, таким чином впливаючи на перебіг професійної діяльності людини, у нашому випадку – управлінської діяльності. Це відбувається через те, що сутнісні сили особистості виступають факторами детермінації процесу самореалізації особистості. Сутнісні сили особистості як діяльнісні елементи особистості виступають каналом її зв'язку з оточенням і спричинюють розвиток особистості.

Складовою частиною проблеми особистості є питання її самореалізації, досліджуючи яке, не будемо замикатися в межах однієї дослідницької парадигми, якими б авторитетними іменами вона не була представлена в філософському, психологічному,

соціологічному знанні.

В процесі соціалізації особистості, яка формується, все більше проявляються індивідуально відпрацьовані форми саморегуляції, причому під саморегуляцією слід розуміти – підтримання стабільності структури особистості завдяки скоординованим реакціям сутнісних сил, які компенсують вплив мінливих умов зовнішнього середовища. Саморегуляція в індивіда завжди включає в себе такі необхідні елементи, як: самопізнання, самосвідомість, самореалізація, самостановлення та ін. У різних людей кожен із названих елементів розвинений своєрідно (Игнатов, Албастова, 2006, с. 63).

Індивідуалізація є зворотною стороною, чимось «іншим» у відношенні до соціалізації і виступає у людини як розвиток особливих, притаманних тільки їй форм соціальної саморегуляції. В цьому полягає, очевидно, глибинна причина принципових відмінностей прояву соціальної активності у різних індивідів.

Численні дослідження стилю управління на мікрорівні (керівник – трудовий колектив – особистість) свідчать, що ефект цього управління значно вищий, якщо керівник піклується про здоровий характер своїх стосунків з підлеглими, прагне до оптимізації цих стосунків в залежності від обставин та умов трудового процесу. А значить перед ним рано чи пізно постають питання: яким чином більш ефективно та конструктивно впливати на підлеглих з тим, щоб досягти великих результатів; як вести себе в тій чи іншій ситуації; якого стилю слід дотримуватися?

Стиль – найважливіша якісна характеристика управлінської діяльності. Це не що інше, як оснований на визначених закономірностях спосіб, спосіб життя та діяльності індивіда, типова для лідера (керівника) система прийомів впливу на підлеглих, спосіб поведінки керівників з підлеглими, характер відносин зі співробітниками в процесі виконання службових обов'язків, узагальнений тип поведінки керівника у стосунках з підлеглими в процесі досягнення поставлених цілей. Це риси та форми взаємодії керівника з колективом, що регулярно проявляються, сформовані під впливом як об'єктивних так і суб'єктивних умов, так професійно-особистісних особливостей керівника. Таким є найбільш загальне розуміння стилю управлінської діяльності (Башмаков, 2013, с. 125).

Стиль є не менш суттєвим, ніж зовнішнє середовище, будучи детермінованим цілком конкретними соціально-економічними, політичними та духовно-моральними факторами суспільного буття.

Не в меншій мірі стиль детермінований функціями та характером задач, що стоять перед даним конкретним колективом, рівнем оптимальності структури апарату, якісними параметрами його кадрового корпусу: професійною компетентністю робітників, їх освіченістю, життєвим досвідом, культурою.

І навіть враховуючи всі вищевказані фактори, самореалізація керівника в процесі становлення його стильової концепції грає основну роль. Тут необхідно зазначити, що якими б не були зовнішні об'єктивні умови, стиль управління деперсоніфікувати неможливо.

Стиль управління – це особлива система, що динамічно розвивається та виражає ступінь діалектичної єдності та гармонізації цілей, форм, методів та засобів роботи з персоналом, здатність керівника як суб'єкта управлінського впливу пропонувати близькі до оптимальних рішення та забезпечувати в ході їх реалізації послідовні економічні, соціальні, політичні та духовні зміни. В самому загальному можна визначити як сукупність стійких, взаємопов'язаних та взаємообумовлених рис діяльності, що відображають вміння, здатність та готовність суб'єкта управління в особі відповідного керівника, що діють у рамках чинного законодавства та прийнятих принципів, забезпечувати рішення поставлених задач (Башмаков, 2013, с. 125-126).

Найбільш раннім підходом до оцінювання стилю управління була точка зору, основана на оцінці особистісних якостей. Згідно особистісної теорії лідерства, кращі з керівників мають певний набір спільних для них усіх особистих якостей (рівень інтелекту, знання, зовнішність, чесність, здоровий глузд, ініціативність, соціальна та економічна освіта та високий ступінь впевненості у собі).

Однак виявилось, що людина не стає керівником тільки завдяки тому, що має деякий набір особистих якостей, а структура особистих якостей керівника має співвідноситися з особистими якостями, діяльністю та задачами підлеглих.

Пізніше виник інший, поведінковий підхід, що створив основу для більш точного визначення стилю управління, який ми вже зазначали вище: стиль управління – це відносно стійка система способів, методів та форм практичної діяльності керівника, звична манера поведінки керівника стосовно підлеглих, націлена на вплив та спонукання їх до досягнення цілей організації. Міра, в якій керівник делегує свої повноваження, типи влади, які він використовує, його турбота про людські стосунки у колективі чи про виконання завдань, відображає стиль керівництва, що характеризує даного лідера (Ефимов, 2012, с. 143).

Але і такий підхід не виявився до кінця вірним. Подальші дослідження показали, що в ефективності керівництва значну роль грають ситуаційні фактори, які наприклад, включають потреби та особисті якості підлеглих, характер завдань, вимоги та вплив середовища, інформацію, якою володіє керівник.

За традиційною системою класифікації стиль може бути автократичним (це одна крайність) та ліберальним (інша крайність), або іншими словами стиль, зосереджений на роботі, або стиль зосереджений на людині. Між ними знаходиться усереднений демократичний стиль (Ефимов, 2012, с. 127) (див. рис.1):

Рисунок 1. Стилі управління

Тут підґрунтям для класифікації стилів управління обране співвідношення єдиноначальності та колегіальності.

Керівництво – це здатність здійснювати вплив на окремих осіб і на групи, спонукаючи їх до роботи для досягнення цілей організації. Кінцевою метою діяльності керівника є досягнення цілей організації, що він, природно, робить не без допомоги

підлеглих. А звична манера поведінки керівника відносно підлеглих з метою вплинути на них і спонукати до досягнення цілей організації – це і є стиль управління.

Автократичний, або директивний, стиль – керівник нав'язує свою волю підлеглим. Причому робить це шляхом примушення, залякування, винагороди або посилення на традиції це стиль прямих наказів та розпоряджень, оснований на відсутності гласності та дозованості інформації, не беззаперечному підкоренні керівнику. Відношення ж робітників до процесу праці, інтереси окремої людини, психологічні феномени при такому стилі до уваги не беруться (Ефимов, 2012, с. 151).

Це стиль, побудований за принципом «розділяй та володій». Він не терпить заперечень, а тим більше зовнішніх впливів та контролю. Він формує ворожу, недоброзичливу атмосферу, хоча може бути дуже ефективним в край сприятливих або вкрай несприятливих умовах. За таких умов цей стиль може бути підтриманий громадськістю та заохочуваний, тим більш, що керівник-автократ, як правило, забезпечує більш оперативне та чітке рішення задач.

На мікрорівні ж ситуація інакша. Тут все є більш прозорим і зрозумілим: в колективі дуже швидко стає зрозумілим, хто на що здатен та хто чого вартий, які справжні задуми керівника. Силowymi прийомами довгострокових результатів досягти важко. Наслідки такого стилю – відчуження людини від результатів своєї праці, погана якість роботи, низька продуктивність праці колективу, бюрократизм. Рано чи пізно зароджується тенденція до застою та кризи.

Демократичний, або колегіальний, стиль – особливу ставку керівник робить на «людський фактор», на відносини взаєморозуміння, поваги та діловитості. В цьому випадку модель управління приймає одухотворені форми, керівник заохочує самовираження, створює атмосферу співробітництва, дозволяє підлеглим брати участь в прийнятті рішень, в тому числі і з кадрових питань. Віддає перевагу діям методами переконання, розумної віри в здібності та кращі якості людини, не проявляє своєї переваги. І головне – відповідальність за промахи ділить разом з підлеглими, правильно реагує на критику (Ефимов, 2012, с. 154).

Управління керівника-демократа достатньо гнучке, є м'яким, ненав'язливим. Йому притаманна готовність піти на компроміс, відмовитися від рішення, прийнятого раніше, якщо воно виявилось помилковим або малообнадійливим. При такому стилі заохочуються ті робітники, які проявляють відповідальність та зацікавленість в спільній справі, шукають та знаходять ефективні шляхи досягнення поставлених цілей.

Керівник демократичного стилю є найбільш ефективним у стабільному апараті. Під керівництвом демократа підлеглі відчувають себе впевнено, у них розвивається самостійність, персонал працює ефективно, злагоджено, з ентузіазмом.

Ліберальний, або популістський, стиль відрізняє керівників, які надають перевагу ролі посередника, дають підлеглим широку самостійність, практично повну свободу, мало підкріплену відповідним контролем. Керівники-ліберали не втручаються в роботу своїх підлеглих, дають поради лише на їх прохання, віртуозно знімаючи з себе відповідальність. Свої рішення ліберал висловлює в формі рекомендацій, які підлеглий може виконати, а може і не виконати (Ефимов, 2012, с. 158).

Результат: самопротікання та рихлість в роботі, підлеглі користуються слабкостями керівника, його нерішучістю та схильністю до конформізму. Не зовсім порядні робітники обов'язково скористаються його побоюванням конфліктів, загострення ситуації, принципової постановки питання. Керівник стає заручником групових інтересів не найкращої частини колективу. Лібералізм призводить згодом до анархії в колективі, до втрати контролю над ситуацією.

Тут можна надати порівняльну характеристику автократичного та демократичного стилів спираючись на теорію «Х» та «У» МакГрегора.

Автократичний керівник в управлінні авторитарний. Автократичний керівник наділений владою, достатньою для того, щоб нав'язати свою волю виконавцям, і в разі необхідності без сумнівів застосовує це. Автократ умисно апелює до потреб більш низького рівня своїх підлеглих, виходячи з твердження, що це той самий рівень, на якому вони оперують. Дуглас МакГрегор назвав передумови виникнення автократичного стилю управління стосовно робітників теорією «Х». Згідно з теорією «Х»:

–люди споконвічно не люблять працювати і при будь-якій можливості уникають роботи.

–у людей немає честолюбства, і вони прагнуть уникнути відповідальності, хочуть, щоб ними хтось керував.

–більше за все люди прагнуть захищеності.

–щоб змусити людей працювати, необхідно використовувати примус, контроль та загрозу покарання (Башмаков, 2013, с. 129).

На основі таких вихідних припущень, автократ, звичайно, як можна довше централізує свої повноваження, структурує роботу підлеглих і майже не дає їм волі у прийнятті рішень, прагне спростити цілі, розбити їх на більш мілкі, кожному підлеглому дати своє специфічне завдання, що дозволяє легко контролювати виконання, тобто щільно управляє всією роботою в межах його компетенції і, щоб забезпечити виконання роботи, може здійснювати психологічний вплив, як правило погрожувати.

Ієрархічний розподіл в таких організаціях, як правило, дуже суворий, канали збору інформації працюють чітко та оперативно. Керівник такого типу концентрує увагу на задоволенні елементарних потреб своїх підлеглих та використовує найбільш автократичний стиль управління. Коли автократ уникає негативного примушення, а замість цього використовує винагороди, він отримує назву прихильного автократа. Хоч він і залишається авторитарним керівником, прихильний автократ проявляє активну турботу про настрій та добробут підлеглих. Він може навіть піти на те, щоб дозволити або захопити їх участь в плануванні завдань. Але яким би прихильним не був автократичний керівник, він розвиває свій автократичний стиль далі, структуруючи завдання та нав'язуючи беззаперечне дотримання правил, які жорстко регламентують поведінку співробітників.

Уявлення демократичного керівника про співробітників відрізняються від уявлень автократичного. МакГрегор назвав їх теорією «Y»:

–праця процес природний. якщо умови сприятливі, люди не тільки приймуть на себе відповідальність, але і будуть прагнути її.

–якщо люди залучені до організаційних цілей, вони будуть використовувати самоврядування та самоконтроль.

– залучення є функцією винагороди, пов'язаної з досягненням цілі.

– здатність до творчого рішення проблем зустрічається часто, а інтелектуальний потенціал середньої людини використовується лише частково (Башмаков, 2013, с. 130).

Завдяки цим припущенням, демократичний керівник надає перевагу таким механізмам впливу, які апелюють до потреб більш високого рівня: потреби в залученні, високій цілі, автономії та самовираженні. Демократичний керівник уникає нав'язування своєї волі підлеглим.

Організації, в яких домінує демократичний стиль характеризуються високим ступенем децентралізації повноважень. Підлеглі приймають активну участь в прийнятті рішень та користуються широкою свободою у виконанні завдань. Доволі часто, пояснивши цілі організації, керівник дозволяє підлеглим визначити свої власні цілі у відповідності з тими, які він сформулював.

Замість того, щоб здійснювати жорсткий контроль підлеглих в процесі їх роботи, керівник звичайно чекає коли робота буде виконана до кінця, щоб потім провести її оцінювання. Оскільки демократичний лідер вважає, що люди мотивовані потребами більш високого рівня в соціальні взаємодії, успіхах та самовираженні, він намагається зробити обов'язки підлеглих більш привабливими. В деякому сенсі він намагається створити ситуацію, в якій люди до деякої міри самі мотивують себе, тому що їх робота, за своєю природою, сама є винагородою. Він також сприяє тому, щоб підлеглі розуміли, що вони мають вирішувати більшу частину проблем, не шукаючи схвалення або допомоги. Але керівник вкладає багато зусиль в створення атмосфери відкритості та довіри з тим, що якщо підлеглим і знадобиться допомога, вони змогли звернутися до керівника без вагань. Щоб досягти цього керівник організовує двобічне спілкування та грає спрямовуючу роль.

Різного роду дослідження дозволяють стверджувати, що керівники – прихильники як теорії «Х», так і теорії «У» досягають значних успіхів у бізнесі.

В науці наводяться й інші класифікації стилів: диктаторський,

демократичний, песимістичний, маніпуляторський та організаторський (США); новаторсько-аналітичний, новаторсько-інтуїтивний, консервативно-аналітичний, консервативно-інтуїтивний (Японія); авторитарний, патріархальний, консультативний, кооперативний, делегативний, автономний (Германія); наказовий, переконуючий, консультативний, делегуючий (Росія) (Кокин, Шлендер, 2010).

Але з нашої точки зору, між вказаними підходам існує лише видима відмінність. Все пов'язане з різною (трьох, чотирьох, п'яти або шести вимірною) градацією стилів в залежності від «щільності» владно-управлінського впливу на персонал.

В абсолютно чистому вигляді не проявляється жоден з вказаних стилів. В стилі є перехідні форми, відтінки, різні форми та методи роботи. Навіть конформізм має бути присутнім у розумних межах. Концепції управління нерозривно пов'язані одна з одною і визначаються основними стилями управління.

Отже, зупинимось більш детально на різних класифікаціях стилів управління. Стили можуть бути класифіковані за наступними критеріями.

А. Критерій участі виконавців в управлінні (див. рис. 2).

Найбільш чітко тут розрізняють три стилі:

– авторитарний (одноосібно керівник вирішує та наказує – співробітники виконують);

– співпричетний (співробітники беруть участь тією чи іншою мірою в прийнятті рішень);

– автономний (керівник грає стримуючу роль – співробітники вирішують самі, в основному більшістю) (Бернс, 2006, с. 134).

Авторитарний стиль управління також має різновиди:

– диктаторський стиль (керівник вирішує все сам, співробітники підкорюються під загрозою санкцій);

– автократичний (керівник має в своєму розпорядженні обширний апарат влади);

– бюрократичний (авторитет керівника оснований на формальних ієрархічних положеннях системи);

– патріархальний (керівник має авторитет «голови родини», співробітники необмежено йому довіряють);

– прихильний (керівник використовує свої неповторні

особистісні якості і має великий авторитет, тому співробітники слідують його рішенням) (Бернс, 2006, с. 134-135).

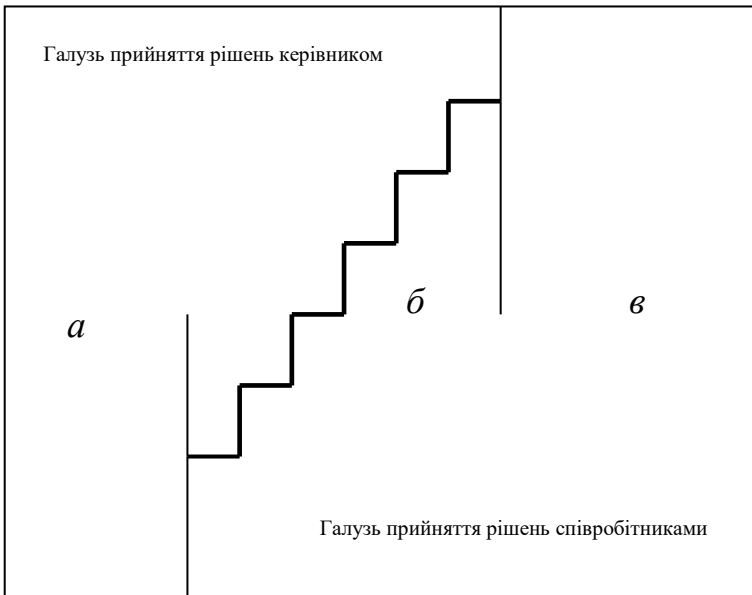

Рисунок 2. Відмінності стилів управління (за участю в них виконавців), де а) авторитарний стиль; б) демократичний стиль (співпричетний); в) ліберальний стиль (автономний).

Співпричетний стиль також має варіанти:

– комунікаційний стиль (керівник затрудняється в прийнятті рішень та інформує співробітників, останні задають питання, висловлюють свою думку, однак, в кінці кінців, мають слідувати вказівкам керівника);

– консультативний стиль управління (рішення приймають сумісно в рамках нарад);

– спільне рішення (керівник висуває проблему, вказує обмеження, співробітники самі приймають рішення, керівник має право вето).

Б. Класифікація стилів управління по переважному критерію функцій управління:

– управління через інновацію (розробка інновації – як керівне завдання);

– управління за допомогою постановки цілі (на кожному ієрархічному рівні задають цілі, є свобода в методи її досягнення, обмежена кошторисом та контролем). Переваги цього типу: свобода реалізації, здійснення власних цілей, відповідальність за результат. Недоліки: жорстка система планування, інтенсивний контроль, відсутність співпричетності співробітників, витрати на контроль;

– управління через узгодження мети (це змішана форма управління через цілі та співпричетності співробітників). Переваги: узгодження цілей – найкраща умова для їх досягнення, свобода в реалізації, орієнтація не на ціль, а на спосіб, здійснення особистих цілей в роботі, загальний контроль, відповідальність, співпричетність. Недоліки: жорстка система планування, затрати часу на узгодження, протиріччя з ієрархічною системою, інтенсифікація контролю;

– управління через правила рішення;

– управління через мотивацію;

– управління через координацію (Бернс, 2006, с. 136).

В. Критерій орієнтації на співробітників або на виконання задач. П'ять типових стилів відображені на рис. 3.

Стиль 1.1 (слабке управління) – немає тиску на співробітників, немає турботи про них, також наявне слабке піклування про виконання завдань керівника. Віддача мала.

Стиль 9.1 (управління по завданням) – до співробітників відносяться як до виконавців, можна досягти високої ефективності, але завжди страждатимуть стосунки у колективі.

Стиль 1.9 (клубне управління) – панує дружня атмосфера, але занедбані вирішення поставлених задач.

Стиль 5.5 (управління за середнім шляхом) – досягається компроміс між вимогами з роботи та інтересами співробітників, середня продуктивність праці.

Стиль 9.9 (сильне управління) – ідеальний стиль (Бернс, 2006, с. 137).

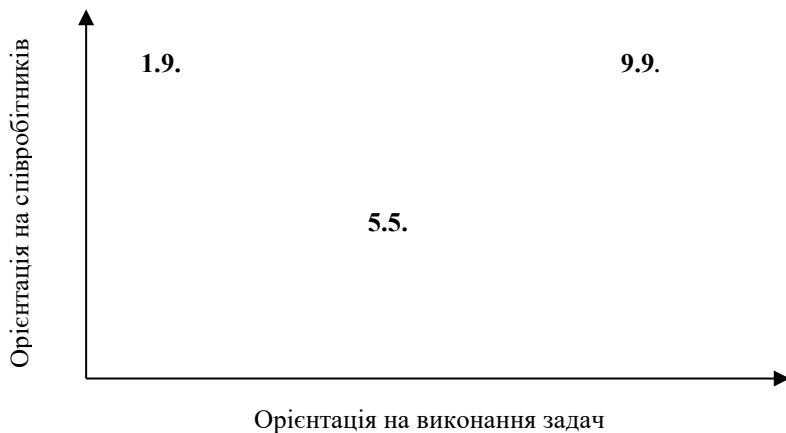

Рисунок 3. Стилі управління за критерієм переважної орієнтації

Таким чином ми визначили, що стиль – найважливіша якісна характеристика управлінської діяльності. Це не що інше, як оснований на певних закономірностях спосіб життя та діяльності індивіда, типова для керівника система прийомів впливу на підлеглих, характер відносин зі співробітниками в процесі виконання службових обов’язків, узагальнений тип поведінки керівника у стосунках з підлеглими в процесі досягнення поставлених цілей. Стиль детермінований функціями та характером задач, що стоять перед даним конкретним колективом, рівнем оптимальності структури апарату, якісними параметрами його кадрового корпусу: професійною компетентністю робітників, їх освіченістю, життєвим досвідом, культурою.

І навіть враховуючи всі вищевказані фактори, самореалізація керівника в процесі становлення його стильової концепції грає основну роль. Тут необхідно зазначити, що якими б не були зовнішні об’єктивні умови, стиль управління деперсоніфікувати неможливо.

У наступному підрозділі ми перейдемо до аналізу напрямів стилізації концепції управління в залежності від ефективності самореалізації.

Проаналізуємо фактори, що визначають процес самореалізації,

до механізму детермінації цього процесу.

Потреби – базова ланка всієї системи самодетермінації особистості. В структурі особистості потреби відіграють особливу роль, оскільки виступають головною спонукальною силою її поведінки, джерелом активності, базою всієї системи мотивації. Щоб цілеспрямовано здійснити себе особистості насамперед необхідно володіти потребою самореалізації. Остання є головною спонукою процесу самореалізації особистості, задаючи його спрямованість, ефективність, характер, глибину тощо (Игнатов, Албастова, 2006, с.138).

Формування індивідуальності людини та її потреби в самореалізації – процеси однопорядкові та взаємозалежні. Потреба в самореалізації концентровано виражає структуру всієї системи потреб індивіда, будучи інтегративною якістю останньої (Игнатов, Албастова, 2006, с. 139).

Предметом самореалізації є втілення особистістю своєї індивідуальності. Потреба в самореалізації виражається щоразу через певні інші конкретні потреби і характеризується опосередкованістю. Оскільки базова потреба не може виражатися одночасно завдяки всім потребам, то вона в кожний певний момент життя людини фокусується у формі однієї або кількох потреб (Игнатов, Албастова, 2006, с. 142).

Потреби як спонукальна сила активності особистості впливають на неї не прямо, а опосередковано, через призму інтересів, цілей та ідеалів. В системі детермінації соціальної активності особистості її інтереси є центральною ланкою. Інтерес формується як мотив діяльності особистості тоді, коли певний суб'єкт (носії) усвідомлює власні потреби і знаходиться у пошуках їх задоволення. Інтерес до самореалізації – це пошук шляхів та способів її здійснення. Реалізація інтересу особистості опосередковується її ціллю.

Ціль досягається за допомогою певних засобів. Вони впливають на характер взаємопереходів об'єктивного та суб'єктивного, особистого та суспільного, цілеформування та цілереалізації, детермінуючи різні форми їх взаємодії в залежності від того, що є засобом, який його зміст та форми. Засоби досягнення цілей як детермінанти самореалізації особистості безпосередньо формують певний стиль управління в професійній

діяльності керівника (Брушлинський, 1994, с. 75).

Також важливою ланкою мотиваційної структури особистості є ідеали. Вони виступають в ролі особливої детермінанти самореалізації особистості оскільки означають певний рівень усвідомлення власної сутності (Игнатов, Албастова, 2006, с. 141).

Весь комплекс взаємодії сутнісних сил особистості, потреб, інтересів, цілей та ідеалів з об'єктивним реальним в процесі самореалізації визначає її характер, форму та ефективність і формує певний стиль життя людини. В професійній діяльності керівника це стосується стилю управління.

Тепер для визначення ролі спрямованості самореалізації особистості в процесі становлення стильової концепції керівника звернемося до аналізу різних підходів до розробки теоретичної моделі розвитку особистості та ефективності управлінської діяльності керівника.

Колекційний підхід ґрунтується на уявленнях, що керівник має бути наділений особливими особистісними якостями, що забезпечують успішність управлінської діяльності. Окрім того може бути розроблений перелік цих якостей для конкретної посади. Типові системи характеристики керівників, основані на даному підході, містять набори професійно значимих якостей (Агапов, 2005).

Однобічність та обмеженість цього підходу є очевидною: уявлення про особистість керівника, як про набір якостей, пов'язаних з успішністю діяльності через кількісні коефіцієнти не сприяє аналізу її динамічних характеристик.

Близьким за змістом є конкурентний підхід. Він передбачає наявність у керівника особливих особистісних якостей або певного рівня розвитку загальних властивостей, що відрізняють його від інших людей. Визначення цих особистісних якостей здійснюється шляхом порівняння групи керівників та людей, які не відносяться до цієї категорії, успішних та неуспішних керівників різних посадових рівнів (Агапов, 2005). Оцінюванню піддаються, в першу чергу, спеціальні властивості особистості та їх підструктури, що проявляються в процесі самореалізації в залежності від її ефективності та мають виключно важливе значення для виконання управлінської діяльності.

В рамках вищезазначених підходів постулюються незмінність

зовнішнього середовища та обмеження можливостей розвитку особистості керівника в процесі діяльності. В контексті цього можна зазначити, що, очевидно, для ефективного управління вирішальну роль грає попередній відбір на керівну посаду особистості з наявністю відповідних управлінських якостей, тобто людину, направленість особистості якої буде відповідати управлінській діяльності і особистість буде органічно розгорнути свої здібності в процесі самореалізації в рамках своєї роботи (Агапов, 2005).

Протилежним до конкурентного підходу є парціальний підхід, що сформувався в ході практичної діяльності психологів та передбачає корекцію особистісних способів орієнтації у середовищі, формування свого стилю управління. Самореалізація особистості керівника опосередковано пов'язана з відпрацюванням окремих операцій та дій, включених в управлінську діяльність з корекцією системи стосунків з підлеглими. В даному підході була розроблена концепція завоювання авторитету, який є похідною характеристикою особистості керівника від його наявних професійних здібностей та якостей.

Інженерно-психологічний підхід знайшов своє відображення в аналізі системи управління та розглядає керівника як особу, що приймає рішення. В рамках цього підходу велике значення надається процесам переробки керівником інформації та його індивідуальних особливостей, що проявляються в управлінській діяльності (Агапов, 2005).

Рефлексивно-ціннісний підхід, який є особливо цікавим для нашого дослідження, вивчає особистість кожного керівника через формування у нього рефлексивно-ціннісної концепції управління. Здатність керівника до інтеграції проявляється у формуванні, аналізі та самокорекції його власної управлінської концепції в процесі самореалізації особистості. Представники цього підходу вважають, що основним особистісним новоутворенням, яке формується в процесі самореалізації в ході управлінської діяльності та забезпечує інтеграцію процесів прийняття рішень, є система стратегічних задумів, які виконують в індивідуальній управлінській концепції смислоутворюючу функцію (Агапов, 2005).

Згідно з соціально-психологічним підходом, виділяють найрізноманітніші здібності, необхідні для управлінської діяльності. Така наприклад теоретична модель, розроблена прибічниками цього підходу І.С. Магнутовим та Л.І. Уманським виділяє наступні групи властивостей особистості керівника:

- спрямованість організаторської діяльності;
- індивідуальний діапазон;
- загальні якості (товариськість, загальний рівень розвитку, практичний розум, спостережливість, працездатність, активність, ініціативність, наполегливість, самостійність, самовладання);
- індивідуальний стиль;
- підготовка до діяльності;
- специфічні властивості (організаторське чуття, вибірковість, розум психологічний такт, енергійність, вимогливість, критичність);
- схильність до організаторської роботи (Агапов, 2005).

Розвиток соціально-психологічного підходу до моделювання особистості та діяльності керівника сприяло виникненню ситуаційно-комплексного факторного функціонального, структурного підходів. Ситуаційний підхід розглядає рушійні сили особистості керівника в різних управлінській ситуаціях та життєвих подіях. Для вивчення механізмів розвитку особистості керівника виділяють комплексне (оцінка діяльності в усьому обсязі її функцій) та локальне (оцінка однієї функції) прогнозування та експресивне оцінювання.

Аналіз впливу окремих факторів та умов на розвиток особистості керівника в управлінській діяльності передбачає факторний підхід. Тут ефективність розвитку особистості в управлінській керівника пов'язують зі структурою та задачами організацій, періодом її існування та розмірами, типом організації. Суттєве значення мають такі перемінні, як система комунікацій, ієрархія влади, масштаб контролю, характер інформаційного забезпечення, система цінностей організації, технологія, що використовується. А також адаптаційна мобільність, контактність, фактор інтеграції соціальних функцій, ролей та лідерство, рівень підготовки та обсяг знань (Климов, 2016, с. 23).

Функціональний підхід був реалізований у дослідженні

діяльності керівників різних ієрархічних ланок на виробничих підприємствах. На думку його авторів вивчення особливостей особистості керівника має ґрунтуватися на двох методологічних засадах:

- у відповідності зі структурно-функціональною організацією його діяльності, яка задає певні вимоги до особистості керівника;
- зміст особистості керівника важливо розглядати як сукупність взаємопов'язаних підструктур в цілісній структурі особистості.

В.Ф. Рубахін, А.В. Філіпов у розробленій ними динамічній функціональній структурі особистості керівника в рамках структурного підходу виділяють такі основні підструктури: психофізіологічна (первинні пізнавальні процеси керівника), психологічна (мотиваційна, емоційно-вольова, інтелектуальна сфери, темперамент, характер, здібності, інтереси, навички, знання та вміння керівника), соціальна (моральні якості керівника) (Агапов, 2005, с. 4-5).

Тут необхідно зазначити, що розгортання та прояви в ході діяльності всіх цих особистісних підструктур має пряму залежність від ефективності процесу самореалізації особистості керівника. Сполучення та міра проявлення цих особистісних підструктур визначає типологію та особистісну своєрідність керівника, складаючи стиль його управління.

На думку багатьох спеціалістів (А.Л. Журавльов, наприклад) ефективність керівництва багато в чому залежить від того, як організовані якості особистості в підструктури особистості керівника, на що безперечно також мають дуже великий вплив процеси самореалізації.

В рамках нашого дослідження найбільш обґрунтованим нам видається структурний підхід, у відповідності до якого особистість керівника розглядається як сукупність функціонально-взаємопов'язаних підструктур в цілісній структурі особистості керівника. Цей підхід до розгляду особливостей особистості керівника найбільш наочно демонструє роль процесів самореалізації особистості в процесі формування індивідуального стилю управління, яким має пряму залежність від особливостей розвитку, міри та специфіки прояву цих особистісних підструктур в процесі управлінської діяльності.

Також, ми не можемо залишити без уваги економіко-психологічний та інтегративний підходи.

Висновки. Як бачимо, структурно-змістовні особливості професійної самосвідомості як невід'ємного елемента процесу самореалізації керівника обумовлюють стійкі моделі та стилі професійної поведінки та досягнення ним певного рівня успішності в діяльності.

Також необхідно відмітити доречність концепції «сили особистості», що також відноситься до інтегративного підходу. В рамках цієї концепції сила особистості, що включає відчуття відповідальності, впевненість у власних силах, прагнення до керівництва та лідерства, вміння переконувати та суспільну активність, розглядається як системоутворюючий фактор.

Почуття внутрішньої узгодженості, яке визначає силу особистості, ґрунтується на самосприйнятті, самоуявленні, самовизначенні, процесах самореалізації, моделях та еталонах управлінської діяльності. Високий рівень узгодженості передбачає: розуміння свого власного внутрішнього світу, його самокерованість та осмисленість управлінської діяльності перед усім.

Наслідком цього рівня узгодженості є впевненість керівника в своїй здатності досягти поставлених цілей – Я-ефективність. Сила особистості керівника визначає когнітивні, мотиваційні та афективні процеси.

Найкраще модель професіонала розроблена Є.А. Клімовим. Вона визначає наступні компоненти:

- властивості людини як цілого (образ світу, направленість, ставлення до оточуючого світу, особливості прояву креативності, інтелектуальні та операторні риси індивідуальності, емоційність, професійні сподівання, уявлення про своє місце в професійній спільноті);

- праксис професіонала (специфічні риси, моторика, вміння, навички, дії);

- гнозис професіонала (специфічні риси, прийом інформації, її переробка та прийняття рішень, гностичні вміння, навички та дії);

- інформованість, знання, досвід, культура професіонала (специфічні риси, орієнтування в галузі науки та теоретичного

знання, професійні знання предметної галузі);

– психодинаміка (інтенсивність переживань, швидкість їх зміни, навантаження та труднощі в даній професійній галузі);

– осмислення питань своєї віково-статевої належності у зв'язку з вимогами професії (Агапов, 2005).

Таким чином можна зазначити, що сфера управлінської діяльності є однією з найпоширеніших областей самореалізації особистості, а тому і знаходиться у прямій залежності від ефективності цього процесу (Альбуханова-Славская, 2001, с. 54).

Як показали дослідження російських психологів А.Н. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна протікання та розвиток різних психічних процесів суттєво відбиваються на змісті, стилі та структурі діяльності через визначення її мотивів, цілей та засобів здійснення (Кон, 1984, с. 206).

На всіх етапах розвитку людини в процесі її професійної діяльності мають вплив фактори двох груп: об'єктивних та суб'єктивних. Об'єктивні фактори – це вимоги, норми та обмеження, що висуваються з боку професії до праці людини та наявність у неї певних якостей. Суб'єктивні фактори – це ті, що є в наявності у даного робітника задатки та здібності, індивідуально-психологічні властивості та особливості, його мотивація, рівень вимог, самооцінка, тобто детермінанти процесу самореалізації особистості.

Тому необхідно зазначити, що запорукою успішної професійної діяльності взагалі та у галузі управління окремо є відповідність системи об'єктивних професійних вимог до суб'єктивних особливостей та можливостей людини, направленості її особистості.

Тому можна сказати що ефективна самореалізація характеризує певний рівень професійної самосвідомості та самовизначення, що має вплив на формування стилю управління керівника.

1.4. ПАТРІОТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ДЕРЖСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ДЕРЖАВОТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Abstract

Patriotism occupies a special place in the system of training state servants, which provides for the formation of high professional, organizational, moral and ethical, psychological, etc. qualities. Despite its universality, it is a rather complex, multifaceted and changing phenomenon, which manifests itself differently not only in different cultural, civilizational, political, ethno-social, legal, etc. systems, but also in the time parameters of development of each of them. For modern Ukraine, which is going through a complex process of nation-building and state-building, taking into account the peculiarities and dynamics of changes in patriotic orientations in the system of public administration becomes extremely important. And this requires further study of patriotism not only in its moral, ethical and value dimension, but also as an important factor influencing human behavior and activities, including the quality of performance of a state servant's professional duties.

Keywords: patriotism, worldview bases of patriotism, ethnic (national) patriotism, territorial patriotism, state patriotism, constitutional patriotism, legal patriotism, state ideology, patriotism of a state servant, collaborationism, patriotic education.

Необхідність неухильної модернізації державної служби та управління людськими ресурсами в Україні відповідно до викликів часу потребує удосконалення всієї системи підготовки фахівців. Це передбачає формування в них високих професійних, організаційних, морально-етичних, психологічних та інших якостей, на чому акцентується увага в базових нормативно-правових документах – «Стратегії державної кадрової політики на 2012-2020 роки», «Стратегії реформування державного управління України на 2016-2020 роки», «Стратегії реформування державного управління України на період до 2021 року та плану заходів із її реалізації на 2019-2021 роки» та багатьох наукових дослідженнях, представлених роботами таких вчених, як В.

Афанасьєва, Т. Витко, А. Вишневський, Р. Гевалюк, Н. Гончарук, І. Грищенко, І. Захарова, Н. Левицька, О. Линдюк, Ю. Мохова, О. Пархоменко-Куцевіл та ін. Досягнення подібної стратегічної мети, з позицій нового концептуального підходу, можливе за умови кореляції системи підготовки кадрів і удосконалення діяльності держслужбовців із принципами, на яких будується державна служба в Україні. Серед таких принципів, поруч із верховенством права, законністю, професіоналізмом, доброчесністю, ефективністю, політичною неупередженістю, забезпеченням рівного доступу до державної служби, стабільністю, прозорістю належне місце посідає й патріотизм. Незважаючи на свою універсальність, патріотизм представляє собою досить складний, багатогранний і мінливий феномен, який по-різному проявляє себе не тільки в різних культурно-цивілізаційних, політичних, етносоціальних, правових системах, але й у часових параметрах розвитку кожної із них. Не є винятком, у даному випадку, й Україна, складний процес національного й державного будівництва котрої неможливий без врахування особливостей і динаміки змін патріотичних орієнтацій у системі державного управління. А це потребує подальшого дослідження патріотизму, не тільки в його морально-етичному й ціннісному вимірах, але і як важливого чинника впливу на поведінку й діяльність людини, зокрема й на якість виконання державним службовцем своїх професійних обов'язків.

Патріотизм є однією із базових світоглядно-ціннісних характеристик особистості, але стосовно державного службовця він набуває особливого значення, оскільки останній виступає не тільки як громадянин, але і як активний ініціатор, носій і реалізатор державної політики практично в усіх сферах суспільного життя, що, з одного боку, відповідає типу держави як політичної організації суспільства, а з іншого – більш конкретного – визначає рівень її міцності як політичного утворення, ступінь зв'язку з громадянським суспільством, здатність бути гарантом захисту конституційних прав і свобод громадян, умови забезпечення високих соціальних стандартів тощо, – тобто всього того, що створює духовно-практичну основу національно-державних патріотичних настроїв у суспільстві. Якість зазначених показників, у свою чергу, впливає на внутрішній зміст

патріотизму, а також на ступінь його активності чи пасивності.

Існує багато визначень поняття патріотизму. В «Енциклопедії державного управління» зазначено таке: «патріотизм (грец. πατριώτης – співвітчизник, πατρις – вітчизна) – морально-етичний та політичний принцип, сутність якого полягає в почутті любові до рідного краю, Батьківщини, своєї країни» (Ковбасюк та ін., 2011).

Вікіпедія містить наступне визначення: «Патріотизм (грец. Πατριώτης – співвітчизник, грец. Πατρις та лат. Patria – батьківщина) – громадянське почуття, змістом якого є любов до батьківщини, відданість своєму народові, гордість за надбання національної культури, готовність діяти в інтересах вітчизни та постати на її захист у разі необхідності» (Патріотизм, 2021).

У такому ж сенсі «патріотизм» тлумачиться у «Філософському енциклопедичному словнику», де він подається як любов до батьківщини, відповідальність за її долю й готовність служити її інтересам, а в разі потреби – самовіддано боронити здобутки свого народу; соціально-політичний і моральний принцип, що в загальній формі виражає вищезазвані почуття та емоційні стани (Шинкарук та ін., 2002).

«Енциклопедія політичної думки» наводить такі дефініції патріотизму: «Патріотизм – це любов до батьківщини, яка включає в себе готовність стати на її захист та діяти в її інтересах»; «патріотизм – це швидше почуття, аніж політична ідея, але таке почуття, яке може бути поставлено на службу різного роду переконанням, особливо під час війни» (Енциклопедія політичної думки, 2007).

У теорії права патріотизм тлумачать як «моральний і політичний принцип, соціальне відчуття (сприйняття), змістом якого є любов до Батьківщини (місця народження всіх поколінь предків і самої людини), відданість своєму народові, готовність заради нього на жертви», як одну з найбільш значущих, вічних цінностей, притаманних усім сферам життя суспільства й держави, яка є найважливішим духовним надбанням особистості (Івченко, 2015).

Існують і більш розширені характеристики поняття патріотизму. «Патріотизм, – пише М.Чепіль, – включає в себе любов до Батьківщини, її народу, держави; готовність до захисту

Вітчизни; почуття відповідальності за сучасне та майбутнє нації, держави; знання історії України; шану видатним діячам, героям народу; самовдосконалення з метою служити народові, вітчизні; розвинену національну самосвідомість, національну гордість і самоповагу в поєднанні з повагою до всіх етносів; усвідомлення неоціненного значення рідної мови» (Чепіль, 2014).

Як можна побачити, базовими категоріями виступають такі поняття, як Батьківщина, народ, нація, країна, держава, які набувають у системі світоглядних орієнтацій особистості статусу вищих цінностей, що не виключає наявності певних проблемних моментів у трактуванні патріотизму, які виникають як результат різних смислових акцентів, як у межах кожного із названих понять, так і на стику їхньої змістовної взаємодії. Отже, незважаючи на формальну близькість різних підходів у трактуванні патріотизму в його найбільш узагальненому морально-етичному й ціннісно-функціональному визначенні, він залишається надзвичайно складним феноменом і неоднозначним у своєму конкретному змістовному наповненні, створюючи максимально широкий «якісний» діапазон – від повного нівелювання до міцного пасіонарного чинника соціальних перетворень. А це залежить від суб'єкта й об'єкта патріотичних переживань, відносин і дій, від співвідношення в ньому ірраціонального й раціонального моментів, від конкретно-історичних умов, культурно-цивілізаційної специфіки, економічних, соціально-політичних факторів, системи освіти й виховання тощо, що зумовлює наявність різноманітних форм і проявів патріотизму, які не тільки можуть суттєво відрізнятися між собою, але й часто нести непримиренні конфронтаційні риси. Патріотизм може набувати «спотвореного» морально-психологічного чи політико-ідеологічного забарвлення, скажімо, через применшення значущості своєї Батьківщини, формуючи комплекс «меншовартості», або через гіперболізацію своєї любові до вітчизни, набуваючи форми шовінізму. А це означає, що справжній моральнісний патріотизм передбачає визнання права на патріотичність у представників не тільки своєї, але й інших «батьківщин». Важливо підкреслити, що почуття патріотизму не може бути споживацьким і пасивним. Патріотизм є поштовхом для формування соціально-активної особистості (Новорічне

привітання Президента Зеленського, 2019; Вовк та ін., 2016). Йому притаманна певна жертвовність, здатність людини пожертвувати власними інтересами, навіть здоров'ям і життям заради спільних інтересів, з якими отожднюється благополуччя твоїх дітей, близьких, твого народу, твоєї країни. А ще – це готовність захищати в будь-який спосіб свій народ і Батьківщину. Щоправда, патріотизм іноді розуміють у більш вузькому значенні – як родинний, професійний, корпоративний, відомчий, фірмовий тощо. У такому вигляді він може проявлятися як певна сходинка в контексті широкого національно-державного розуміння, а може і протистояти останньому, не піднімаючись вище егоїстичних індивідуальних/групових інтересів певного соціального суб'єкта.

Якщо говорити про суб'єктів патріотизму, то ними виступають і окремі індивіди або громадяни, і групи людей, і суспільство в цілому, і держава. У кожному конкретному випадку йдеться про відповідні почуття чи стан свідомості або окремого індивіда чи громадянина, або групової свідомості, або суспільної свідомості, або ідею, морально-етичний принцип і напрямок державної політики, закріпленій на законодавчо-правовому рівні. При цьому, змістовне наповнення патріотизму може змінюватися залежно від спрямованості взаємодії його суб'єктів. Так, якщо брати патріотизм у контексті вектору «держава – громадянин», то тут він є важливим напрямком політики держави, що тримається на конституційних обов'язках останньої по відношенню до громадян; якщо мати на увазі вектор «громадянин – держава», то він стає явищем морально-духовного порядку, що в межах конституційно-правового виміру відтворюється в обов'язках громадянина щодо держави. Однак, як свідчить історичний досвід, патріотизм, як емоційний аспект національно-державницького світогляду, виступає міцним інтегруючим началом усіх наведених суб'єктів, оскільки у своєму вищому моральному прояві інтереси громадянин, нації й держави мають збігатися.

На формування патріотизму суттєво впливають два чинника – ірраціональний (стихійний) і раціональний (осмислений). Вплив ірраціонального моменту на патріотичні орієнтації особистості звичайно проявляється в неусвідомленому внутрішньому почутті приналежності до свого народу, Батьківщини, Держави, потребі в їх збереженні й захисті. Іноді говорять навіть про патріотизм як

майже інстинктивне почуття людини. Патріотизм, на думку С. Широкова, має свої витoki та першооснову в прагненні кожної живої істоти до відтворення, які нерозривно пов'язані з боротьбою за виживання своє та свого потомства, захистом створеного життєвого середовища. Історичний досвід розвитку явища патріотизму (Енциклопедичний словник Брокгауза й Ефрона, 2020) вказує на те, що об'єкти патріотизму завжди були саме тим середовищем, яке й забезпечувало перш за все це відтворення. Домінування того чи іншого об'єкту патріотизму, на протязі історичного процесу, обумовлено лише розвитком людства в суспільному та індивідуальному вимірах. Домінуючим завжди був той об'єкт, який на цьому проміжку часу був найбільш критичним для задоволення життєвих потреб, у граничному вимірі – задля виживання, для більшості населення певної території (Широков, 2018). І навіть їхня очевидна недосконалість далеко не завжди може змінити патріотичні почуття особистості. Як слушно зауважив отець В.Безшкурний (2016), «багато наших громадян не люблять України, нарікають на неї, стидаються її, тікають із неї. Так, наша Батьківщина має багато недоліків: бідність, алкоголізм, наркоманія, розлучення, аборти, аморальність. Можна сказати, що наша Батьківщина є хворою. Але, незважаючи на те все, Вона є нашою Матір'ю, яка потребує поваги й захисту».

Укріпленню патріотичних почуттів сприяє раціональна складова, яка передбачає усвідомлення соціальним суб'єктом власної Батьківщини й Держави, як одних із вищих цінностей. Таке осмислене становлення патріотичних почуттів значною мірою здійснюється через набуття системних знань, або самостійно, або в процесі навчання в структурі вітчизняної системи освіти, де орієнтація на формування патріотичних орієнтацій у студентів усіх спеціальностей є одним із її пріоритетних принципів. Не є виключенням, у цьому випадку, і система підготовки державних службовців, яка передбачає відповідний рівень не тільки професійних, але й комплекс соціально-гуманітарних знань у галузі філософії, політології, соціології, культурології, котрі цементують світоглядні основи патріотизму. Справді, не можна чітко усвідомлювати сутність власних патріотичних орієнтацій без розуміння смислу таких базових понять, як народ, нація, національна свідомість,

ментальність, національна культура, національна ідентичність, культурна ідентичність, національна держава тощо.

Залежно від об'єкта можна виділити декілька видів патріотизму, зокрема, етнічний (національний), територіальний (регіональний), державний (громадянський), конституційний, правовий.

Етнічний патріотизм – це патріотизм, пов'язаний з утвердженням конкретизованих, спрощених образів народу, як правило, наділених позитивними рисами. Етнічний патріотизм ґрунтується на відчутті індивіда свого зв'язку зі стійкою сукупністю людей, об'єднаних родинними, расовими, культурними, історичними та іншими зв'язками. Основою етнічного патріотизму є народність (К.Ушинський). Етнічний патріотизм спирається на власне ставлення до свого народу, на любов до рідної мови, культури, до власної історії тощо.

Цей патріотизм, як підкреслює Ю.Івченко (2015), започатковується природою, як відчуття родовидових ознак народу, що є вродженими. У цьому сенсі неабияке значення має вивчення рідної мови, власної історії, літератури, українознавства, українського мистецтва, рідних звичаїв тощо.

Своє ідеологічне підґрунтя етнічний патріотизм черпає в політико-правовій думці і творчій спадщині минулих століть.

Етнічний патріотизм може бути як фактором інтеграції, так і дезінтеграції в суспільстві. Особливо, якщо йдеться про поліетнічну структуру населення в умовах єдиного державно-політичного простору. Якщо суб'єкти етнічного патріотизму як титульного, так і не титульного етносів усвідомлюють цінність держави, на території якої вони мешкають, то він перетворюється на складову національно-державного патріотизму. Однак етнічний патріотизм (представників національних меншин) нерідко протиставляється національно-державному патріотизму, виступаючи при цьому знярядям антидержавної політики на боці іншої/інших країни/країн. Гіпертрофія етнічного патріотизму в професійній діяльності державних службовців може впливати на її якість, перетворюючись на емоційне (як позитивне, так і негативне) підґрунтя щодо ставлення до своїх обов'язків, колег, як провідників державної політики, а також певних категорій клієнтів.

Етнічний патріотизм тісно пов'язаний із національним патріотизмом. До того ж, останній ґрунтується на етнічному патріотизмі. Національний патріотизм формується навколо усвідомлення особистістю чи соціальним суб'єктом своєї приналежності до певної нації, відповідальності за її долю й бажання захищати її інтереси. Подібна приналежність обумовлюється рядом об'єктивних факторів – економічними, політичними, історичними, територіальними, етнічними, культурними. Однак, на суб'єктивному рівні вона в кінцевому рахунку визначається, перш за все, духовним чинником – усвідомленням спільності ціннісних орієнтацій і свідомим вибором людини власної національної ідентичності. Тому стає зрозумілим, чому представники одного й того ж самого етносу можуть відносити себе до різних націй, так само як і представники різних етносів – до спільної нації. Проте, таке усвідомлення – складний і суперечливий процес, на який, у свою чергу, впливають багато чинників, у тому числі освіта, виховання, соціальне середовище, ідеологічні уподобання, ідейна спрямованість ЗМІ, особливості власного практичного досвіду та етнічного походження. З погляду на походження, свідомість особистості може бути як моноетнічною, так і поліетнічною (як результат змішаних шлюбів чи наявності представників різних етносів у генеалогічному дереві людини), що ускладнює її остаточний вибір власної національної самоідентичності. Останній момент набуває особливого значення в умовах формування поліетнічної політичної нації, як важливої складової процесу українського державотворення, що є надзвичайно актуальним для сучасних українських реалій.

Говорячи про об'єднуючі духовні фактори політичної нації, що впливають на рівень зрілості національного патріотизму, звичайно називають національну ідею, національну культуру, національну мову, історію власного народу й держави. У кожному конкретному випадку національного будівництва всі ці елементи суттєво відрізняються за ступенем зрілості й силою впливу на національну свідомість. Особливістю процесу становлення національної свідомості й самосвідомості українців є те, що названі чинники, незважаючи на свою наявність, досі несуть певні ознаки двозначності й незавершеності через, по-перше, суперечливі

наслідки українського минулого й нестабільного сучасного в становленні власної держави, і по-друге, постійні напади з боку зовнішніх і внутрішніх ворогів української державності, які ставлять собі за мету саме дискредитацію її духовних основ. Це викликає постійні, часто штучно ініційовані дискусії, навколо актуальності проблеми української національної ідеї, адекватності сучасним суспільним запитам української національної культури, необхідності збереження суспільно інтегруючої ролі української мови, доцільності відстоювання власного правдивого погляду на українську історію через негативну реакцію на такі спроби влади деяких сусідніх держав тощо. У будь-якому разі, усе це відбувається на рівні патріотичних орієнтацій значної частини українського суспільства, охоплюючи і структури державної служби.

Територіальний (регіональний) патріотизм – це патріотизм, що ґрунтується на любові до того місця, місцевості, ландшафту, клімату тощо, де людина народилася. Любов до рідного краю звичайно ґрунтується на раних дитячих переживаннях, захопленнях. Для людини, як зрештою і для деяких інших живих істот, рідним стає все те, що вона сприймає найперше, найраніше. Разом із тим, патріотичні відчуття людина може відчувати щодо певної місцевості/території/регіону, з якою/яким вона пов'язує свою долю, своє свідоме життя й діяльність. Такою місцевістю може бути й та чи інша одиниця адміністративно-територіальної структури держави, чи певний її регіон зі своїми специфічними історичними, географічними, економічними й культурними особливостями. Територіально-регіональний патріотизм часто набуває етнічного забарвлення, особливо якщо йдеться про компактно проживаючих представників певного етносу або субетносу, що потребує чіткої політики держави, спрямованої на інтеграцію територіально-регіонального патріотизму в національно-державний патріотизм.

Багатовимірність територіального патріотизму в силу його просторового багатоманіття може зумовлювати доцентрові і відцентрові тенденції в масштабах держави. Доцентрові тенденції звичайно проявляються, з одного боку, через об'єднання громадян навколо вирішення специфічних регіональних проблем як частини загальнонаціональних, з іншого, — через усвідомлення

органічного зв'язку малої батьківщини з великою батьківщиною. Відцентрові тенденції територіального патріотизму пов'язані з наданням територіально-регіональним інтересам пріоритетної ролі в порівнянні із національно-державними, що часто стає основою ідеології регіоналізму, автономізму, сепаратизму. Саме це продемонстрували події в Україні 2013-2014 років, які призвели до анексії Росією українського Криму й частини Донбасу. Зрозуміло, що цьому сприяв комплекс факторів економічного, соціально-політичного, духовно-релігійного, культурно-мовного, сукупність багатьох внутрішніх і зовнішніх, об'єктивних і суб'єктивних причин. Серед них треба назвати й суттєву деформацію українського державного патріотизму, перетворення територіального патріотизму на антипод українського державного, наповнення його проросійським змістом. Показово, що значна частина українських державних службовців – мешканців цих територій, «раптом» виявилися не патріотами України, готовими до захисту українських національно-державних інтересів, а прихильниками цінностей «руського миру», що вказує на прорахунки державної патріотично-виховної й кадрової політики в державній службі України. І сьогодні, намагання з боку певних політичних сил «федералізувати» Україну – це продовження тієї ж політики розчленовування України як цілісного національно-політичного утворення, через протиставлення різних її територіально-регіональних складових, роблячи акцент не на об'єднуючих моментах, а певних історичних, етнічно-культурних, мовних і інших відмінностях, стимулюючи тим самим прояви і пріоритетну роль територіально-регіонального патріотизму.

Державний патріотизм може розглядатися як синтез етнічного й територіального, а може набувати свого особливого змісту й характеру. Державний патріотизм ґрунтується на державній ідеології й пов'язується з поняттям громадянськості, хоча всі ці поняття, незважаючи на свою смислову близькість, не є абсолютно тотожними. Держава й нація – є базовими для становлення громадянського патріотизму. Громадянський патріотизм має очевидні інтеграційні передумови. І це пов'язано з тим, що саме поняття «громадянин» уже має певну єдино визначену і правову сутність приналежності до одного народу й до одного державного

утворення, яке сьогодні ототожнюється з національною державою. Ще одним базовим поняттям громадянського патріотизму виступає поняття громадськості.

Громадянськість означає динамічний ціннісно-правовий зв'язок людей (спільнот), як громадян, з певною державою, що реалізований на основі їх ставлення до прав та обов'язків, закріплених у відповідних нормативних актах (конституція, закони), а також у звичаях і традиціях. Громадянськість є активним началом і передбачає не тільки повагу до закону й суспільства, але й турботу про сьогоднішнє й майбутнє Батьківщини та розвиток ініціативності, відповідальності і вміння користуватися особистими свободами.

Громадянський патріотизм невіддільний від формування громадянської політичної культури, яка включає в себе духовно-ціннісні основи: політичні знання та цінності, цілі і принципи, ідеї, теорії і програми; погляди, уявлення й орієнтації; традиції, форми, способи й методи політичної організації й діяльності, а також має відношення до таких важливих складників будівництва політичного життя суспільства, як верховенство закону, вільні вибори, добросовісна політична конкуренція, змінюваність посадових осіб за допомогою конкурсної змагальності, інформаційна відкритість владних органів, система суспільних ЗМІ, інститути громадянського суспільства, ефективний громадський контроль і громадянський діалог із регулярно оновлюваними владними структурами тощо. Опосередкованою же формою взаємозв'язку громадянського патріотизму і громадянської політичної культури виступає толерантність, яка пов'язана з концепціями плюралізму, соціальної свободи і прав людини. Виходячи з цього, можна зазначити, що громадянський патріотизм – це один зі складових елементів структури суспільної свідомості, у якому відображено ставлення особистості до своєї Батьківщини, країни, народу (Івченко, 2017) та держави-нації. Громадянський патріотизм – результат тривалого історичного процесу. У будь-якому разі Ю.Збітнев виділяє сім взаємопов'язаних і взаємозалежних джерел, які виникають на різних етапах цивілізації і притаманні всім народам планети: кров, земля, захист, віра, традиція, держава, нація (Збітнев, 2011), які «вимощують» процес становлення громадянського патріотизму.

Однак, сам громадянський патріотизм не може розглядатися як вищий прояв державного патріотизму, який є результатом неминучого природного процесу саморозвитку форм патріотизму. Адже він може стати чинником суспільно-політичного життя лише в разі його визнання й підтримки більшістю громадян країни, що безпосередньо пов'язано із сутнісним визначенням даного поняття, а його змістовне наповнення залежить від конкретних історичних умов життя суспільства, політики, влади, панівних груп, політичних партій, цілей і завдань, що стоять перед ними. Врешті-решт, необхідно враховувати ще і зрілість самого громадянського суспільства в його співвідношенні із рівнем розвитку й типом держави як політичного інституту.

Питання державної ідеології в наукових колах викликає неоднозначну оцінку. Ті, хто заперечує необхідність державної ідеології, часто ототожнюють її з ідеологією партійною, яка, як державна, дискредитувала себе в часи існування тоталітарних режимів, зокрема і СРСР. Водночас, для держави, як суб'єкта політичних відносин, державна ідеологія виступає способом теоретичного обґрунтування стратегії власного розвитку й основних засад внутрішньої й зовнішньої політики, що закріплюється в базових законодавчо-правових документах. Якщо ж говорити про внутрішньодержавну партійну ідеологію (маються на увазі виключно легітимні партії, чия діяльність не суперечить нормам конкретної Конституції), то вона може розглядатися як один зі способів вирішення стратегічних завдань держави. Щоправда, державна ідеологія також може мати різновекторну змістовну наповненість. В ідеалі, вона має бути державницькою, але в певних випадках, коли до влади приходять політична сила/партія непатріотичної або антинаціональної орієнтації, – здатна перетворюватися на антидержавницьку. Різні люди й різні народності в різних країнах йдуть до державного патріотизму різними дорогами, але приходять до спільного результату. Отже, в ідеалі – до нього повинні вести як етнічний, так і територіальний чинники, хоча часто вважається, що етнічний патріотизм має тут вирішальне значення (Івченко, 2015).

Державний патріотизм, як правило, має нормативне втілення в конституційних актах держав, зокрема в інститутах громадянства, державних символах, у правовому статусі посадових осіб

публічної служби, в особливому режимі права власності на землю, у встановленні обов'язку громадян захищати свою вітчизну, в осуді зради батьківщини тощо.

Державний патріотизм реалізує конструктивну організаційно-мобілізуючу та інтеграційну функції в суспільстві. Особливо це важливо для країн із «розмитим» почуттям національної ідентичності її громадян або поліетнічним складом населення. Класичним прикладом останнього типу держави є США, де відбулося запровадження Президентом США Дональдом Трампом у день своєї інавгурації 20 січня 2018 р. державного свята – Дня національного патріотизму (Трамп проголосив день своєї інавгурації Днем патріотизму в США, 2017). Таку ініціативу він пояснив необхідністю зміцнення зв'язків американських громадян між собою та зі своєю країною. (При цьому в США вже існував День патріота й Національний день пам'яті, присвячений трагічним подіям, що відбулися 11 вересня 2001 року).

Державний патріотизм набуває різного контексту з позицій патерналістського або демократично-правового підходів. Якщо патерналізм розглядати як «зло», «інструмент тоталітарних режимів», «метод управління народом», «інструмент тотального контролю», «засіб знецінення демократії», «притуплення» громадянської свідомості та маніпулювання нею, зниження рівня політичної культури, складник корупції, антидемократичне явище, яке уповільнює розвиток суспільних відносин, то й державний патріотизм орієнтується на служіння не суспільству, нації, а державі. З іншого боку, патерналізм може трактуватися як невід'ємний елемент функціонування інституту держави (виконання державою своїх завдань стосовно громадян), як прояв «соціальної держави», невід'ємний елемент політики загального добробуту, чинник подолання соціальних протиріч, засіб запобігання соціальних конфліктів тощо, що надає й державному патріотизму більш органічного зв'язку з громадянським патріотизмом (Куян, Андрушко, 2018; Нова військова доктрина РФ. Військова доктрина РФ. Основні поняття, 2020). Але в обох випадках йдеться про слабкість і нерозвиненість структур громадянського суспільства та присутність «сильної» (часто авторитарної або диктаторської) державної влади, яка, узурпуючи багато суспільних функцій, максимально регламентує діяльність

суспільства й особистості, обмежуючи їх політичну свободу і примушуючи сліпо й безумовно виконувати державні закони, джерелом яких виступає сама держава. Отже, і державний патріотизм, у даному випадку, часто (особливо якщо йдеться про крайні прояви авторитаризму) вступає в протиріччя з інтересами суспільства й особистості.

Демократично-правовий же підхід орієнтується на модель демократичної правової держави, яка буде свої відносини з громадянським суспільством на договірній основі. Йдеться про режим «вітчизняних» (цивільних) взаємовідносин держави й суспільства, при якому влада та індивід, держава й суспільство є рівними суб'єктами права; народ має всю повноту суверенітету, виступаючи джерелом законодавства і права, а простір політичної свободи при цьому полягає в дозволі «робити все, що не заборонено законодавством». У такому разі й державний патріотизм представляє собою результат більш органічної взаємодії інтересів держави, суспільства й особистості.

У наш час, у процесі демократизації і глобалізації світової спільноти домінуючою тенденцією є формування патріотизму як прихильності нації-державі, що включає в себе усвідомлення етнокультурних і етноконфесійних відмінностей населення країни. Основоположною умовою формування такого патріотизму є наявність високої політико-правової культури, домінування державних політико-культурних цінностей над етнокультурними й етноконфесійними (Єнін, 2018).

Конституційний патріотизм означає відданість Конституції, прийнятій у даному суспільстві, що уособлює спільні цінності, спосіб життя, правила гри тощо, на відміну від спільного минулого, походження, крові чи зовнішньої подібності. Процедури і принципи конституційного патріотизму, на думку Ю.Габермаса (2005), «мають на увазі умови спільного життя й комунікації між різними життєвими формами, що співіснують на рівних правах... Національним традиціям відповідають колективні ідентичності, що частково співпадають між собою, але які вже не вимагають центральної точки, де вони фіксуються й інтегруються в національну ідентичність. Замість цього абстрактна ідея демократії і прав людини утворює твердий матеріал, поруч із яким тепер пробиваються проміння

національних традицій – мови, літератури та історії власної нації».

Отже, конституційний патріотизм передбачає демократичний устрій, формування умов суспільного договору, контракту між громадянами та владою, результатом якої є відповідальність влади перед громадянами. З іншого боку, конституційний патріотизм тлумачать також у зв'язку з конституційними обов'язками громадянина. Тобто, він вимагає політичної лояльності від громадян по відношенню до конституційних рамок, проте не має на увазі те, що культурні відмінності будуть переплавлені в одному котлі. Конституційний патріотизм, на відміну від умовної форми національної сутності, підкреслює Габермас, не відповідає конкретній цілісності, а навпаки – абстрактним процесам та принципам. Універсальність своєї концепції він намагається «підкріпити» досвідом таких багатокультурних суспільств, як Швейцарія та США, де політична культура, яка спирається на утверджені в суспільстві конституційні закони, досить толерантно ставиться до проблеми спільного для всіх громадян етнічного, мовного й культурного походження. Ліберальна політична культура встановлює тільки спільну назву конституційного патріотизму, який розвиває свідомість багатоманітності і, водночас, єдності на ґрунті співіснування різних способів життя багатокультурного суспільства.

Звичайно конституційний патріотизм пов'язують з ідеологією, яка обґрунтовує пріоритет і захист у суспільстві демократичних (універсальних) цінностей і прав людини. При цьому треба враховувати, що універсальним цінностям часто притаманна опозиційна бінарність, а тому в різних країнах однакові цінності можуть мати відмінні тлумачення й механізми забезпечення. Крім того, слід враховувати й те, що виникнення концепції конституційного патріотизму має конкретно-історичні обставини. Вона стала затребуваною суспільно-політичною практикою повоєнної Німеччини у зв'язку з необхідністю вибору ідеології розвитку державності на фоні засудження фашизму та з урахуванням статусу держави як такої, що потерпіла поразку у війні. Значним мотивуючим фактором появи такої концепції стало й почуття гордості за те, що німцям вдалося подолати фашизм, встановити устрій правової держави і вкоренити його в напівліберальній політичній культурі. А це означає, що до

концепції конституційного патріотизму треба ставитися виважено, з огляду на специфіку національно-державних процесів у кожному конкретному випадку, особливо якщо йдеться про незавершеність національно- та культурно-ідентифікаційних процесів у державі, наявність зовнішнього та внутрішнього державо- і націо-руйнівних чинників. А це повною мірою має відношення до сучасної України, де труднощі формування конституційного патріотизму пов'язані з тривалим перехідним станом суспільства, перманентним процесом конституційних змін та пошуком власної конституційної ідентичності.

Правовий патріотизм ґрунтується на пріоритеті права й певною мірою виступає як інтегратор елементів усіх розглянутих вище видів патріотизму. Його особливостями є поєднання принципів природного й позитивного права, діалектична єдність принципів права нації на самовизначення й територіальної цілісності держави, максимальне забезпечення прав і свобод людини через відповідальність держави перед своїми громадянами, підвищення авторитету закону й суворе його виконання всіма державними органами та організаціями. Тому закономірно, що деякі фахівці, зокрема І.Куян та І.Андрушко (2018), вважають правовий патріотизм, «в основі якого лежить принцип верховенства права, що найкраще забезпечує виконання комунікативної, захисної, регулятивної, консолідуючої та інших функцій, притаманних цьому явищу», найбільш досконалою формою патріотизму, максимально придатною для українських сучасних реалій (Безшкурний, 2016; Патріотизм, 2021).

Разом із тим, обов'язковою передумовою ефективності правового патріотизму є наявність правової держави. І навпаки, подібна його ефективність може бути максимально нівельованою в державі, яка не є правовою, де рівень правової свідомості і правової культури знаходиться не на належному рівні, і де унормованою стає практика правового нігілізму, що відповідним чином позначається на діяльності всіх структурних складових державної служби.

Аналіз наведених видів патріотизму показує, що кожний із них має свої специфічні особливості й навіть певні елементи «внутрішньої опозиційності». Однак, у тенденції всі вони взаємодіють між собою, доповнюючи один одного різновидовими

властивостями, а в ідеалі – патріотизм завжди виступає особливим, конкретно-історично обумовленим симбіозом етно-національного, територіально-регіонального, державно-громадянського, конституційного і правового видів патріотизму.

Конкретної форми такий патріотизм, значною мірою, набуває в результаті політики держави, яка регламентує його змістовне наповнення. Це має безпосереднє відношення й до змісту поняття патріотизму державних службовців. Згідно зі ст.4 Р.І Закону України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII (2015) патріотизм визначається як «відданість та вірне служіння Українському народові». Однак, подібна стисла дефініція не відображає всієї глибини проблеми й потребує уточнення її суті та динаміки з урахуванням мінливих процесів у суспільстві.

Очевидно, що поняття «український народ» має органічний зв'язок із батьківщиною й державою, які, однак не виступають синонімічними поняттями. Батьківщина – країна, що належить цьому народові, або рідний край – місце народження тієї чи іншої людини, що часто фіксується таким поняттям, як «мала батьківщина». Держава ж – це публічна політична організація, що представляє загальний інтерес і здійснює управління справами суспільства від його імені і в його інтересах. Однак, на певну змістовну близькість двох понять вказує Конституція України. Відповідно до ч.1 Преамбули Конституції України «Український народ – громадяни України всіх національностей». Український народ, згідно зі Ст.5 Конституції України, є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Народ здійснює владу безпосередньо й через органи державної влади та органи місцевого самоврядування й саме Українському народу належить виключне право визначати і змінювати конституційний лад України, яке не може бути узурпованим державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу (Конституція України, 2019). Таким чином, йдеться про певне наближення національно-культурного й політико-правового моментів у понятті «патріотизм», що цілком відповідає призначенню державного службовця – бути відданим інтересам українського народу й української держави. Водночас, не можна й абсолютизувати можливість понятійного зближення батьківщини й держави в їх

сутнісному визначенні й екзистенціальному сприйнятті особистістю. Бо держава як інституція, переважно виступає (особливо якщо відсутні відповідні конституційно-правові запобіжники) засобом захисту інтересів певної (у першу чергу пануючої) частини суспільства на протигагу іншій, що робить її (цю державу) чужою до останньої. У такому разі й державний службовець постає перед проблемою вибору: кому служити – своїй державі чи своєму народові, що відповідним чином може позначитись на його патріотичних орієнтаціях.

Якщо ж говорити про патріотизм держслужбовця в найбільш широкому контексті, пов'язуючи його з почуттям національної гідності, то він розкривається через такі риси:

- любов до свого народу, Батьківщини;
- повага до Конституції та законів України, державних символів;
- досконале володіння державною мовою, турбота про піднесення її престижу й функціонування в усіх сферах суспільного життя;
- шанобливе ставлення до батьків, свого роду, традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї належності до нього;
- повага до культури, традицій та звичаїв усіх етносів, що проживають на теренах України.

Однак, у будь-якому разі, на змістовну наповненість патріотизму держслужбовців впливають і пріоритети політики держави, які стосуються цього питання. І цей момент залишається для України однією із ключових проблем. Адже, після проголошення незалежності його зміст періодично зазнавав певних трансформацій, що відображалось й на концептуальних засадах патріотичного курсу політики й системи патріотичного виховання в країні.

Отже, можна говорити про декілька концептуальних підходів до патріотизму. У період правління Л. Кравчука його можна охарактеризувати як патріотизм національного відродження з елементами пострадянської і проросійськості; він є переважно атрибутивно-державний, інформаційно-популяризаційний і неконцептуалізований (Кокотюха, 2019). Під час президентства Л.Кучми – це патріотизм консолідованої нації через опору на

традиції українського козацтва та військово-патріотичне виховання, але також з елементами проросійськості (Хоменко, 2013). Політичне правління Президента В. Ющенка пропонує ухил патріотизму в бік етнічно-національного українського націоналізму з акцентом на відродження національної пам'яті (трагічні події – Голодомор, національно-визвольний рух, герої) та дистанціювання від російської культури (Кармазіна, 2008). У добу правління В. Януковича патріотизм переорієнтується на радянські цінності, він стає більше денаціоналізований, маргіналізований, регіонально-територіальний, клановий та поляризований на західний і східний (Мацієвський, 2010). Під час перебування при владі П. Порошенка формується інтегрально-національний державницький патріотизм з опорою на ціннісний блок «Армія – Мова – Віра», з орієнтацією на українські культурно-духовні традиції та європейську систему цінностей (Мулярчук, 2020). Початок політичного правління В. Зеленського позначається відходом від попередніх уже набутих основ національно-державного патріотизму, він перетворюється на ціннісно-неартикульований, пацифістський, з проявами конституційно-правового нігілізму й тенденціями деукраїнізації.

Подібна змістовна мінливість патріотизму, що корелюється з державною політикою, є не випадковою й повністю відповідає суті сучасної української держави. Адже за період свого існування після проголошення державної незалежності в 1991 році, Україна так і не вийшла за межі «країни перехідного типу», залишаючись носієм пострадянськості й перебуваючи на роздоріжжі між Заходом і Євразійством. Щоправда, незважаючи на певні системні коливання і відсутність очевидних успіхів у боротьбі з корупцією й олігархатом, вона, значною мірою під впливом громадянського суспільства, виборола чіткі європейські цивілізаційні пріоритети як основу внутрішньої ціннісної системи координат. Саме така система координат стала основою становлення в суспільстві українського національно-державного патріотизму, який був підживлений успіхами України на міжнародному рівні. І хоча російська агресія у 2014 році нанесла українській державі значних людських і матеріальних збитків, можна відзначити ряд факторів, що в цілому сприяли укріпленню патріотичних настроїв у суспільстві в цілому, а також у всіх суспільних і державних

структурах, а саме: наближення до членства в ЄС, отримання безвізового режиму з багатьма країнами світу, поступовий підйом економіки, відродження ЗСУ і здатність протистояти ЗС РФ – одній із потужніших армій світу, офіційне визнання автокефалії ПЦУ тощо.

На жаль, в умовах перезавантаження політичної влади після президентських і парламентських виборів 2019 р. та сподівання суспільства на радикальні системні зміни Україна знов почала занурюватися в стан перехідності, про що свідчить небажання нового політичного керівництва продовжувати позитивні досягнення країни у внутрішній і зовнішній політиці, а також нездатність чітко визначити стратегію подальшого розвитку української держави. Йдеться про певну системну невизначеність, що стосується й політичної, й економічної, і соціальної, і духовної сфер: парламентаризм чи президентська форма державного правління, лібертаріанство чи соціалізм, демократія, автократія чи олігархія, гібридна війна чи гібридний мир, унітарність чи федералізм, українізація чи деукраїнізація тощо. Та й навіть європейський вектор розвитку позбувся свого очевидного й чіткого артикулювання, перетворюючись на предмет нової хвилі безкінечних дискусій і суперечок.

Відсутність системної визначеності негативно впливає на економічну, політичну, соціальну стабільність у державі, стан культурно-духовного розвитку, освіти і виховання, охорони здоров'я, рівень життя, правової захищеності громадян, міри індивідуальної свободи, позитивний міжнародний імідж держави, ефективність діяльності всіх державних інститутів, у тому числі престижність професії держслужбовця, можливість максимальної власної самореалізації, зокрема й у межах професійної діяльності, здатність відчувати себе людиною вільною й захищеною, – усього того, що, трансформуючись у ціннісно-орієнтаційні та психолого-ментальні світоглядні пріоритети особистості, сприяє чіткому визначенню нею власної національної й культурної ідентичності та ставленню до своєї Батьківщини.

Однак, якщо системна невизначеність у державі може бути пояснена відсутністю професійного досвіду й певними стратегічними прорахунками політичного керівництва держави, що опосередковано впливають на рівень патріотичних настроїв у

суспільстві, то деякі інші аспекти української державної політики в умовах гібридної війни РФ проти України вже безпосередньо підривають ціннісні основи патріотизму.

Так, у МЗС України ліквідовано Відділ протидії загрозам із боку Росії, яких начебто вже немає (Ліквідовано департамент МЗС із протидії загрозам із боку Росії, 2020), фактично в країні згорнута діяльність такого важливого напрямку роботи, як національно-патріотичне виховання, не отримують належної уваги з боку влади свята, призначені важливим віхам українського націо- і державотворення, не йдеться про духовне єднання, наголос робиться на територіальних, національно-культурних і ціннісних відмінностях. Усе більш чітких обривів набуває Нова державна доктрина України, що нівелює факт агресивного нападу РФ на Україну. Замість цього – перебирання на себе частини відповідальності за україно-російський військовий конфлікт, долання якого Україна чомусь здатна вирішувати в односторонньому порядку, втілюючи принцип «просто перестати стріляти». Натомість РФ перетворюється на нашого партнера, з яким необхідно налагоджувати торговельні і дружні стосунки. Робляться спроби концептуалізації ідеї про спільну українсько-російську історію, дискредитується добровольчий, волонтерський і ветеранський рухи та окремі їх представники. Патріотично налаштовані фахівці, ті хто зі зброєю в руках захищав українську землю, тверезо оцінюють імперську сутність політики Росії і відкрито висловлюють думку про необхідність активної боротьби з російсько-сепаратистськими військовими формуваннями, почали витіснятися з керівних політичних посад і структур державного управління, вивільнюючи місця для людей, позбавлених очевидних патріотичних орієнтацій, або відвертих колаборантів, що запускає в дію механізм розповсюдження відповідних світоглядних поглядів «за принципом доміно». Змінилася риторика представників вищих ешелонів влади, у чийх виступах і висловлюваннях смислові акценти перемістилися на різноманітні «скандально-провокативні» теми, що постійно збуджують і поляризують суспільство, але які є віддаленими від проблеми консолідації українських громадян і захисту національно-державних інтересів України.

Показовим у цьому плані стало й новорічне вітання Президента

України, у якому не знайшлося місця для таких понять, як війна, агресія, ворог, окуповані території Донбасу, анексований Крим, загиблі громадяни України, захисники Батьківщини, герої тощо. Замість цього українцям запропонували просторе декларування стосовно наших особистісних відмінностей. «У нашому паспорті не вказано, правильний чи неправильний українець, – зазначається у виступі. – Немає рядка «патріот», «малорос», «ватник» чи «бандерівець». Там написано: «Громадянин України», який має права й обов'язки. Ми з вами дуже різні» (Новорічне привітання Президента Зеленського, 2019). Отже, патріот і захисник держави, з одного боку, та ворог, злочинець, зрадник і дезертир, з іншого, – це просто різні люди. У такому разі, для чого комусь віддавати життя або втрачати здоров'я на фронті, відстоюючи незалежність власної країни? Тим більше, що зрада й дезертирство, у нинішніх політико-правових реаліях, не передбачають ніякого морального засудження, чи кримінальної відповідальності.

Вочевидь, що подібна тенденція простежується й у політиці держави в галузі ЗМІ, що особливо небезпечно в умовах масованого використання Росією українського інформаційного простору з метою розхитування в українському суспільстві тих підвалин, або семантичних маркерів, які лежать в основі формування почуття національної й культурної ідентичності та жаги політичної і збройної боротьби за збереження власної незалежної держави, маркерів, проти яких націлена Нова військова доктрина РФ, затверджена В. Путіним у грудні 2014 року (Нова військова доктрина РФ. Військова доктрина РФ. Основні поняття, 2020), і принципи якої були додатково підтвержені в поправках до Конституції РФ 2020 року (Фокин, 2020). Як результат, ми маємо:

– фактичний демонтаж національного інформаційного ресурсу в умовах російської воєнної агресії під виглядом специфічного його реформування;

– самоусунення «реформованого» суспільного мовника в інформаційно-смісловій війні з російським агресором;

– штучне обмеження доступу українців до національних телевізійних каналів і посилення впливу російських пропагандистських програм;

– запровадження в масовій свідомості усталених стереотипів чужинських світоглядних моделей поведінки, ідеалів «руського миру»;

– вилучення із національних інформаційних програм через їхню непомірну комерціалізацію смислового українського наповнення, «українськості» як складової частини та історико-філософського феномена, неодмінного атрибуту державності;

– деукраїнізацію національного інформаційного простору, як результат нефаховості та непродуманої кланової кадрової політики державних управлінців в інформаційній сфері.

Саме на ці моменти, які фактично корелюють із цілеспрямованими трансформаціями світоглядних уявлень і функціональних дій різних категорій держслужбовців, звертають увагу відомі українські журналісти, науковці та громадські діячі у відкритому листі до Президента В. Зеленського як гаранта Конституції. Подібний стан речей представники прогресивної й патріотично налаштованої української інтелігенції розцінюють як акт інформаційної капітуляції та зради, що має наслідком системну руйнацію інформаційного суверенітету України (Інформаційний простір: загрози національній безпеці. Відкритий лист Президенту В. Зеленському, 2020) – найважливішого засобу формування, укріплення й підтримки українського патріотичного духу, нівелювання котрого здатне призвести й до політичної капітуляції України.

Таким чином, можна зробити певні висновки.

1. Патріотична орієнтація держслужбовця є однією із важливих складових його світоглядних і морально-духовних якостей, що в сукупності з іншими характеристиками, впливає на рівень професіоналізму й ефективності його діяльності, а тому потребує як постійної уваги в кадровій політиці, так і удосконалення форм і методів посилення патріотичного виховання серед співробітників державної служби, з урахуванням нових тенденцій у суспільстві та світі. Його особлива роль для державного службовця зумовлена тим, що останній виступає не тільки громадянином, але й активним ініціатором, носієм і реалізатором державної політики практично в усіх сферах суспільного життя всередині країни, у тому числі й відстоюючи її інтереси на міжнародному рівні, а

також є зв'язуючою ланкою між державою і громадянським суспільством. Можна сказати, що державний службовець уособлює у своїй діяльності відданість і народу, і Батьківщині, і державі. У свою чергу, багатогранність прояву патріотизму відкриває широкий простір для його дефініцій у межах філософського, політичного, військового, економічного, дипломатичного, конституційно-правового, культурологічного, етнічного та інших підходів, акцентуючи увагу на його морально-ціннісній природі та соціально-активній функції.

2. Незважаючи на певну формальну одноманітність трактування патріотизму в його абстрактному морально-етичному та ціннісно-функціональному визначенні, він залишається надзвичайно складним феноменом і неоднозначним у своєму конкретному змістовному наповненні, створюючи максимально широкий «якісний» діапазон – від повного нівелювання до міцного пасіонарного чинника соціальних перетворень. А це залежить від суб'єкта й об'єкта патріотичних переживань, відносин і дій, від співвідношення в ньому ірраціонального й раціонального моментів, від конкретно-історичних умов, культурно-цивілізаційної специфіки, економічних, соціально-політичних факторів, системи освіти й виховання тощо, що зумовлюють наявність різноманітних видів і проявів патріотизму, які не тільки можуть суттєво відрізнитися між собою, але й часто набувати непримиренних конфронтаційних рис.

3. Поняття «патріотизм» може вживатися в широкому розумінні й у вузькому. В широкому розумінні воно апелює до таких фундаментальних сутностей, як народ, нація, батьківщина, держава. Разом із тим, залежно від особливостей розуміння тих чи інших їхніх аспектів, можна виділити декілька видів патріотизму, зокрема, етно-національний, територіально-регіональний, державний, громадянський, конституційний, правовий. Кожний із них має свої специфічні особливості й навіть певні елементи «внутрішньої опозиційності». Однак, у тенденції всі вони взаємодіють між собою, доповнюючи один одного різними властивостями, а в ідеалі – патріотизм завжди виступає особливим, конкретно-історично обумовленим симбіозом усіх названих видів, що так чи інакше проявляється в діяльності державних службовців. У більш вузькому розумінні патріотизм часто

виступає в наступних формах – родинний, професійний, корпоративний, відомчий, фірмовий тощо. У такому вигляді він може проявлятися як певна сходинка в контексті широкого національно-державного розуміння, а може й протистояти останньому, не піднімаючись вище егоїстичних індивідуальних/групових інтересів певного соціального суб'єкта.

4. На змістовну наповненість патріотизму держслужбовців впливають різні чинники – виховання, освіта, особистий досвід, етнічний, економічний, регіональний, культурний та ін. умови. Особлива роль тут належить пріоритетам політики держави. Якщо брати до уваги новітній історичний період із моменту проголошення незалежності України, то зміст патріотичної доктрини періодично зазнавав певних трансформацій, що відображалось й на концептуальних засадах патріотичного напрямку політики і виховання в країні. Отже, можна говорити про декілька концептуальних підходів до патріотизму часів правління президентів Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка, у яких досить чітко простежуються домінування тих чи інших рис різних видів патріотизму – неконцептуалізованого, атрибутивно-державного, інформаційно-популяризаційного, патріотизму національного відродження, патріотизму, орієнтованому на традиції українського козацтва і військово-патріотичне виховання, етно-національного, побудованого на відродженні національної пам'яті, дистанційованого від російської культури, денаціоналізованого, маргіналізованого, регіонально-територіального, кланового, інтегрально-національного державницького з опорою на ціннісний блок «Армія – Мова – Віра», українські культурно-духовні традиції та європейську систему цінностей. Без сумніву, подібні змістовні коливання патріотизму цілком корелюють із перехідним станом України, яка не тільки зберегла рецидиви «радянщини», але й затрималась на роздоріжжі між Заходом і Євразією. Однак, у цілому загальний вектор патріотичної політики держави можна оцінити як позитивний, що стимулювало підйом патріотичних настроїв і в суспільстві, і серед представників державної служби. Це дало змогу Україні продемонструвати здатність протистояти російській агресивній політиці і зберегти державну незалежність, хоча і з певними людськими, територіальними й економічними

втратами.

5. Початок політичного правління В.Зеленського позначається відходом від попереднього курсу держави у її ціннісно-цивілізаційному виборі. Явно відчувається симпатія нової влади до Росії з її політично-правовим і соціальним укладом життя та стають більш стриманими і «тверезими» прозахідні гасла. Більш рельєфно проступають ознаки системної політико-економічної невизначеності – парламентаризм чи президентство, лібертаріанство чи соціалізм, олігархія чи демократія, унітарність чи федералізм, гібридна війна чи гібридний мир тощо, та криза всіх державних інститутів. Постійно порушуються норми Конституції України та культивується правовий нігілізм, спостерігається деформація основ національно-державного патріотизму в умовах війни з РФ, переміщуються смислові акценти з негативного образу очевидного агресора та його сателітів на звинувачення українських патріотів громадянського суспільства, як начебто ініціаторів воєнний конфлікту між Україною й Росією, гасло перемоги підміняється пацифістськими закликами про мир за будь-яку ціну. Відбувається посилення зневажливого ставлення до військових ЗСУ, учасників бойових дій, ветеранів АТО, волонтерів, нівелюється програма національно-патріотичного виховання в країні. В інформаційному полі, в умовах інформаційної російської агресії, стають помітними фактичний демонтаж українського інформаційного ресурсу, посилення впливу російських пропагандистських програм, культивування ідеалів «руського миру», робляться спроби концептуалізації ідеї про спільну українсько-російську історію. Водночас відбувається заміна на державних посадах патріотично налаштованих співробітників особами, що стоять на колаборантських або капітулянтських позиціях. Усе це свідчить про послаблення патріотичних позицій у політиці української держави, що негативно впливає на рівень патріотичності в державно-управлінських структурах і світоглядних орієнтаціях державних службовців.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЯК НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

БАРШАЦЬКА Г.Ю.

2.1. СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА З ДІТЬМИ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД НАСИЛЬСТВА

Abstract

Unfortunately, the problem of violence against children has existed at all times. The facts of cruel and degrading punishment, neglect and negligence, sexual harassment and other forms of violence against children have come down to us since ancient civilizations. Recent documents on the scale and impact of violence against children make it clear that this is still a very serious and important global problem. Child abuse is any form of physical, psychological, sexual or economic violence against a child inside or outside the family. Domestic violence – any intentional act of physical, sexual, psychological or economic orientation of one family member against another family member, if these actions violate the constitutional rights and freedoms of a family member as a person and a citizen and cause them moral damage, damage to his physical or mental health. In the provision of social and pedagogical assistance to children and families in difficult life circumstances, interdepartmental interaction is extremely important.

The article considers the types of domestic violence, analyzes the socio-pedagogical work with children who have suffered from domestic abuse. To reveal the methods of social work to combat child abuse.

Keywords: Violence, Childhood, Family, Help and self-help, Abuse.

Жорстоке поводження з дітьми визнано однією з найбільш розповсюджених форм порушення прав людини у світі. Без подолання цього згубного явища не можливо створити умови для повноцінного розвитку дитини, реалізації її особистості. Проблема насильства над дітьми свідчить про необхідність ретельного вивчення й розробки профілактичних заходів спрямованих на її вирішення, оскільки діти є найнезахищенішою, найуразливішою й

майже повністю залежною від дорослих частиною суспільства.

Незалежно від того, в якій формі відбувається насильство, з часом його прояви стають дедалі жорстокішими. Найбільш поширеними в сімейних стосунках є психологічне насильство: грубість, приниження одне одного, а також фізичне насильство, зокрема – побиття.

Щорічно в Україні гинуть 600 жінок від домашнього насильства. Для порівняння, середньорічна кількість жіночих смертей внаслідок військових дій – 174.

18% чоловіків в Україні вважають, що мають право побити жінку, якщо вона зрадила. У той же час, інше дослідження щодо сприйняття та виправдування жінками насильства над собою показало, що 22% українок вважають, що в окремих випадках заслужили насильство.

Від 1 до 3 млн. дітей в Україні стають свідками або жертвами домашнього насильства, зокрема, психологічного.

Кожен десятий українець вважає, що «шльопнути» дитину по сідницях – не є насильством у певних випадках. Лише третина українців сприймає демонстративне ігнорування дитини як насильство.

За даними Національної гарячої лінії «Ла Страда Україна», у 2016 році більше 80% жінок, які мають неповнолітніх або малолітніх дітей, під час консультації повідомляли про те, що часто свідками акту насильства, який відбувався над жінкою, були їхні діти.

Насильство розглядають у чотирьох площинах: правовій, моральній, суспільно-політичній та психологічній. У правовій площині більшість випадків насильства карається законом. Але проблема полягає в тому, що жертви насильства не завжди звертаються по допомогу до правоохоронних органів.

У контексті викладеної проблеми надзвичайно актуальною є соціально-правовий захист дитини від насильства і жорстокого поводження в сім'ї.

Загальні аспекти проблеми насильства над дітьми вивчають провідні науковці Т.Ф. Алексеєнко, О.Б. Безпалько, Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілютіна, Т.Я. Сафонова, Е.І. Цимбал та ін.

Питання насильства над дитиною у сім'ї висвітлюються у роботах таких науковців і практиків, як Н. Абдель-Хаді, Л.С.

Алексеева, К. Бабенко, А. Бондаровська, Я. Волавка, Н.І. Дмитренко, А.С. Коголовська, Н.Ю. Максимова, Р.П. Мансудов, М.М. Московка, Н. Щербак та ін.

Практичні і правові аспекти жорстокого поводження з дітьми визначають Н.Г. Агарова, Н.К. Асанова, Н.В. Гайдаренко, В.Є. Квашиш, К.Б. Левченко, І. Лисенко, Г.М. Лактіонова, І.М. Трубавіна та ін.

Варто підкреслити, що аналіз науково-педагогічної та психологічної літератури, законодавчих актів, соціальних програм, статистичних даних показав, що різні аспекти проблеми соціально-правового захисту дітей від насильства вже були предметом наукового дослідження. Але у зв'язку із прийняттям нових нормативно-правових документів та розширення кола соціальних інститутів, які займаються цією проблемою, вона потребує подальшого дослідження. Разом з тим, ця проблема має свої особливості, які необхідно вивчити і дослідити.

Сучасні погляди суспільства на виховання, нетерпимість до насильства над дітьми і занедбаності батьками сформувались відносно недавно. Насильство над дітьми існувало у всі часи і виникало значно частіше в попередніх поколіннях, ніж сьогодні. В художній літературі, мистецтві багатьох країн зафіксовано випадки жорстокого ставлення до дітей. Цій проблемі присвячено велику кількість наукових публікацій.

Акт про покарання впертої дитини від 1654 року свідчить про те, що діти є «власністю» батьків. Батьки могли подати петицію в магістрат і навіть відправити свою дитину на смерть, якщо вона виявилась занадто впертою чи неслухняною. Хоча дане покарання жодного разу не виконувалось, сама можливість такої розправи, без сумніву, впливала на батьківські установки і методи виховання. На жаль, уявлення про дітей як про особисту власність, якою батьки можуть розпоряджатись, як їм заманеться, все ще зберігається в багатьох розвинених країнах (Асанова, 1997, с. 21).

Соціальна і психологічна незрілість дітей ставить їх у повну залежність від дорослих. Ця залежність, а також нездатність захистити себе, робить їх особливо уразливими перед різними проявами насильства.

Не можна говорити про насильство над дитиною і відсутність батьківського піклування без врахування сімейного контексту.

Сімейні взаємовідносини – найперші і найміцніші соціальні взаємовідносини, які значною мірою впливають на самооцінку дитини, її здатність до адаптації і відчуття благополуччя. Для більшості з нас сімейні впливи є позитивними і є основним джерелом виховання, в процесі якого формуються принципи соціальної взаємодії, що зберігаються потім упродовж усього життя. На інших, однак, сімейні події і переживання впливають негативно. Несприятлива атмосфера в сім'ї створює передумови для найжорстокіших форм насильства в сім'ї та суспільстві.

Для нормального розвитку дітям потрібна атмосфера піклування й уваги, в якій порівну задовольняються дві потреби: контролю і прив'язаності та детермінанти здорових стосунків між батьками і дитиною, а також детермінанти сімейних ролей, засновані на цих двох головних потребах (Волавка, 2003, с.25).

Не дивлячись на те, що ця тема вже досить активно розробляється протягом останніх десятиліть, чіткого визначення поняття насильства немає. На даний момент насильством вважають реальну дію чи загрозу умисної фізичної, сексуальної, психологічної чи економічної дії, примусу з боку однієї особи до іншої з метою контролю, залякування, навіювання почуття страху. В процесі насильства одна людина нав'язує себе, свої цілі та норми іншій, намагаючись підкорити її собі. Це узурпація свободи людини, це не є випадковими діями, які не можна пояснити. Кожен член родини переживає такі дії по-своєму, що накладає свій відбиток на ціннісно-орієнтаційну сферу. Особливо це стосується дитини, адже її особистість тільки формується (Левченко (ред.), Трубавіна (ред.), 2005, с. 128).

У нашому суспільстві ця проблема набуває все більшої ваги, але цього недостатньо для раціонального вирішення питання. За кордоном вже досить тривалий час практикують створення спеціальних центрів, у яких проходить реабілітація жертв насильства. З ними працюють спеціалісти, надають також необхідну матеріальну допомогу. Але контингент, який звертається до таких центрів, в основному – жінки, рідше діти. В США, наприклад, кожен підліток знає про своє право подати до суду, чи звернутися до соціальної служби, якщо вважає, що його права та гідність принижено. На жаль, в нашій країні дитину прагнуть насамперед повернути в сім'ю, часто не намагаючись як

слід розібратись, через що, власне, вона вирішила її залишити. За статистикою, 48% дітей втікають через різні види насильства в сім'ї, спрямованих проти них.

В Конвенції ООН про права дитини зазначено, що жорстоке поводження з дітьми – це всі форми фізичного і/або емоційного поганого поводження, сексуальне насильство, відсутність піклування, торгівля чи інші форми експлуатації, що здатні призвести чи призводять до фактичної шкоди для здоров'я дитини, його виживання, розвитку чи гідності в контексті відповідальності, довіри чи влади (Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Збірник документів, 1998, с. 167).

Серед мас побутує думка, що жорстокість – це лише ті випадки, про які розповідають ЗМІ: побиття дитини до смерті, занехаяння дитини, яка помирає з голоду, не відповідає розвиткові за віком; діти, яких батьки виганяють на заробітки, які самі собі шукають гроші. Але такий погляд на проблему насильства над дітьми робить непомітними інші вчинки: виховання в жаху перед ременем, регламентацію життя дитини у відповідності до поглядів батьків; сімейну лайку за будь-яку провину дитини чи висловлювання своїх бажань; вибір друзів, виду занять, школи для дітей батьками. В українському суспільстві побутує стереотип: насильство, жорстоке поводження до дітей, недбале ставлення – це проблеми виключно кризових або матеріально погано забезпечених сімей, бідних. Але проведене опитування громадської думки дає підстави для протилежних висновків – найбільш забезпечені громадяни дають найменш толерантні відповіді з цього питання.

Жорстокість може виявлятися і з боку осіб, які безпосередньо не є членами сім'ї, але пов'язані з ними певними стосунками. Це необхідно враховувати в соціально-педагогічній роботі з сім'ями.

Насильство над дітьми може бути як одномоментним, так і пролонгованим в часі, як свідомим, так і неусвідомленим з боку дорослих, батьків, вихователів. Воно може призвести до емоційного чи психічного травмування, чи навіть загибелі дитини (Когаловская, 2002, с. 83).

Дитинство – це період відсутності дорослої відповідальності, узаконена залежність від турботи та економічної підтримки суспільства. Дитина є недієздатною в повному обсязі, але має всі

людські права. Діти мають право на захист від жорстокого поводження, насильства різних видів і форм.

Жорстоке поводження, з точки зору порушення прав дитини, можна тлумачити як:

- ігнорування потреб дітей, порушення їх прав;
- відсутність догляду за ними (чи незадовільний догляд);
- ізоляція дитини, бойкот (у дитячому колективі);
- відсутність проявів батьківської любові, доброти, чуйності;
- безвідповідальність до дітей;
- бездіяльність батьків щодо дитини у скрутній ситуації;
- брутальність, глузування, неповага до гідності, особистості дитини;
- не враховування вікових особливостей: дитина просто не може зробити те, що вимагають від неї батьки;
- авторитарний стиль спілкування з дитиною;
- нехтування дитиною;
- обман дитини (Онищенко, 2001, с. 15).

В основі насильства над дитиною лежить нерозуміння цінності дитини, відсутність системи демократичних цінностей, які визначають модель сімейного життя і родинного виховання в конкретній сім'ї.

У правовій базі України визначення насильства, яке є складовою жорстокого поводження з дітьми, представлено Законом України №2789-III «Про попередження насильства в родині» від 15.11.2001 р. У статті 1 «Визначення термінів» визначено види насильств:

– фізичне насильство – навмисне нанесення одним членом родини іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що можуть привести або привели до смерті постраждалого, порушення фізичного або психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі та достоїнству. Всі дії, спрямовані на спричинення дитині фізичної шкоди, заборонені законом;

– сексуальне насильство – протиправне зазіхання одного члена родини на статеву недоторканність іншого члена родини, а також дії сексуального характеру стосовно неповнолітнього члена родини. Поняття «сексуальне насильство» містить в собі не лише зґвалтування, а й сексуальні домагання, непристойні пропозиції, а

також будь-які образливі дії, що мають сексуальний характер;

– психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена родини на психіку іншого шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими спеціально створюється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе й може заподіюватися або заподіюється шкода психічному здоров'ю;

– економічне насильство – навмисне позбавлення одним членом родини іншого житла, їжі, одягу й іншого майна або засобу, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я (Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», 2001).

Особливим видом насильства є насильство в сім'ї, яке може поєднувати ознаки всіх вищевказаних видів насильства. Разом із тим, воно є чи не найбільш небезпечним, тим, що має пролонгований характер і тим, що людина переживає насильство з боку того, хто за родинним чи сімейним станом мав би захищати, підтримувати жертву, а не кривдити її. Особливо небезпечний такий вид насильства по відношенню до дітей, оскільки значно деформує особистість дитини та формує озлоблення до оточуючих, стає причиною самогубств.

На основі досвіду роботи з сім'ями та безпосередньо з дітьми можна виділити наступні типи жорстокого поводження з дітьми:

1) жорстокі фізичні покарання, фізичні знущання, побиття:

– побиття;

– штовхання;

– спроби задушити;

– викручування рук та ін.;

2) дитина є свідком знущань над іншими членами сім'ї:

батько б'є чи гвалтує матір у присутності дітей;

– «погану» дитину фізично карають у присутності «хорошої» дитини;

– дитина є свідком фізичних знущань над іншою людиною, що не є членом її родини та ін.;

3) сексуальне насильство, інцест:

– гвалтування;

- нав'язування сексуальних стосунків;
- сексуальні дотики/поцілунки;
- інцест (кровозмішення);
- показ порнографії;
- залучення дитини до виготовленні порнографічного продукту та ін.;

4) використання привілеїв дорослих:

- поведження з дітьми як з рабами чи слугами;
- покарання, поведження, як з підлеглими;
- поведження як зі своєю власністю;
- відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства;

5) залякування:

- використання свого росту, розмірів та сили;
- навіювання страху за допомогою розповідей, дій, тестів, поглядів;

– крики, стресогенна поведінка;

– жорстокість щодо інших істот;

6) погрози:

- кинути дитину;
- самогубства;
- заподіяти фізичної шкоди;
- заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам тощо;
- розлюбити дитину;
- силами зла, що покарають дитину та ін.;

7) використання громадських установ:

- загроза покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею;

8) ізоляція:

- контролювання доступу дитини до інших людей: бабці/дідуся, однолітків, братів/сестер, батька/матері, інших людей;
- контролювання перебування дитини у помешканні, заборона виходити з дому;
- контролювання спілкування дитини з друзями;
- закривання дитини у коморі, сараї чи туалеті, чи у будь-якому

закритому приміщенні вдома, в школі тощо;

– обмеження спілкування з дитиною, аж до повного ігнорування у спілкуванні;

9) емоційне насильство:

– приниження;

– використання скарг;

– використання дітей в якості довірених осіб;

– підвищення голосу без вартої на те причини;

– непослідовність;

– присоромлення дитини;

– використання дітей у конфліктах між батьками;

– «торгівельна» поведінка одного з батьків щодо любові до дитини;

10) економічне насильство:

– незадоволення основних потреб дитини;

– відмова чи зволікання у виплаті аліментів;

– повна відмова дитині в грошах;

– контролювання дитини за допомогою грошей;

– відмова дитині у підтримці;

– використання дитини як засобу торгу при розлученні;

– нав'язування дитині економічно обмеженого способу проживання без існуючої для цього необхідності;

– примушування дитини важко працювати (Павленок та ін., 2001, с. 78).

Соціальна робота з дітьми та молоддю – це діяльність уповноважених органів підприємств, організацій та установ незалежно від їх підпорядкування і форми власності, та окремих громадян, яка спрямована на створення соціальних умов життєдіяльності, гармонійного та різнобічного розвитку дітей та молоді, захист їх конституційних прав, свобод і законних інтересів, задоволення культурних та духовних потреб.

Соціальна робота в аспекті протидії жорсткому поводженню з дітьми має такі завдання:

– інформувати про сутність і наслідки жорсткого поводження з дітьми, відповідальність за них;

– показувати моделі сімейного та суспільного виховання,

людських стосунків, які засновані на гуманних і демократичних засадах;

– роз'яснювати права членів сім'ї, вчити їх реалізовувати та захищати і на цій основі будувати власні моделі сімейного життя і сімейного виховання;

– змінювати ставлення суспільства до жорстокого поводження з дітьми, активізує громадську позицію людей;

– сприяти самореалізації дітей і дорослих (Левченко, Трубавіна та ін., 2005, с. 217).

Методологією соціально-педагогічної роботи в аспекті протидії жорстокого поводження з дітьми є концепція «допомоги для самопомоги», яка змінює свідомість і поведінки дорослих і дітей.

«Допомога для самопомоги» розглядає людину як суб'єкта соціальної роботи і власного життя, передбачає комплекс послуг, які спрямовані на підтримку, допомогу і самопомогу особистості. Особливістю цієї концепції в нашому випадку є стимулювання людини до навчання самостійному розв'язанню проблем через навчання:

– правам людини;

– життєвим умінням і навичкам, які реалізують ці права в реальному житті, дозволяють запобігти їх порушенню;

– толерантності, зміну ставлення до жорстокого поводження з дітьми на неприйняття та відмову від такого поводження (Свистунова, 2007, с. 10).

Таке навчання поєднується із соціальною підтримкою (психологічною, педагогічною, юридичною), яка дозволяє стабілізувати, не погіршити ситуацію, закріпити позитивні зміни в особистості. Разом з цим, необхідною є спрямованість соціальної роботи на самопомогу: в нашому випадку це здійснення рефлексії свого поводження тими, хто жорстоко ставиться до дітей, у поєднанні із самоконтролем. Цьому теж треба навчати: як оцінити ситуацію з огляду на жорстокість, як загальмувати свої емоції та поведінку, нагадувати про батьківські та професійні обов'язки щодо дітей. При цьому опора в соціальній роботі здійснюється як на життєвий досвід дорослих і дітей, так і на зразки гуманної поведінки з дітьми.

У «допомозі для самопомоги» акцент робиться на відповідальність кожної людини, яка здійснює жорстоке поводження з дітьми, на бажанні змінитися, на власному виборі життєвого шляху. Це реалізує добровільність прийняття послуг у соціальній роботі і це є можливістю попередити застосування правових норм і покарання (Павленок и др., 2001, с. 168).

Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю, в якій є жорстоке поводження з дітьми, здійснюється за напрямами:

- деінституалізація дітей у прийомних сім'ях;
- нормалізація дітей з вадами у фізичному та розумовому розвитку в біологічних і прийомних сім'ях;
- громадська опіка сімей;
- формування усвідомленого батьківства;
- «укріплення» неблагополучних сімей;
- організація групи само- та взаємопідтримки та допомоги, діяльності фасилітаторів із сімейної просвіти;
- формування гендерної рівності, захист жіночих та дитячих прав у сім'ї та суспільстві;
- запобігання та боротьба з насильством в сім'ї;
- попередження і боротьба з наркоманією, палінням, алкоголізмом, проституцією, які є факторами, що провокують жорстоке поводження з дітьми;
- навчання членів сім'ї поведінці у кризових ситуаціях (підтримці тяжкохворих, догляду за ними, спілкуванні з ними та мікросередовищі);
- підтримка членів сім'ї в екстремальних ситуаціях (смерть члена родини, початок дитиною самостійного життя, випадки насильства в сім'ї, вимушена зміна місця проживання, втрата роботи членами сім'ї);
- народження дитини з особливими потребами;
- адаптація сім'ї у новому мікро- та макросередовищі; забезпечення умов для поєднання праці з сімейними обов'язками і з життєвими інтересами людини;
- охорона материнства та дитинства;
- планування сім'ї, профілактика ранніх та небажаних вагітностей;
- об'єднання поколінь (непрацюючих, але досвідчених

пенсіонерів і молодих активних, але з недостатньою освітою і досвідом молодих осіб) (Свистунова, 2007, с. 114).

Таким чином, ця робота спрямована:

- на виконання та відновлення сім'єю своїх функцій;
- реалізацію нею своїх прав у суспільстві та прав членів сім'ї у родині і через це – відновлення родинних стосунків, покращання стосунків з мікро- та макросередовищем;
- компенсацію неповної структури сім'ї та реабілітацію сім'ї, спрямування її через співпрацю до самовизначення та самореалізації;
- реалізацію прав людей на сім'ю і проживання в найкращих умовах для виживання, захисту і розвитку, природному середовищі та основному осередку суспільства – у сім'ї.

Враховуючи сутність і причини жорстокого поводження з дітьми, ґрунтуючись на концепції «допомоги для самопомоги» в соціальній і соціально-педагогічній роботі з означеної проблеми, треба здійснювати роботу з дітьми щодо забезпечення соціальних умов для реалізації їх права на висловлювання власних поглядів паралельно із роботою в мікро- та макросередовищі щодо реалізації ними цього права. Жорстоке поводження з дітьми, про яке вони можуть сказати – засторога для тих, хто його здійснює. До того ж, жорстоке поводження може бути меншим, коли дитина вміє сказати про свої права та інтереси, довести їх до інших осіб. Тому важливим є почути голос дитини, її думку і на цій основі будувати роботу по забезпеченню реалізації її прав, її захисту (Нарицын, 2007, с. 14).

Основними методами соціальної роботи з дітьми можна назвати такі, на наш погляд:

- соціально-психологічні, спрямовані на внутрішній світ дитини, які передбачають певну корекцію його системи цінностей і орієнтацій, а також уявлень і переваг, які удосконалюють його психологічні можливості і надання відповідної підтримки і допомоги (методи психодіагностики і психокорекції, психологічне консультування тощо);
- соціально-педагогічні, які дають можливість підвищити освітній і інтелектуальний рівень дитини, сформувати адекватну оточуючим його умовам систему ціннісних орієнтацій і уявлень

(методи освіти і просвіти, педагогічної корекції і педагогічного консультування);

– соціально-медичні, які призначені для надання дитині своєчасної і необхідної медичної допомоги (лікування, соціально-медична реабілітація і адаптація, організація необхідного і комфортного середовища існування тощо);

– соціально-правові, що включають в себе певні процедури і операції, які дозволяють привести процес життєдіяльності дитини відповідно до існуючих норм закону і права (юридичний і правовий захист інтересів дитини, правова просвіта, правовий контроль, правові санкції);

– соціально-економічні, які спрямовані на вирішення проблем матеріального благополуччя дитини, матеріальна підтримка і допомога, працевлаштування тощо);

– соціально-групові, що дозволяють соціальному працівникові і іншим спеціалістам вести роботу з соціальним оточенням дитини (сімейне консультування, корекція системи відношень в дитячому колективі, організація дитячих колективів, які орієнтовані на позитивну діяльність) (Карпенко, 2007, с. 28).

Науковці Сафонова, Цимбал, Олєфіренко, Дем'яненко (2003) виділяють такі вікові особливості психічного стану та поведінки дитини, які дозволяють запідозрити насильство щодо них:

– пасивна реакція на біль;

– відсутність опору, примиреність з існуючим станом речей;

– нічні кошмари, страхи (с. 70).

– Також можна визначити наступні фізичні та соматичні ознаки того, що з дитиною жорстоко поводяться:

– енурез;

– енкопрез;

– гіперактивність;

– синці (на плечах та грудній клітині, сідницях, нижній частині спини, поверхні стегон, щоках, нижній шелепі, внутрішній поверхні вуха) характерної форми (пряжка ремня, пальці, шнур тощо);

– множинність та різний «вік» синців (від темних до жовтих);

– укуси, опіки (особливо на кінцівках, круглі чіткі опіки від сигарет);

- переломи;
- «синдром тряски» (крововиливи на кон'юнктиві ока, сліди пальців на грудях);
- пошкодження генітальної, анальної ділянок у вигляді синців, припухлостей, розривів, пігментації, кровотеч;
- захворювання, що передаються статевим шляхом, інфекції сечовивідних шляхів;
- нервово-психічні розлади;
- психосоматичні захворювання (непояснювані болі внизу живота, дерматити тощо) (Сафонова, Цимбал, Олефіренко, Дем'яненко, 2003, с. 75).

Якщо при спостереженні виявлено наявність цих ознак, імовірно, дитина зазнає в родині насильство. Деякі дослідники, наприклад І. Трубавіна, визначають також недостатнє піклування про дитину як елемент жорстокого поводження. Особливо це актуально в ранньому віці, коли дитина не отримує не лише батьківської турботи, але й елементарних речей першої необхідності: одягу, їжі тощо.

Л.Л. Сідельнік пропонує такі ознаки виявлення дітей-жертв насильства саме в цьому віці:

- прагнення приховати причину ушкоджень і травм;
- самотність, замкнутість, відсутність друзів чи погіршення взаємин з однолітками;
- страх йти додому після школи;
- низька успішність;
- невластива віку сексуально забарвлена поведінка;
- невірноваженість, агресивність, схильність до руйнівних дій та псування речей;
- погана увага, уповільнене мовлення, нездатність вчитися;
- уникання однолітків, бажання гратися лише з маленькими дітьми;
- страх фізичного контакту;
- страх повертатися додому;
- відсутність дитини в школі або поява травм чи ушкоджень після отримання дитиною низької оцінки (або після батьківських зборів);

–регресивні прояви (дії та вчинки, характерні для більш молодшого віку) (Левченко та ін, 2005, с. 105).

Соціально-профілактична робота щодо жорстокого поводження з дітьми має такі форми:

–первинна – як загальна просвіта населення з цього явища: що воно таке, чому воно є поганим і неприйнятним. Застосовується в основному для благополучних сімей, має такі форми, як: групова профілактична робота (тренінги, інтерактивні дискусії, відеолекторії, семінари, тощо) проводиться силами спеціально підготовлених спеціалістів серед учнівської та студентської молоді, молодих сімей, військовослужбовців та зосереджена на попередженні домашнього насильства у родинах, на створення партнерської сім'ї, та індивідуальна робота з певною категорією населення, яка становить групу ризику, як, наприклад, діти з неблагополучної сім'ї.

–вторинна (де зафіксовано, чи постерігається жорстоке поводження з дітьми, членами родини, домашніми тваринами) – це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь та навичок у дорослих та дітей, роз'яснення сутності і відповідальності за жорстоке поводження з дітьми);

–третинна профілактика проводиться з тими, хто постраждав від жорстокого поводження з метою навчання самозахисту; з тими, хто здійснює таке поводження – як соціальне навчання і контроль, що є умовою збереження сім'ї, залишення батьківських прав тощо. Це вже є реабілітаційною роботою безпосередньо з жертвами насильства.

Але, на жаль, незважаючи на певні позитивні зрушення у розв'язанні проблеми насильства, механізм соціально-правового захисту потерпілих від насильства залишається недосконалим: не вистачає відповідних закладів для надання допомоги потерпілим та спеціально підготовлених фахівців у сфері запобігання насильству, неефективною є система раннього виявлення випадків насильства в родині. Недостатньо ефективною також є система санкцій, що застосовуються щодо осіб, які вчиняють насильство в сім'ї.

2.2. ПРОБЛЕМА ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ СЕРЕД МОЛОДІ ТА ЇЇ ПРОФІЛАКТИКА: СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ

Abstract

The article is devoted to the problem of Internet addiction among children and adolescents, since this age category is the most vulnerable to the opportunities provided by the World Wide Web. Uncontrolled use of the Internet often leads to pathological forms of behavior, namely, to escape from reality in the form of a kind of «flight», when instead of harmonious interaction with all aspects of reality, there is activation in a narrowly focused sphere of activity, underestimation and ignoring of all other spheres of social life.

The author examines the concept, content and manifestations of this addiction, examines the factors leading to such conditions, describes various forms of Internet addiction.

However, in the age of information, it is impossible to abandon the use of gadgets and separate from the information flow. It is about teaching children how to interact with information in a controlled manner. And this is possible because of the media education – a real effective approach to solving this range of problems.

Exploring the content, directions and approaches of preventive work with Internet-addicted adolescents, the author shows that overcoming this problem is possible only with the cooperation of all social institutions, that is, an increase in the role of the state, educational institutions, teachers, psychologists, social educators, parents, even librarians, and joining their efforts for the sake of saving the mental health of adolescents, providing them with the necessary impetus for self-development.

Keywords: Internet network, information, socialization, disorders, addiction, prevention, media education, media literacy, social and pedagogical conditions.

Сучасний світ характеризується стрімким прогресом в області поширення і розвитку інформаційних і комунікаційних технологій. Динамічне використання нових засобів телекомунікацій, зокрема Інтернету, як потужного глобального

інформаційного ресурсу, залучає широкі верстви населення незалежно від віку, освіти та соціального статусу. Однак, безконтрольне використання Інтернет-мережі стало загрозою гармонійному розвитку особистості, її психічному здоров'ю, а в ряді випадків навіть призводить до летального результату. Безсумнівно, що сучасні технічні засоби допомагають людям розвивати і збагачувати свої знання, але в той же час проблемі «комп'ютер і діти» приділяється недостатньо уваги, особливо на фоні як все більш широкого використання комп'ютера в навчальному процесі, так і в якості засобу дозвілля дітей. Представники нового покоління намагаються максимально використовувати можливості комп'ютерної техніки, так як їх потреби в спілкуванні і розширенні інформаційного простору відповідають віковим особливостям. Це не в останню чергу призводить до залежності, так званої адикції, яка негативно впливає на соціальний розвиток особистості і від якої важко позбутися.

Підлітки найбільш вразливі і схильні до розвитку залежностей, тому що їх організм перебуває в неврівноваженому стані. Це зумовлено віковими гормональними та психологічними змінами. Підлітки прагнуть до самоствердження і незалежності, хочуть сформувати власну думку про все, їм властиві емоційна нестійкість, підвищена вразливість, упереджене сприйняття дійсності. Якщо підліток почуває себе самотнім, то нереалізована потреба у спілкуванні спричиняє наявність комунікативних проблем, конфліктів з однолітками, вчителями чи батьками, що, в свою чергу, може призвести до формування хімічних (алкогольної, тютюнової, наркотичної) або нехімічних видів залежностей: комп'ютерної, ігрової, комунікаційної, залежності від мобільних телефонів, SMS-адикції. Чим раніше виникають шкідливі звички, тим більш руйнівною виявляється їх дія і тим складніше з ними боротися. Шкідливі звички призводять до появи адикційних проявів, які переростають в залежність.

Таким чином, проблема Інтернет-залежності все більше привертає увагу громадських та державних діячів, науковців по всьому світу і спонукає до більш глибоких досліджень цієї проблематики та пошуку шляхів її подолання. Проблема комп'ютерної залежності вивчається психологами, лікарями,

педагогами, соціологами, представниками інших галузей науки і практики.

Проблема Інтернет-залежності існує вже давно, але чіткої і загальноприйнятої системи критеріїв для визначення цієї залежності досі не розроблено. Цей розлад не визнається офіційною медициною як психічний розлад і не включається до сих пір до Міжнародного статистичного класифікатора хвороб і проблем, що пов'язані зі здоров'ям, та Керівництва з діагностики і статистики психічних розладів.

Вперше феномен Інтернет-залежності описав доктор І. Гольдберг в 1995 році. Він виділив такі основні симптоми цього розладу: хворобливий негативний стрес або дистрес; заподія шкоди фізичному, психологічному, міжособистісному, економічному чи соціальному статусу.

Іншим науковцям у галузі дослідження Інтернет-залежності стала психіатр К. Янг, яка в 1994 році розробила тест-опитувальник, спрямований на виявлення цієї залежності. Шкали визначення Інтернет-залежності розробляли також й інші вчені-дослідники, серед яких загальноновизнаними є Узагальнена шкала проблематичного використання Інтернету С. Каплана (Generalized Problematic Internet Use Scale, GPIUS) та Шкала он-лайнової когнітивної діяльності Р. Девіса (Online Cognition Scale, OCS) (Ісакова, 2011, с.5).

Багато дослідників цієї проблеми сходяться на думці, що основними факторами, що привертають увагу користувачів до мережі і, як наслідок, спричиняють виникнення Інтернет-залежності, є наступні (Мельник, 2011, с. 188-198):

- анонімність соціальних взаємовідносин між учасниками;
- можливість приховати / розкрити фобії, комплекси й таємні потяги;
- можливість зміни ідентифікації (ім'я, стать, вік, національність, зовнішність);
- подолання власної внутрішньої ураженості;
- реалізація уявлень, фантазій;
- «психологічний експібіціонізм»;
- компенсація психологічних комплексів завдяки участі в неформальних об'єднаннях;

- проведення часу в середовищі подібних до себе;
- «інформаційний вампіризм».

В цілому фактори виникнення та умови формування мережевої залежності поділяють на дві групи:

- 1) кібернетичні – об'єктні умови і чинники, пов'язані з властивостями кіберпростору;
- 2) індивідуально-психологічні – суб'єктні фактори, пов'язані з демографічними характеристиками і особистісними властивостями кіберкористувачів.

Вчені виділяють 5 основних типів Інтернет-залежності:

1. Нав'язливий веб-серфінг – це патерн інформаційної поведінки, обумовлений формуванням нав'язливою, непереборною потреби в постійному, але поверхневому, стрибкоподібному пошуку і споживанню мережевої інформації.

2. Пристрасть до віртуального спілкування та віртуальних знайомств – великі об'єми листування, постійна участь в чатах, веб-форумах, надмірність знайомств і друзів у мережі.

3. Ігроманія – нав'язливий інтерес до комп'ютерних ігор у мережі.

4. Постійна фінансова потреба в Інтернеті – постійна участь в он-лайнних аукціонах, безконтрольні покупки в Інтернет-магазинах (Інтернет-шопінг), нав'язливі ігри на біржі.

5. Кіберсексуальна залежність – непереборне бажання обговорювати сексуальні теми в еротичних чатах і телеконференціях, нав'язливий потяг до відвідування порносайтів і заняття кіберсексом, віртуальні залицяння і побачення.

У науковому світі сьогодні йде безперервна дискусія про необхідність визнання Інтернет-залежності психічним розладом. Зокрема, психологи Дж. Блок, М. Орзак, К. Янг, Х. Кеш наполягають на внесенні діагнозу «Інтернет-залежність» (Internet addiction disorder, IAD) до п'ятого видання Керівництва з діагностики і статистики психічних розладів. У той же час, за думкою І. Гольдберга, Е. Абуджауда та В. Белла, проблеми залежності від Інтернету в чистому вигляді не існує. Ці вчені вважають, що ця залежність є лише одним із симптомів інших вже відомих і класифікованих психологічних розладів.

Діагностика хворих на Інтернет-залежність в Україні

проводиться на основі МКБ-10, а саме блоку «Розлади зрілої особистості та поведінки у дорослих», де згруповано більшість видів нехімічної адикції (Ісакова, 2011). Цей блок включає в себе ряд клінічно значущих поведінкових станів, які є більш-менш стабільними і які є вираженням особливого для індивіда способу життя і ставлення до себе та інших. Розділ «Розлади звичок і потягів» передбачає розлади поведінки у вигляді повторюваних дій без чіткої раціоналізації мотивації, які суперечать інтересам як самого пацієнта, так і його оточуючих.

Зокрема, в розділі «Патологічна схильність до азартних ігор» виділені наступні критерії діагностики патологічної схильності до азартних ігор:

- 1) повторні епізоди азартних ігор протягом не менше як року;
- 2) ці епізоди поновлюються, незважаючи на відсутність матеріальної вигоди, суб'єктивне страждання і порушення соціальної та професійної адаптації;
- 3) неможливість контролювати інтенсивний потяг до гри, перервати її вольовим зусиллям;
- 4) постійна фіксація думок і уявлень на азартній грі та всьому, що з нею пов'язане.

До рубрики «Інші розлади звичок і потягів» включені інші різновиди дезадаптивної поведінки, що використовують і для діагностики Інтернет-адикції (Лебедев, 2004).

Порівняно з алкогольною та наркотичною залежностями, говорячи про наслідки Інтернет-залежності, дана адикція наносить меншу шкоду здоров'ю людини, однак, вона більш впливає на соціально-психологічний стан людини. Особливо сильно ця хвороба впливає на стосунки людини з оточенням – ускладнює відносини між батьками і дітьми, членами подружжя, друзями. Потім щодалі частіше ця недуга стає причиною судових процесів з розлучення, трудових конфліктів і навіть карних злочинів.

Інтернет-залежність – це широкий термін, який відноситься до великої кількості поведінкових проблем і проблем з управлінням потягами. Основні п'ять типів, які були виявлені в ході дослідження цієї проблематики, характеризуються наступним чином:

1. Кіберсексуальна залежність – нездоланий потяг до

відвідування порносайтів і заняття кіберсексом.

2. Залежність від віртуальних знайомств – надмірність знайомих і друзів у Мережі.

3. Нав'язлива потреба в Мережі – гра в он-лайніві азартні ігри, постійні покупки або участі в аукціонах.

4. інформаційне перевантаження (нав'язливий web-серфінг) – нескінченні подорожі по Мережі, пошук інформації в базах даних і пошук сайтів.

5. Комп'ютерна залежність – нав'язлива гра в комп'ютерні ігри (стрілялки – Doom, Quake, Unreal та ін., стратегії типу Star Craft, квести) (Войскунский, 2004).

Головним чинником, завдяки якому всі ці явища отримали широке поширення, є анонімність індивіда в Мережі. По-особливому анонімність пов'язана з чотирма основними розладами:

1. Збільшення різних відхилень від норми, і навіть вчинення злочинних дій, таких як перегляд і завантаження непристойних або повністю заборонених зображень (дитяча порнографія), які широко розповсюджені на багатьох сайтах. Важливо, щоб люди, які отримують задоволення від перегляду таких зображень, тим самим задовольняючи свої сексуальні фантазії, не намагалися контактувати з дітьми в реальному житті. Така поведінка дуже часто починається як цікавість і закінчується як потяг. По відношенню до цих випадків застосовується психотерапія, спрямована на нормалізацію сексуальних потягів з метою зниження потенційного ризику.

2. Віртуальний світ, в якому людина відчуває себе набагато комфортніше, ніж в реальному житті, створює загрозу успіху свого реального життя. У таких випадках застосовується особиста психотерапія, метою якої є зменшення бажання втекти від реального світу.

3. Інтерактивні компоненти мережі сприяють створенню кіберзалежності, що негативно позначається на внутрішньо-сімейних відносинах і стабільності сім'ї, що в першу чергу призводить до збільшення відстані між людьми та розлученням. У цьому випадку використовується індивідуальна і сімейна терапія, під час якої чоловік і жінка працюють разом, щоб примиритись і відтворити

сім'ю після зрад в Мережі.

4. Можливість створювати альтернативних он-лайн персонажів, залежно від настрою і бажання користувача, що дає можливість віддалитися від реального світу з його емоційним навантаженням (наприклад, стресом, депресією, тривогою) або від простих життєвих труднощів (велика кількість роботи, проблеми в навчанні, безробіття, сімейні негаразди). Легка миттєва втеча у фантастичний світ Інтернету служить опорою для звикання, що супроводжується перепадами настрою і психологічними протиріччями, які лікуються психотерапією і, при необхідності, фармакологічним втручанням.

Однак, багато психотерапевтів стверджують, що інтернет-залежність не є самостійною хворобою. Як правило, цей діагноз вказує на інші серйозні проблеми клієнта – депресію, проблеми в спілкуванні тощо. Всі вони, так чи інакше, є ознаками нездатності впоратися зі стресом і говорять про дезадаптацію до реального життя. Людина прагне поділитися генетично закладеним, але не розтраченим запасом пристрастей з анонімним і віртуальним іншим.

Отже, патологічна залежність починається тоді, коли бажання піти від реальності, пов'язане зі зміною психічного стану, починає домінувати у свідомості особистості, стаючи центральною ідеєю, що вторгається в життя і призводить до відриву від реальності. Відбувається процес, в ході якого людина не тільки не вирішує важливі для себе проблеми (наприклад, побутові, соціальні, психологічні), але й зупиняється в своєму особистісному розвитку. Цьому процесу можуть сприяти біологічні (наприклад, спосіб реагування індивіда на алкоголь як речовину, що різко змінює психічний стан), психологічні (особистісні особливості, психотравми), соціальні (сімейні і позасімейні взаємодії) фактори. Зазначимо, що адиктивна реалізація складається не тільки з адиктивних дій, але і намагання втечі від реальності, про можливість і спосіб його досягнення.

Розгляд зазначених проблем природним чином приводить нас до наступних роздумів.

Наш вік не дарма називають інформаційним. І справа тут не тільки в тому, що інформаційні технології займають все більше сфер нашого життя. Адже, сучасна людина не може залишатися в

стороні від інформаційних потоків для успішної життєдіяльності. Але головна проблема зараз не в тому, щоб отримати певну інформацію, а в тому, щоб визначити, яка інформація потрібна, яка корисна. Величезний надлишок інформаційного потоку призводить до того, що сучасні люди ризикують «потонути» в інформаційному океані. Це ще ускладнюється ризиком прийняття неправдивої інформації. На жаль, більшість сучасних ЗМІ не перевіряють достовірність опублікованих даних, а також нормою стало активне використання маніпулятивних технологій, спрямованих або на необґрунтоване формування позитивного іміджу замовників, або на очорнення їх конкурентів (Брайант, 2004).

Грамотна робота з інформацією особливо важлива, коли мова йде про дітей і підлітків. У них ще немає знань та життєвого досвіду, вони схильні сліпо наслідувати привабливі образи. Велика проблема схована у віртуальних інтерактивних іграх. У всьому світі звертають увагу на те, що діти часто ототожнюють себе із зображеннями (аватарами) в цих іграх, ігноруючи реальні досягнення і боротьбу за гідне місце у своїй соціальній групі, обманюючись примарними титулами та успіхами.

Однак, звичайно, це не означає, що потрібно ізолювати себе від інформаційних потоків. Тепер це і неможливо. Ви повинні вміти працювати з інформацією. Саме на це і спрямовані заняття з медіаграмотності, які вже кілька десятиліть входять в шкільну програму в США, Великобританії, Німеччині, Австралії та Скандинавських країнах. Нарешті, до цього руху приєднується і Україна. Ми повинні підготувати дітей до успішного дослідження цього світу. І сьогодні, найважливішою складовою цієї майстерності – є вміння грамотно працювати з інформацією. Іншими словами, медіаосвіта – це реальний ефективний чинник, що протидіє надмірному безконтрольному споживанню інформації.

Згідно з результатами Віденської конференції ЮНЕСКО, медіаосвіта пов'язана з вивченням всіх засобів масової комунікації і охоплює друковане слово, графіку, звук і рухомі зображення, передані з використанням будь-яких технологій. Медіаосвіта дає можливість людям зрозуміти, як мас-медіа працюють у сучасному

суспільстві, і навчитися навичкам використання цих медіа у спілкуванні з іншими людьми.

Медіаосвіта має надавати знання про те, як:
1) аналізувати, критично осмислювати і створювати медіатексти;
2) визначати джерела медіатекстів, їхні політичні, соціальні, комерційні, культурні інтереси й контекст;
3) інтерпретувати медіатексти й цінності, що несуть в собі медіа;
4) добирати відповідні медіа для створення та розповсюдження власних медіатекстів і залучення зацікавленої в них аудиторії;
5) уможливлювати вільний доступ до медіа для споживання та виробництва власної медіапродукції (Найдьонова та ін, 2016).

Більшість західних дослідників сходяться на думці, що засоби масової інформації не завжди адекватно представляють навколишній світ, і людині вкрай важливо зберігати свою автономію від засобів масової інформації. Головною думкою в цьому, звичайно ж, є не роль медіа (відображення або репрезентація того, що відбувається в реальності), а активне ставлення людини до пізнання медіа. Останні тут виступають як самостійна сутність, щодо якої важливо зберігати незалежність та критично її сприймати (Різун та ін., 2012).

ЗМІ – це частина всесвіту або зовнішнього середовища, в якій розвивається особистість. Кожна дитина від самого народження стає частиною складної системи світів, які перетинаються один з одним, надбудовуються або співіснують в безпосередній близькості один від одного, вступають у різноманітні взаємодії. Людина будує свій життєвий світ, з'єднуючи зовнішні та внутрішні психологічні простори і часові виміри. Щоб навчитися жити й успішно діяти в складному навколишньому середовищі, дитина, лише вступаючи в життя, повинна усвідомити багатовимірність всесвіту, який розгортається перед нею, як ментальну цілісність, щодо якої вона може визначити себе, знайти своє місце і зробити свій власний шлях.

З соціально-педагогічної точки зору, соціалізація – це процес входження дитини у дорослий світ, засвоєння його структури, законів існування та способів перетворення. Культура людства, будь-якої етнічної спільності, несе в собі модель світу, створену попередніми поколіннями. За допомогою просторово-сміслових

орієнтирів культурної моделі, що передаються різними каналами (через сімейний уклад життя, через колискові образи, через спільні ритуали), дитина вибудовує власну індивідуальну картину світу у власному дослідженні та спілкуванні й діє відповідно до неї.

У традиційному суспільстві інформація про світі передається дитині «з рук у руки», в системі спільного переживання подій, заснованого на загальному безпосередньому чуттєвому досвіді. Зараз ми живемо в світі, де людство володіє міццю нових способів передачі інформації, крім безпосередньої присутності в єдиному просторі-часі. Медіа, у широкому розумінні, – це суспільний інститут, який забезпечує і опосередковує потік інформації між учасниками соціальної комунікації, долає просторові і часові бар'єри спільного безпосереднього чуттєвого досвіду.

На межі тисячоліть активно став використовуватися термін «медіасоціалізація», що позначає процес особистісного розвитку під впливом засобів масової інформації (кіно, телебачення, Інтернет) (Петрунько, 2010). Саме за допомогою засобів масової інформації дитина сьогодні отримує можливість отримувати інформацію про дорослий світ, засвоювати зразки міжособистісного спілкування, сценарії та норми соціального поведіння. Медіа пропонують свою продукцію все більш молодій аудиторії, здійснюючи вплив на процес соціалізації на все більш ранніх стадіях розвитку особистості.

Проблема медіасоціалізації, як особливої форми передачі культурного досвіду наступним поколінням, стає все більш гострою у зв'язку з кризою сім'ї. Батьки витрачають все менше часу на безпосереднє спілкування зі своїми дітьми, і все більше часу останні проводять в контакт з засобами масової інформації.

Дослідження впливу медіа на дітей повинні враховувати загальний контекст взаємодії дитини та дорослого – як у культурно-історичному контексті, так і в конкретному випадку окремої сім'ї. Те, що сталося в житті однієї дитини, може бути корисним для іншої, а може бути і не придатним взагалі, бо діють інші обставини. Якій досвід можна перейняти, а які події випадкові, унікальні і не повторюються в житті інших дітей?

Наука тільки починає розбиратися з наслідками медіасоціалізації, але ми можемо вже виділити тут особливий

ризик – ризик некритичного засвоєння в ранньому дитинстві багатьох образів, які стають помилковими орієнтирами або засмічують дитячу психіку непотребом. Засоби масової інформації справляють істотний вплив на сферу взаємовідносин у процесі формування особистості, встановлюючи закономірності і провокуючи псевдосоціальні відносини, а також можуть породжувати додаткові психологічні проблеми.

Відповідно з розвитком мас-медіа суспільство постійно досліджує і продукує способи допомоги дітям освоїти інформаційний простір як особливу частину культурного досвіду людства.

Медіаосвіта – це насамперед практика підготовки дитини до ефективної взаємодії із засобами масової інформації, яка знижує ризики негативного медійного впливу на процес соціалізації і збільшує ресурсні можливості їх позитивного розвивального впливу (Петрунько, 2010).

Масова шкільна медіаосвіта – це важливий середовищний фактор, наявність якого підвищує рівень медіаграмотності спільноти, в якій соціалізується кожна окрема дитина. Фоновий, нормативний рівень медіаграмотності дорослого – це прояв суспільної культури, яку дитина засвоює в процесі своєї соціалізації.

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та системи мас-медіа в сучасному світі гостро потребує цілеспрямованої підготовки людей до вмілого та безпечного їх використання. Взаємодія з різними ЗМІ (пресою, радіо, кіно, телебаченням, Інтернетом) складає значну частку вільного часу українських громадян, що пояснює їх значний вплив на всі верстви населення, особливо на дітей і молодь. Медіа надають потужний і суперечливий вплив на виховання підростаючого покоління, нерідко перетворюючись на провідний чинник його соціалізації, стихійного соціального навчання. До цього додаються всездозволеність інформаційного ринку, домінування низькопробної медіа-продукції, аморальних ідеологій і цінностей, що призводить до зниження імунітету суспільства до соціально шкідливих інформаційних впливів. Отже, назріла гостра необхідність в розвитку медіаосвіти, однією з головних завдань

якої є запобігання вразливості людини до медіа-насильства і медійних маніпуляцій, втечі від реальності в лабіринти віртуального світу, поширенню медійних залежностей. Медіаосвіта, у багатьох країнах світу, функціонує як система, що стала невід'ємною частиною, з одного боку, загальноосвітньої підготовки молоді, а з другого – масових інформаційних процесів. Вона є атрибутом глобалізаційних перетворень, чинником конкурентоспроможності економіки, нерозривно пов'язана з розвитком демократії в умовах інформаційного суспільства. На жаль, в Україні медіа-освіта досі залишається фрагментарною і здійснюється переважно стихійно з ініціативи ентузіастів, педагогів-новаторів за явного браку інтеграції цих зусиль в ефективну медіа-освітню систему (Найдюнова та ін., 2016).

В цілому, які кроки робить Україна для зниження патологічного явища Інтернет-залежності серед дітей і молоді?

Проблему Інтернет-залежності в Україні досліджували фахівці відповідних галузевих інститутів – таких, як ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології Національної академії медичних наук України», Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України (В. Посохова), а також науковці Одеського (Е. Мельник) та Дніпропетровського (Л. Юр'єва, Т. Більбот) медичних університетів (Кочарян, Гущина, 2011). Серед українських фахівців, що вивчають феномен інтернет-залежної поведінки в різних аспектах, слід також згадати О. Чабан, Г. Пілягину (Інститут судової психіатрії, м. Київ), Н. Бугайову (Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, м. Київ).

Що стосується практичних кроків в області профілактики Інтернет-залежності, то слід зазначити, що Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України проводить інформаційно-просвітницьку роботу з питань безпечної роботи в Інтернеті, а також з проблем Інтернет-залежності. Задля вирішення цих завдань міністерство співпрацює з державними органами, бізнес-структурами та неурядовими організаціями. Тема безпечної роботи в мережі Інтернет передбачена чинними програмами шкільних курсів «Інформатика» та «Основи здоров'я», а саме:

– навчальною програмою з інформатики для 9-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Академічний рівень (авт. І.

Завадський, Ж. Потапова, Ю. Дорошенко);

– навчальною програмою з інформатики для 9-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту (авт. І. Завадський, Ж. Потапова, Ю. Дорошенко);

– навчальною програмою з інформатики для вечірньої середньої загальноосвітньої школи (авт. С Литвинова, Т. Проценко);

– навчальною програмою з предмета «Основи здоров'я» для 5-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів (авт. Т. Бойченко, В. Заплатинський, В. Дивак).

З 2009 року міністерство є членом всеукраїнської Коаліції за безпеку дітей в Інтернеті та підтримує її ініціативи, проводить інформаційно-просвітницькі заходи (навчально-практичні конференції, дні безпечного Інтернету та ін.), спрямовані на подолання проблеми Інтернет-залежності у відповідності з програмою «Онляндія – безпека дітей в Інтернеті».

Коаліція за безпеку дітей в Інтернеті була створена в 2008 році за ініціативи компанії «Майкрософт Україна». Першим кроком коаліції став запуск у квітні 2008 року веб-сайту «Онляндія – безпечна веб-країна», який надає матеріали для дітей, їхніх батьків і вчителів, завдяки яким вони можуть освоїти основи безпечної роботи в Інтернеті.

У 2011 році фахівці Інституту інноваційних технологій і змісту освіти спільно з координаторами програми «Онляндія – безпека дітей в Інтернеті» підготували навчально-методичний посібник «Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі». Результати дослідження, представлені в посібнику, показали, що в цілому діти набагато краще, ніж їхні батьки, поінформовані про можливості використання як мобільного, так і стаціонарного Інтернету. Крім того, є суттєва різниця між тим, як діти використовують Інтернет реально, і тим, що їхні батьки про це знають: діти використовують його частіше, ніж батьки думають, відвідують Інтернет-кафе, сайти для дорослих, грають в азартні ігри, витрачаючи реальні гроші; контактують з незнайомими людьми, про що в принципі ні батьки, ні вчителі не знають, і що свідчить про високий ступінь небезпеки для дітей.

По-перше, необхідність роботи з профілактики і подолання

Інтернет-залежності вимагає, насамперед, створення відповідної законодавчо-нормативної бази (Кочарян, Гущина, 2011). Для цього, на думку фахівців Інституту соціальної та політичної психології, необхідно:

1) відповідним чином модернізувати чинне законодавство з даного питання, а саме:

– у Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки», зокрема у ст. 11 «Охорона здоров'я в інформаційному суспільстві» та ст. 13 «Інформаційна безпека в інформаційному суспільстві» ввести саме поняття Інтернет-залежності та відобразити шляхи вирішення цієї проблеми;

– визначити права та обов'язки всіх суб'єктів цього процесу – освітніх установ, закладів системи охорони здоров'я, сім'ї, для чого внести зміни до законодавства України з питань освіти, Сімейного кодексу України, Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»;

2) доповнити чинне законодавство новими законодавчими актами. Зокрема, необхідно розробити і прийняти Закон України «Про захист психічного здоров'я населення», що давно слід було зробити у відповідності з вимогами Всесвітньої організації здоров'я та Всесвітньої медичної асоціації.

Також, необхідно внести зміни до Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги (постанова Кабінету Міністрів України № 60-8 від 12 травня 2004 року), поклавши на такі центри здійснення заходів з профілактики Інтернет-залежності та корекційної роботи з Інтернет-залежними особами.

Пропозиції державної установи «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України» Національної академії медичних наук України:

1) враховуючи на те, що використання Інтернету та інших телекомунікаційних технологій пов'язане не тільки з перебуванням користувача в штучному електромагнітному полі, а й може мати ризик формування станів залежності, в межах програми «Здоров'я нації» та інших державних програм слід забезпечити систематичне і всебічне вивчення впливу цих технологій на стан фізичного та психічного здоров'я, за участю

провідних наукових установ країни (в тому числі з участю ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України»). На основі результатів цих досліджень слід переглянути існуючі вікові гігієнічні норми користування телекомунікаційними технологіями з урахуванням ризику розвитку залежності від них.

2) матеріали щодо безпечного використання Інтернету та інших телекомунікаційних технологій мають бути включені в шкільний курс валеології, інформатики, а також у плани занять з батьками учнів, з обов'язковим викладенням перших ознак формування відповідної залежності.

Разом з тим, слід враховувати, що проблема Інтернет-залежності не може бути ефективно вирішена у відриві від інших проблем формування та функціонування особистості в сучасному інформаційному суспільстві. Це вимагає організації розгалуженої системи медіаосвіти для населення і, насамперед, для молоді.

Тепер звернемо увагу на профілактичну роботу на місцях, в практиці фахівців з соціальної і соціально-педагогічної роботи. Що можуть зробити фахівці, покликані реалізувати державні концептуальні ідеї досягнення суспільного ідеалу виховання гармонійної особистості?

Чому соціально-педагогічна робота є одним з найбільш актуальних видів профілактичної роботи? Оскільки соціально-педагогічна діяльність спрямована на включення дитини в соціальне середовище, вона сприяє розвитку соціальності як здатності активно існувати в суспільстві і позитивно взаємодіяти з іншими людьми та групами. Сутність соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки підлітків полягає у впровадженні ефективного соціального виховання, допомоги у виборі захоплень, розширення кола провідної діяльності, створення позитивних взаємин з найближчим оточенням і мікросередовищем.

Щоб попередити Інтернет-залежність, треба завчасно здійснювати її соціально-педагогічну профілактику, а саме: активно залучати молодих людей до соціального та виховного життя навчального закладу, що буде сприяти їх соціальному розвитку; залучати батьків та близьке оточення до виховної діяльності, – це буде сприяти гармонізації відносин з дітьми; встановленню контактів з різними соціальними інститутами для

розширення соціальних контактів дітей і залучення їх у спільну діяльність.

Соціально-педагогічна профілактика – це дії, які направлені на зниження ймовірності виникнення захворювань або розладів, на переривання або уповільнення прогресування захворювання, а також на зменшення непрацездатності. Існує відмінність між первинною і вторинною соціально-педагогічною профілактикою. Первинна профілактика спрямована на попередження розвитку захворювань. Вторинна профілактика спрямована на уповільнення розвитку захворювання. Вона включає в себе ранню діагностику залежності і своєчасне лікування (Дудар, 2007).

У соціально-педагогічній профілактичній роботі (азартних, комп'ютерних ігор та Інтернету) виділяються наступні напрямки:

1. Виховання дітей і підлітків з чітким негативним ставленням до ігрової або комп'ютерної залежності; виявлення підлітків групи ризику та надання їм соціальної, педагогічної та психологічної допомоги; навчання батьків створенню в родині атмосфери, що виключає ігрову або комп'ютерну залежність, способам заповнення вільного часу, способам надання допомоги дітям в організації свого життя без комп'ютера.

2. Формування стратегічної мотивації в учнів (довгострокових перспектив); формування соціально-успішних особистісних якостей; посилення захисних і ослаблення провокуючих механізмів.

3. Забезпечення просоціальної активності підлітків, суспільно корисної діяльності, необхідної для їх повноцінного розвитку та профілактики девіантної поведінки, шляхом включення підлітка в групу просоціальної спрямованості.

4. Включення спеціально підготовлених підлітків у процес профілактики на основі принципу комплементарності як суб'єктів надання допомоги одноліткам у вирішенні емоційних проблем, вирішенні конфліктних ситуацій, а також в якості активних пропагандистів здорового способу життя.

5. Поширення інформації про причини, форми і наслідки зловживання грою чи комп'ютером; формування в підлітків навичок аналізу і критичної оцінки інформації; включення ігрових програм виховання тверезості в освіту, починаючи з початкових класів і до закінчення школи; формування здорового способу

життя і тверезих установок у підростаючого покоління.

6. Зміна ціннісного ставлення дітей та молоді до ігрової чи комп'ютерної залежності, формування особистої відповідальності за власну поведінку, що призводить до зниження попиту на Інтернет у дитячо-молодіжній популяції; пропаганда здорового способу життя, формування установок і профілактична робота, що проводиться працівниками освітніх установ.

Реальна допомога соціального педагога і психолога потрібна тільки тим користувачам, які в результаті свого повного занурення в Інтернет, руйнують своє здоров'я і повсякденне життя. Щоправда, в цьому випадку за проявом Інтернет-залежності, зазвичай ховаються інші залежності або психічні розлади, які, можливо, потребують лікування.

Основні завдання соціально-педагогічної роботи з даною групою клієнтів (Максименко, 2010):

1. Надання комплексу медичних, педагогічних, соціальних послуг спрямованих на відновлення порушених функцій організму, психіки від Інтернет-залежності.

2. Формування мотивації на повне припинення зловживання та на зміну поведінки Інтернет-залежних підлітків.

Формування та закріплення алгоритму поведінки спрямованої на самостійне вирішення проблем та відмови від пропозицій зловживання від Інтернет-залежності.

Реінтеграція у суспільство після лікування, зменшення ймовірності рецидиву.

Існує декілька видів профілактичної роботи:

1. Первинна профілактика – заходи, спрямовані на запобігання виникнення захворювання, процесу чи проблеми.

2. Вторинна профілактика – заходи, спрямовані на раннє виявлення і припинення перебігу захворювання, процесу чи проблеми.

3. Третинна профілактика – припинення або уповільнення перебігу захворювання, процесу чи проблеми та їх наслідків, навіть якщо основний (патологічний) стан зберігається.

Первинна профілактика виглядає як:

а) інформаційні кампанії в засобах масової інформації;

б) забезпечення належних засобів захисту;

в) пропозиція альтернативної поведінки у цьому громадському

та культурному середовищі.

Вторинна профілактика включає в себе:

- а) цілеспрямовані інформаційні кампанії (засновані на безпосередніх зв'язках у суспільстві);
- б) надання засобів правового захисту та роз'яснень щодо їх використання;
- в) використання фармакологічних та інших засобів впливу на конкретну особу;
- г) внесення змін до закону в цілях позитивного перетворення суспільства, схильного до високого рівня ризику, а також з метою запобігання розповсюдження даного явища;
- д) підготовка педагогів та осіб, які реалізують профілактичні програми.

Профілактика рецидивів включає в себе:

- а) передачу інформації і навчання конкретних осіб;
- б) безпосередні лікувально-реабілітаційні заходи;
- в) створення конкретних структур і організацій (лікувально-реабілітаційна база).

Перша вимога будь-якої профілактичної діяльності – це надання інформації, яка безпосередньо доходить до адресата і втягує його в активну діяльність.

Друга вимога полягає в тому, що інформація повинна міститися в певному контексті. Цей контекст має збагачуватися і перероблятися в залежності від появи інновацій, а також під впливом індивідуальної або групової реакцій адресатів, у відповідності з їх специфічними потребами і уподобаннями.

У профілактичні заходи слід включати будь-яку інформацію:

- а) правильно;
- б) у відповідності з реальністю;
- в) повною;
- г) доступною;
- д) поміщеною у потрібний контекст;
- е) систематизованою;
- ж) у відповідності з ситуацією в суспільстві;
- з) спрямованою лише на досягнення максимального інтересу адресатів.

Таким чином, термін «профілактика» включає в себе всі заходи, спрямовані на запобігання появи і розвитку певного явища в

даному суспільстві.

Первинна профілактика Інтернет-залежності зачіпає всі сфери життя підлітка: сім'ю, освітнє середовище, громадське життя в цілому. Її завданням є формування у підлітків позитивних внутрішньо-особистісних регуляторних механізмів, що забезпечують реалізацію конструктивної поведінки в рамках здорового способу життя. Первинна профілактика спрямована на покращення психологічної адаптації підлітків, їхніх особистісних взаємин, ознайомлення з первинними ознаками комп'ютерної залежності в людини тощо.

Первинна профілактика Інтернет-залежності здійснюється за кількома напрямками: виховна робота серед молоді; санітарно-гігієнічне просвітництво населення; загальні заходи щодо роботи з комп'ютерними технологіями; адміністративні та законодавчі заходи.

Технологіями первинної профілактичної роботи можуть бути:

1. Інформаційні – видання, публікації, телефон довіри, психологічна служба, соціальна підтримка.

2. Освітні – просвітницькі програми, батьківські освітні програми, навчальні програми для вчителів, психологів, соціальних працівників, навчальні програми для робітників комп'ютерних клубів, освітні програми для учнів шкіл, ліцеїв, коледжів.

3. Зайнятості – клубна робота, додаткове навчання, тимчасове працевлаштування.

4. Корекція сімейних стосунків – формування відносин, які сприяють повноцінному вихованню дитини, спільним інтересам усіх членів родини, емоційної підтримці, психологічного захисту.

5. Релігійні – культура релігійних почуттів, усвідомлення вищої духовної і моральної сили.

В профілактиці Інтернет-залежності використовуються наступні методи роботи:

– інформаційний (надання необхідної інформації про проблеми комп'ютерної залежності у підлітків);

– метод формування поведінкових навичок (аналіз і відтворення конкретних життєвих ситуацій, які сприяють розширенню знань шляхом обговорення та аналізу проблем,

пов'язаних із перебуванням людини у «віртуальній реальності»);

– конструктивно-позитивний метод (організація і проведення тренінгів, спрямованих на підвищення психологічної стійкості, зняття напруги, зниження тривожності, підвищення впевненості та ін.).

Робота з сім'єю, батьками підлітків також є важливим елементом роботи соціального педагога з профілактики формування Інтернет-залежності. Ця діяльність передбачає вирішення кількох видів завдань: виховних (усвідомлення дорослими членами сім'ї важливості і необхідності спеціальної роботи з підлітками щодо попередження формування хворобливої комп'ютерної залежності); освітніх (оволодіння основними методами організації сімейної профілактики і методами конструктивної взаємодії з педагогами, психологами та психотерапевтами).

Сьогодні, як показує досвід, найбільш реалістичними та ефективними програмами педагогічної профілактики є ті, що організовані на мікрорівні, тобто спрямовані на безпосереднє оточення підлітків – сім'ю, шкільний колектив, референтну групу.

Вторинна профілактика заснована на вивченні особистісних особливостей адиктів з урахуванням генези та механізмів їх поведінки, і спрямована на попередження розвитку Інтернет-залежності як хвороби і відновлення особистісного і соціального статусу підлітків, які перебувають на медичному обліку.

Таким чином, на основі узагальненого аналізу психолого-педагогічної літератури, можна виділити наступні основні напрями соціально-педагогічної профілактики комп'ютерної адикції серед підлітків:

1. Виховання має ґрунтуватися головним чином на тому, що комп'ютер – це не частина життя і не засіб проведення дозвілля, а спосіб отримання інформації.

2. Розвиток емпатійного сприйняття, розуміння власних почуттів.

3. Допомога у виборі захоплень і занять, які не тільки допомагають відчувати гострі відчуття, але і тренують організм, створюють нормальний емоційний фон в реальному житті.

4. Розширення кола провідної діяльності, створення позитивних взаємин з найближчим оточенням.

5. Створення умов для самореалізації і самоактуалізації дитини шляхом залучення її до позитивної альтернативної діяльності.

Загальна профілактика комп'ютерної залежності спрямована на молодих людей, у яких ще не сформувалися адиктивні звички, на їх соціальне оточення, батьків, педагогів, людей, які працюють з молоддю або мають відношення до її проблем. Серед методів загальної профілактики слід зазначити:

Лекції, кіно- та відеолекторії, бесіди. Вони використовуються з метою акцентування уваги на проблемі адикта, формування свідомого ставлення до комп'ютера. Використовуються при роботі з підлітками в освітніх установах, з групами батьків і педагогів.

Соціально-психологічні тренінги. Вони дають можливість краще пізнати себе, підвищити упевненість в собі, розвинути комунікативні навички, а також вміння вирішувати складні ситуації, зокрема, протидіяти зовнішньому тиску.

Підготовка та публікація статей у періодичних виданнях, проведення теле- і радіопрограм. Такі форми роботи дозволяють охопити велику кількість людей, перш за все, привернути увагу до проблем адиктивності.

Соціальна реклама: буклети, відеокліпи тощо. Вони несуть коротку, яскраво забарвлену інформацію. Привертають увагу до проблеми і формують громадську думку.

Масові заходи – концерти, шоу, «дні боротьби» тощо. Дозволяють привернути увагу широких кіл громадськості до проблем Інтернет-залежності, залучити до профілактичної діяльності відомих громадських діячів культури та мистецтва. Важливою є для молоді обізнаність не тільки щодо можливостей використання інформаційних засобів, які активно пропонує і поширює реклама, а й попередження щодо правил користування ними. У цьому разі особистість має усвідомити свою відповідальність у користуванні інформаційно-комунікативними засобами та дбати про безпеку перебування в Мережі, а не займати позицію пасивного сприймача щодо запропонованого технологічного здобутку. Важливо усвідомити, що відповідальність за вибір: або ставати віртуально залежною або інформаційно перевантаженою – лежить насамперед на самій особистості.

Навчання на рівних. Підготовка волонтерів з числа підлітків та

молоді, які будуть поширювати профілактичну інформацію в середовищі однолітків, у тому числі під час неформального спілкування. Цей метод дає можливість подолати упереджене ставлення молодшої аудиторії до профілактичної інформації.

Соціально-педагогічними умовами первинної профілактики комп'ютерної адикції підлітків виступають:

– підвищення рівня знань підлітків про вплив комп'ютерних технологій на особистість, можливі ризики надмірного захоплення комп'ютерними іграми;

– розвиток мотивації до формування цінностей реального, а не віртуального життя; спрямування захоплення комп'ютерними іграми в конструктивне русло;

– організація відповідної просвітницької роботи з батьками, які втілені в розробленій програмі профілактичної роботи.

Профілактична робота соціального педагога здійснюється за такими напрямками:

1. Вивчення і виявлення причин адиктивної поведінки дітей і підлітків.

2. Попередження розвитку асоціальної, кримінальної та патологічної спрямованості особистості.

3. Організація спеціальної психологічно і педагогічно виваженої діяльності з підлітками, що входять до групи ризику.

4. Взаємодія з іншими фахівцями і суміжними соціальними службами, що беруть участь у профілактичному соціально-педагогічному процесі, для інтеграції виховних зусиль.

Отже, діяльність соціального педагога передбачає здійснення наступних функцій:

а) дослідницькі;

б) попереджувальні, профілактичні;

в) корекційно-розвиваючі, реабілітаційні;

г) розвиваюча взаємодія заради вирішення проблем дитини.

І на останок, можемо зробити висновок.

Враховуючи неухильно зростаючу роль і вплив Всесвітньої мережі, Інтернет можна розцінювати як ще один соціальний інститут, що займає дуже значне місце в соціалізації молодого покоління. Тому дуже важливо досліджувати соціально-педагогічні умови, підходи, методи і технології, і впроваджувати

їх в діяльності освітніх та соціальних закладів. При цьому доцільно збільшення ролі соціальних педагогів, вчителів, психологів, соціальних працівників, бібліотекарів і батьків, та об'єднання їхніх зусиль заради спільної мети – спасіння психіки та свідомості підлітків, зокрема в нашій країні, надання їм необхідного поштовху для саморозвитку.

СМОЛЯКОВА Л.Ю.

2.3. КОМУНІКАТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Abstract

The article is devoted to the analysis of students from higher educational institutions communicative characteristics and the formation on their basis in future specialists of communicative activity. A university student is one of the most important figures in the future society, its progressive development and democratic transformations. An indicator of mastering professional skills is the effectiveness of training and their application in practice. Communication is an important area for a student to become a future professional. The article examines the development of not only professional, but also personal communicative qualities and qualities that contribute to the establishment of pedagogical communication in the format of a higher educational institution and the growth of the student's personality as a whole.

Keywords: communication, student, professionalism, training, communication.

Актуальність теми. Успішність спілкування як багатогранного процесу, що включає обмін інформацією, взаємодію та сприймання учасниками один одного, значною мірою залежить від характерних для учасників рис, якостей, властивостей, що проявляються у спілкуванні. Мовиться про комунікативні особливості особистості, реалізація яких можлива лише у спілкуванні. Сказане дає підстави розглядати проблему комунікативних особливостей через призму аналізу трактування категорії «спілкування».

Ступінь розроблення проблеми. На сучасному етапі розвитку філософської, педагогічної і психологічної наук відсутня єдина парадигма спілкування, що пов'язано з різними позиціями дослідників у вирішенні передусім питання про характер взаємозв'язку категорій «спілкування» і «діяльність». Одна група авторів (Б.Г. Ананьєв, Л.П. Буєва, М.С. Каган, Л.Я. Коломінський, О.О. Леонтьєв, В.М. Мясіщев, А.В. Петровський та ін.) розглядає спілкування як особливий вид діяльності – комунікативної. З точки зору О.О. Бодальова, Л.С. Вигодського, Б.Ф. Ломова та інших вчених спілкування трактується як відносно самостійна категорія, як одна із сторін людського буття. Спробу синтезувати різні підходи зробила Г.М. Андреева, яка трактує спілкування і як спільну діяльність, і як своєрідний продукт цієї діяльності.

Метою статті є аналіз комунікативної складової студентів та її вплив на їх навчальну діяльність у процесі навчання у вузі.

Виклад основного матеріалу. У спілкуванні як діяльності виокремлюють (Лисина, 1986) наступні структурні компоненти: предмет спілкування – інша людина, партнер по спілкуванню як суб'єкт; потреба у спілкуванні – прагнення людини до пізнання й оцінки інших людей, а через це – до самопізнання; комунікативні мотиви – те, що спонукає людину до спілкування; дії спілкування – одиниці комунікативної діяльності, цілісні акти, адресовані іншій людині та спрямовані на неї як на свій об'єкт; завдання спілкування – те, на досягнення чого в конкретних даних умовах спрямовані різноманітні дії, що здійснюються у процесі спілкування; засоби спілкування – сукупність операцій, через які реалізуються дії; продукти спілкування – матеріальні та духовні утворення, що виникають у процесі спілкування.

Так, Л.С. Виготський (1982) категорію «спілкування» не зводить повністю до діяльності, а розглядає з позиції притаманної їй самостійності.

Б.Ф. Ломов (1984) та його послідовники спілкування та діяльність тлумачать як дві сторони соціального буття людини. Тут спілкування постає як процес, що не обов'язково зумовлюється потребами людей у спільній діяльності, а може бути самомотивованим. Тобто, спілкування є не тільки засобом, але і метою.

Ідея автономності та самоцінності спілкування добре

узгоджується, приміром, із концепцією А. Маслоу (1982) щодо структури фундаментальних потреб людини. Згідно даної концепції необхідність у спілкуванні відноситься до числа основних фундаментальних потреб людини. Фрустрація цієї потреби спричиняє важкі стреси. Показавши незадоволеність потреби у спілкуванні як чинник психічної напруги, А. Маслоу тим самим наголошує на самостійній цінності спілкування для людини.

На думку Г.М. Андреєвої (2001, с. 80), доцільним виступає найбільш широке розуміння зв'язку діяльності і спілкування, коли останнє розглядається і як сторона спільної діяльності (оскільки сама діяльність не тільки праця, а й спілкування в процесі праці), і як її своєрідний дериват. Таке широке розуміння зв'язку спілкування і діяльності відповідає широкому розумінню самого спілкування: як важливої умови присвоєння індивідом досягнень історичного розвитку людства і на мікрорівні, в безпосередньому оточенні, і на макрорівні, у всій системі соціальних зв'язків.

Зауважимо, що при наявності розбіжностей в поглядах, методологічна спільність їх виявляється в тому, що в них поділяється точка зору на єдність спілкування і діяльності, яка виявляється в наявності спільної якості – бути відносно самостійними формами соціальної активності індивіда.

Загалом, огляд теорій та позицій, що висвітлюють характеристики особистості, яка спілкується дає змогу виокремити та розкрити зміст категорії «комунікативні особливості». Комунікативні особливості трактуються як інтегральні характеристики особистості, які відображають її потенційні можливості й реальні прояви у процесі спілкування та визначають міру ефективності взаємодії. Комунікативні особливості являють собою комплексне утворення, структурними елементами якого є мотиваційна сфера спілкування, комунікативні вміння навички, здібності, стиль спілкування, комунікативний потенціал та комунікативна компетентність. Дане утворення пронизує усі сфери людського життя і відображається на успішності спілкування та діяльності.

З огляду на сказане постає завдання проаналізувати реалізацію комунікативних особливостей студентів у процесі їх навчальної діяльності.

Узагальнені міркування щодо трактування категорії «комунікативні особливості особистості» представлені у табл.1.

Таблиця 1
Трактування категорії «комунікативні особливості особистості»

Складові комунікативних особливостей	Основні характеристики
Комунікативний потенціал	Притаманні особистості об'єктивні і суб'єктивні можливості, які реалізуються як свідомо, так і стихійно і є внутрішнім резервом індивіда.
Комунікативна компетентність	Сукупність спеціальних комунікативних, перцептивних та інтерактивних знань, які дають змогу індивіду орієнтуватися у соціальних ситуаціях, міжособистісних відносинах, приймати правильні рішення та досягати визначених цілей.
Комунікативні здібності	Індивідуально-психологічні та психофізіологічні особливості людей, які проявляються у сукупності умінь та навичок спілкування і забезпечують успішне розв'язання комунікативних завдань.
Комунікативні навички та вміння	Інтегральні властивості особистості, які ґрунтуються на певних знаннях і проявляються у здатності виконувати ефективно комунікативну діяльність.
Комунікативний стан	Узагальнений стан готовності до прийняття впливів від інших людей, готовність до власного комунікативного впливу.

Комунікативний компонент	Цілісний процес формування особистості з урахуванням комунікативної спрямованості її діяльності.
Комунікативні якості	Сукупність особистісних рис і характеристик (вольових, моральних, інтелектуальних), які проявляються в процесі спілкування.
Стиль спілкування	Система принципів, норм, методів, прийомів реалізації комунікативної активності особистості у взаємодії з іншими людьми.
Мотиви спілкування та потреби у спілкуванні	Мотиви та потреби у конкретному виді діяльності (комунікативної); потреба у спілкуванні як самостійна, відмінна від інших потреб; потреба у спілкуванні як умова реалізації інших потреб.
Комунікативні установки	Стан внутрішньої готовності реагувати певним чином на ситуації чи суб'єктів спілкування, вибіркова активність, спрямована на задоволення потреби у спілкуванні.

Навчальна діяльність у вузі, як і будь яка інша діяльність, неможлива без спілкування. Саме через спілкування і в процесі спілкування формуються комунікативні якості, задовольняється потреба у передачі та обміні інформації, шліфується індивідуальний стиль спілкування, відбувається передача та засвоєння знань, умінь, досвіду, будується взаємодія між учасниками навчання. Складність вивчення комунікативної природи навчальної діяльності студентів полягає у невідокремленості спілкування від цілісного буття людини. Й справді, як зазначає О.О. Бодальов (1983), діяльність людини в усіх своїх проявах та її спілкування з іншими людьми переплетені в життєдіяльності особистості найтіснішим чином і практично ні одна з них не може існувати без іншої.

Спілкування пронизує весь процес становлення та розвитку особистості – від формування світогляду, здобуття повсякденного життєвого досвіду і до здобуття професіоналізму засобами навчання й самоосвіти та творчої самореалізації людини. Так, Л.Е. Орбан-Лембрик (2003, с. 132) виокремлює ряд чинників, які роблять спілкування необхідною складовою вище згаданого процесу. Особливу увагу слід звернути на ті чинники, які сприяють пізнанню навколишнього світу, втілення цих знань у практичну діяльність та пронизують всю пізнавальну активність індивіда. Серед них – наступні аспекти комунікативного процесу: спілкуючись, люди передають один одному знання про оточуючу дійсність, вміння та навички, необхідні для здійснення певного виду діяльності; спілкування розширює загальний кругозір людини та сприяє розвитку психічних утворень, котрі необхідні для її життєдіяльності; спілкування виступає обов'язковою умовою формування когнітивної, афективної та мотиваційної сфери індивіда; спілкування сприяє набуттю нового соціально-психологічного досвіду, формуванню певного соціально-психологічного типу, соціально-психологічного акме особистості.

Комунікативні характеристики навчальної діяльності включають в себе і особливості міжособистісного спілкування у студентській групі. Так, на ефективність діяльності (в даному випадку навчальної) будуть впливати соціально-психологічний клімат у студентській групі, рівень потреби у спілкуванні, притаманний групі стиль спілкування, можливість задоволення пізнавальних та комунікативних потреб в умовах академгрупи. Дослідження ряду авторів показали залежність між задоволеністю міжособистісними відносинами у групі та ефективністю діяльності як цілої групи, так і кожного її члена зокрема.

Тобто, вивчаючи комунікативні характеристики навчальної діяльності у вузі, слід виокремити два напрями (або сфери) аналізу: педагогічне спілкування як цілеспрямована взаємодія між педагогом і студентами та міжособистісне спілкування серед студентів як створення сприятливого мікроклімату для ефективної навчальної діяльності.

Спілкування в педагогічній діяльності виступає як специфічна форма взаємодії людини з іншими людьми на основі суб'єкт-суб'єктних відносин, в яких виявляється не простий вплив одного

суб'єкта на інший, а сприяння або протидія, згода або суперечність. Під час спілкування здійснюється взаємний обмін діяльностями, уявленнями, ідеями, установками, інтересами тощо. Ряд авторів педагогічне спілкування розуміють як різновидність професійного спілкування, в системі якого відбувається соціально-психологічна взаємодія між педагогом і (в нашому випадку) студентом. Змістом цієї взаємодії є обмін інформацією, здійснення виховного навчання і творчого характеру навчальної діяльності, в якій вчитель є активатором педагогічного процесу (Тоба, 1999). Опираючись на результати аналізу поняття педагогічного спілкування М.Л. Баграмянцем (1991), можна виокремити наступні підходи до розуміння педагогічного спілкування у вузі: поведінка, яка описана через види реакцій педагога і студентів; міжіндивідуальні контакти, що виявлені і упорядковані в ситуаціях, в які попадають педагог і студент в процесі навчання; міжособистісні відносини, які створюють можливості для самостійного особистісного росту педагогів і студентів; інструмент у розвитку інтелектуальних та професійних вмінь і навичок студентів, виникнення певних елементів їх когнітивних структур норм і цінностей.

Важливим є висновок А.С. Золотнякової (1979) про те, що спілкування виступає в структурі діяльностей, які складають цілісну педагогічну діяльність, як провідний вид, інтегруючи всі інші. Саме спілкування в цій системі не має власних специфічних цілей, вони випливають із цілей педагогічної діяльності, навчання і виховання.

Зміст спілкування у навчальній діяльності студента полягає у здобутті досвіду, інформації при взаємодії з викладачами з метою оволодіння професійно значущих знань, умінь, навичок у процесі розв'язання завдань навчання. Під впливом спілкування у молодій людини формуються соціально-психологічні уявлення про суспільство в цілому і про себе як члена соціуму, картини світу, емоційно-чуттєві компоненти, моральні та духовні норми і цінності тощо. Розглядаючи в такому контексті спілкування, комунікативну природу навчальної діяльності слід розуміти не тільки як сторону чи форму, що супроводжує навчання. Спілкування тут постає як невід'ємна інтегральна якість, сутність навчальної діяльності, як простір і час, в якому власне і живе дана

діяльність. Спілкування виступає і як смислотворчий процес, що забезпечує пізнання оточуючого світу на різних рівнях – від орієнтування в повсякденних життєвих ситуаціях до оволодіння професійної майстерності в певній галузі суспільного виробництва.

Т.Д. Щербан (2002, с. 173) підкреслює два моменти у розгляді процесу спілкування у навчанні: спілкування впливає на характер психічного відображення, свідомість, склад особистості, а також аналіз того, як індивід оволодіває засобами спілкування і який вплив воно виявляє на психічні процеси, стани та властивості; детермінує систему психічних явищ, постає як щось зовнішнє по відношенню до психічного. Необхідно відмітити, що спілкування у навчанні виступає не просто стороною, що супроводжує дану діяльність, а набуває суттєвих ознак, які забезпечують реалізацію та ефективність навчальної діяльності. Тому, опираючись на розгляд проблеми спілкування у навчанні Т.Д.Щербан, виокремимо три аспекти комунікативної сторони навчальної діяльності студентів. Спілкування виступає, по-перше, як засіб розв'язання навчально-виховних завдань, по-друге, як соціально-психологічне забезпечення навчального процесу, по-третє, як спосіб організації стосунків педагога та студентів. Дані аспекти повинні забезпечувати навчання, виховання та становлення професійно сформованої особистості.

Отже, навчання, виховання та розвиток особистості здійснюється через спілкування. Сказане дає змогу конкретизувати взаємозв'язок комунікативної та навчальної діяльності студентів. Адже у процесі навчання студент опановує професійно необхідні знання, уміння, навички, відбувається його підготовка як майбутнього спеціаліста у певній галузі. Здійснюється цей процес за допомогою спілкування. Причому спілкування, яке збагачує особистість професійним досвідом, проходить як на рівні цілеспрямованої взаємодії з викладацьким складом навчального закладу, так і на рівні міжособистісної взаємодії серед тих, хто навчається.

Спілкування пронизує весь педагогічний процес, зокрема і навчальну діяльність студентів. Діяльність студента реалізується у трьох характерних для нього сферах – праці, спілкуванні й пізнанні (Радул, 2002). Зрозуміло, що дані процеси функціонують

в нерозривному зв'язку між собою, адже не може відбуватись навчальна діяльність, пізнання чи професійна діяльність, тобто праця без спілкування. Підтвердженням даної думки є наукові розвідки ряду дослідників при розгляді питання взаємозв'язку спілкування та навчання. Зокрема, на думку А.Л. Гройсмана (1987), навчальна діяльність опосередкована спілкуванням за трьома напрямками: спілкування з викладачами, спілкування з однокурсниками, професійне спілкування під час практики. Аналізуючи структуру змісту спілкування студентів, досліджену Т.А. Грішиною (1981), можна виокремити наступні його види:

1) спілкування в процесі навчальної діяльності у вищому закладі освіти;

2) спілкування під час перебування в гуртожитках;

3) спілкування за межами навчального закладу та гуртожитків.

Найбільш поширеною тематикою спілкування студентів є навчання. Наступні позиції займають суспільні та політичні справи, спорт, особисте, вчинки оточуючих. На останньому місці – літературні та мистецькі тематики.

Вагомою комунікативною характеристикою навчання у вузі є особливості міжособистісного студентського спілкування. Конкретний студент задіяний в багатосторонню систему діяльності, спілкується з іншими людьми, що визначає різноманітність нагромаджуваних і закріплюваних особистістю способів її участі в спілкуванні. Ступінь участі студента в кожному комунікативному акті передусім залежить від змісту самої навчальної діяльності, в котру він входить, та від умов, в яких ця діяльність здійснюється, індивідуальних методів, особливостей інших її учасників, мікросоціуму тощо. Однак за своєрідністю такої взаємодії завжди можна побачити дещо характерне саме для даної особистості як індивідуальне і неповторне, те стійке, що визначає студента як майбутнього професіонала (Кольцова, 1986, с. 159).

Спілкування являє собою суб'єкт-суб'єктну взаємодію, яка характеризується тим, що суб'єктом і об'єктом по відношенню один до одного тут постають люди, які відрізняються активністю, здатністю свідомого цілеспрямованого планування і організації своєї поведінки і життєдіяльності в цілому, які взаємно впливають, певним чином сприймають і оцінюють один одного (Кольцова,

1986, с. 10). У студентській групі студент для інших членів групи постає як об'єкт спілкування, викликаючи до себе відношення як до суб'єкта. Так само з погляду студента група чи кожен її член зокрема виступає як об'єкт спілкування, викликаючи до себе відношення як до суб'єкта. Суб'єктом спілкування у студентській групі виступають молоді люди, які відрізняються індивідуальною своєрідністю і вносять в спілкування свій внутрішній світ. В першу чергу це відноситься до особистісного спілкування, яке виникає із самої потреби у спілкуванні і спрямоване безпосередньо на суб'єкта, його індивідуальність. Якість міжособистісного спілкування може визначатись кількістю потреб, які людина задовольняє в процесі спілкування; рівнем, на якому відбувається взаємодія; можливістю саморозвитку особистості. Тобто, студентське спілкування виступає вагомим чинником, що визначає комунікативну природу навчальної діяльності.

При аналізі комунікативних процесів у навчанні слід звернути увагу на рівень потреби у спілкуванні. Важливість даного чинника зумовлена розглядом його як мотиваційної основи спілкування та комунікативної активності учасників взаємодії. Зокрема, О.В. Андрієнко (Андрієнко, 2000, с. 193) виокремила низку потреб, які людина прагне задовільнити у процесі спілкування:

1. потреба в стимуляції. Молода особа, вступаючи до вишу, одержує велику різноманітність стимулів. Особливого значення набувають стимули, одержані від інших людей;

2. потреба в подіях. Людині необхідний соціальний інтерес, певна динаміка життя, яка приносить нові враження. Сприйняття людини весь час спрямоване на деякі зміни, нові ситуації;

3. потреба у впізнаванні. Задоволення даної потреби відбувається, коли людина зустрічає знайомих. При зміні закладу основної діяльності, місця проживання чи тимчасового перебування у чужому місці відбувається актуалізація й усвідомлення даної потреби. Саме в такі умови потрапляють студенти, особливо іногородні;

4. потреби в досягненнях і визнанні. Ці потреби пов'язані з почуттям власної гідності людини, повагою та самоповагою і відносяться до так званих вищих потреб;

5. потреба в структуруванні часу. Нормальній людині необхідні різні способи проведення часу та їх відносна динаміка.

В комунікативному процесі на семінарських та практичних заняттях, на думку Т.С. Григоряна (1984), у студентів виникають наступні види комунікативних потреб: висловити свої думки, одержати інформацію від інших учасників навчального процесу, показати свої вміння і успіхи в навчанні. Рівень потреби у спілкуванні має відображення на ефективності навчальної діяльності студентів. Згідно досліджень, поряд із показниками низького та нижче середнього рівнів потреби у спілкуванні в студентській групі спостерігається домінування неадекватної мотивації навчання у вищому навчальному закладі (Швед, 2002).

Навчальна діяльність студентів – не просто засіб для формування професійної придатності, але і можливість задоволення пізнавальної потреби. Б.Ф. Ломов (1980) робить висновок, що спілкування позитивно впливає на організацію, регуляцію і продуктивність пізнавальних процесів. Відомо, що у спілкуванні відбувається обмін інформацією, знаннями, способами дій, почуттями і настроями, що приводить до вирівнення рівня інформованості учасників спільної діяльності. Такий вплив визначається сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників:

1. характером спільної діяльності;
2. специфікою ситуації взаємодії;
3. індивідуально-психологічними характеристиками суб'єктів спілкування (комунікативними навичками, підготовленістю до діяльності спілкування і т.п.);
4. соціально-психологічними чинниками (рівнем спрацьованості, сумісності і т.п.).

В.А. Кольцова (1986) стверджує, що спілкування впливає на динаміку пізнавальних процесів через мотиваційну сферу особистості. В умовах спілкування інтерес виникає частіше спочатку до ситуації взаємодії або до самого процесу спілкування з партнером, а вже потім – власне пізнавальна мотивація. Тобто, потреби у спілкуванні пов'язані із пізнавальними потребами.

Поряд із потребою у спілкуванні при аналізі компонентів комунікативної природи навчальної діяльності доцільно виокремити комунікативні установки. Взаємозв'язок установок, в тому числі й комунікативних, та ефективності спілкування – предмет дослідження низки науковців. Зокрема, В.А. Горяніна

комунікативну установку трактує як стійке переконання при погляді на себе та на іншу особистість як на партнерів по спілкуванню, через їх призму відображаються позитивні та негативні налаштування комунікантів один до одного та до зовнішнього світу (Горянина, 2002, с. 253). Важливим є той факт, що комунікативні установки відображають вироблену на основі досвіду стійку готовність реагувати на передбачувані ситуації спілкування та визначають вибіркочу активність, спрямовану на задоволення потреби у спілкуванні (Орбан-Лембрик, 2003).

Т.К. Чмут, Г.Л. Чайка (2003) комунікативні установки трактують як різновид соціальних (с. 20). Як наголошують автори, даний вид установок є значущим феноменом у спілкуванні, оскільки допомагають встановити контакт між співрозмовниками, підготувати їх до позитивного сприймання інформації, переробити байдуже чи негативне ставлення до тих чи інших людей, ситуацій. В основі успішного спілкування лежать гуманістичні комунікативні установки, що базуються на совісті, любові та повазі (с. 46).

Загалом, необхідність розгляду комунікативних установок як комунікативної складової навчальної діяльності полягає у важливості даного феномену для спілкування. Адже комунікативна установка відображає особливості готовності до спілкування, сприйняття партнерів і самого себе, визначає напрямком комунікативної активності, стиль спілкування та ефективність процесу спілкування. Слід відмітити актуальність комунікативної установки і в процесі навчальної діяльності. Комунікативні установки лежать в основі переконань при поглядах на суб'єктів навчального процесу, в основі реакцій на комунікативні ситуації у навчанні та на одержану інформацію, визначають спрямованість особистості у взаємодії з іншими учасниками (з викладачами та із студентами).

Комунікативна природа навчальної діяльності повинна сприяти актуалізації пізнавальної активності та задоволенню пізнавальних потреб. Зокрема, С.Б. Коваль (2001) наголошує на необхідності створити у вищих закладах освіти умови для такого спілкування, яке б сприяло духовно-ціннісному та інтелектуальному розвитку особистості. Така розвивальна комунікативна ситуація, на думку дослідниці, стимулює інтелектуальну діяльність студентів, їх

мисленнєво-пошукову діяльність на рівні діалогічно-дискусійного спілкування з викладачем, яке спрямоване на активний пошук істини кожним суб'єктом спілкування разом з усіма його учасниками. Це спричиняє інтелектуальне задоволення від учіння, що є істотним психологічним фактором його успішності.

Спілкування пронизує весь навчально-виховний процес, впливаючи тим самим на розвиток особистості студентів. До питання співвідношення рівнів комунікативного процесу та особливостей розвитку особистості у спілкуванні звертається Л.Е. Орбан-Лембрик. Науковець відмічає, що рівень «спілкування як обмін інформацією» відображає прояв комунікативних здібностей, якостей, вмінь особистості в межах реалізації її комунікативної програми поведінки. Тут також йдеться про розвиток певних соціальних дій особистості, ступінь її активності у пошуках потрібної інформації. Рівень «спілкування – сприймання людьми один одного» передбачає розвиток особистості як прояв її перцептивно-рефлексивних, емоційно-емпатійних можливостей. Даний рівень характеризується виникненням взаєморозуміння між учасниками, розвитком пізнавальних процесів особистості на стадіях конкретно-чуттєвого і абстрактно-логічного відображення. На рівні спілкування як міжособистісних відносин відбувається розвиток статусно-рольових та статево-рольових характеристик індивіда, прояв соціально-психологічних стереотипів поведінки людини, складових певного соціально-психологічного типу. Крім, того автор передбачає ще й інші можливі рівні: «спілкування – обмін нормами», «спілкування – обмін цінностями», «спілкування – соціальна поведінка» тощо (Орбан-Лембрик, 2003). Дані рівні відображають особливості комунікативної активності студента в ситуації ВНЗ.

Результатом спілкування є рівень психологічної інтеграції, психологічної єдності учасників навчальної діяльності. Реальними показниками цього рівня виступає атмосфера співробітництва і міра взаєморозуміння, єдність спрямованості і міра організованості, доброзичливість і відкритість відносин. Взаєморозуміння між учасниками навчально-виховного процесу будемо розглядати як стан внутрішньої згоди, який має певні особливості, зумовлені характером і умовами навчальної

діяльності. Звичайно, зовнішній вияв такого стану – етичний бік спілкування, який в умовах навчально-виховної діяльності є основою для корекції поведінки педагога та студента.

Таким чином, на основі теоретичних та емпіричних розвідок науковців можна виокремити наступні компоненти комунікативних особливостей групи як суб'єкта спілкування:

– системоутворювальною складовою є мотивація спілкування, яка відображає стан групової мотивації спільної навчальної діяльності. У структурі комунікативних якостей групи мотивація являє собою її мотиваційну єдність її учасників у процесі спілкування та навчання. В соціально-психологічній літературі існують й інші терміни, що позначають цей феномен, а саме: «єдність спрямованості групи», «предметно-ціннісна єдність» тощо. Мотиваційна єдність групи щонайперше відображає відношення групи як суб'єкта спілкування до предмета її спільної навчальної діяльності;

– стиль внутрішньо-групового спілкування, котрий знаходить конкретне втілення у психологічному кліматі: взаємозв'язок міжособистісних відносин у групі, характер емоційної ідентифікації та інтерперсонального ототожнення, конформності та самовизначення, глибина внутрішнього прийняття відповідальності, способи керівництва і лідерства, рольова та організаційна структура групи, нарешті, її організаційна єдність.

– соціально-перцептивні можливості групи, зокрема її перцептивно-орієнтаційна єдність у пізнанні своїх членів, групова оцінка місця і ролі особистості в структурі організаційної спільності, що знаходить відображення в показниках соціометричного статусу. Г.М. Андрєєва (2001), вивчаючи соціальну групу з діяльнісних позицій, виділила цілу типологію соціально-перцептивних властивостей групи як суб'єкта прийняття;

– соціально-рефлексивні здібності, куди входять адекватність групового відображення структурних та міжособистісних можливостей (ділових і комунікативних);

– етнопсихологічні характеристики учасників взаємодії.

Висновки. Загалом, аналіз літератури показав, що успішність спілкування та спільної діяльності, зокрема навчальної залежать

від комунікативних особливостей учасників взаємодії. В аспекті даної проблеми необхідно враховувати комунікативні особливості як кожного студента зокрема, так і тої групи, в якій відбувається навчальна діяльність.

Реалізація комунікативної природи навчальної діяльності можливі лише в умовах комунікативної активності студентів та викладачів. Адже саме активність у спілкуванні забезпечує взаємодію учасників навчального процесу, обмін інформацією між ними, особливості сприймання один одного. В комунікативній активності відображаються включеність учасників в педагогічне та в студентське спілкування, рівень потреби у спілкуванні, комунікативні установки до партнерів по спілкуванню, рівні, види функції спілкування, тип комунікативного зв'язку, комунікативні особливості кожного студента зокрема та студентської групи загалом. Тобто, комунікативна активність виступає інтегральним чинником, що забезпечує комунікативну природу навчальної діяльності

РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ (МЕТОДИ) У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

КУЗЬМІНА М.О.

3.1. ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Abstract.

Our research notes that some scientists present a fairly broad interpretation of emotional burnout, which complicates its understanding as a separate phenomenon, and its multi-subject categorical field is difficult to distinguish from similar for other mental phenomena. Other experts note a rather narrow interpretation of emotional burnout. Note that the definitions of emotional burnout differ mainly in the number of areas of personality involved in this process and the factors that affect its emergence and development.

The author includes effective technologies for overcoming the emotional burnout of social workers: workshops, trainings, role-playing games and master classes. It is emphasized that the purpose of the technology of forming effective coping strategies is to make social workers aware of their problems, about possible ways to overcome the situation and develop coping strategies in practice. It is proposed to believe that the formation of effective coping strategies in social workers is a necessary component of work and prevents professional deformation, as well as it helps to exercise independent control over their behavior. However, the key to the formation of effective coping strategies for social workers is a properly organized diagnosis to make in time.

Keywords: technology, emotional burnout, social worker, overcoming, professional deformation.

Актуальність теми дослідження. Змістовні та конструктивні зміни, які відбуваються в нашому суспільстві, обумовлюють необхідність підготовки нової формації фахівців – соціальних працівників. На сучасному етапі розвитку соціальних процесів в нашій країні висувуються особливі вимоги до особистості

соціального працівника: визнається значущість високого рівня професіоналізму, а також рівня сформованості професійної поведінки, соціально-психологічної освіченості та професійної рефлексії.

Соціальна робота належить до професій, які покликані створювати необхідні умови не тільки для соціального забезпечення окремих індивідів, груп, громад, а й для розвитку їхньої можливості вибудовувати своє життя, мобілізувати внутрішні ресурси для подолання життєвих криз. Таку специфічну роботу супроводжує надмірна втрата психічної енергії, яка викликає втому, психологічне та емоційне виснаження – вигорання. Специфіка роботи соціальних працівників полягає в тому, що під час виконання професійних обов'язків існують ризики виникнення проблемних ситуацій з підвищеною емоційною насиченістю та складністю міжособистісного спілкування. Такі обставини вимагають від фахівця значних психоемоційних зусиль для встановлення довірливих відносин з клієнтами та вміння управляти ситуаціями різного рівня складності. Високі вимоги, гостре емоційне напруження в роботі сучасних соціальних працівників призводять до емоційного вигорання, а умови праці не дозволяють відновлювати внутрішні ресурси особистості. Крім зростання вимог з боку суспільства, фактором стресу є і зростання незадоволеності професією, відчуття нереалізованих можливостей, що властиво для тривалого стажу діяльності. Чим більше соціальний працівник працює в соціальній сфері, тим сильніше проявляються його професійні деформації, що безпосередньо впливають на реакції і стиль поведінки у важких ситуаціях.

Стан і ступінь розробленості проблеми. Проблемою емоційного вигорання дослідники займаються протягом останніх тридцяти років. Так, вивчення змісту, структури і методів діагностики синдрому «емоційного вигорання» проводилося в роботах зарубіжних і вітчизняних вчених, серед яких слід відзначити праці: Г. Фрейденбергера, Дж. Грінберга, М. Буріш, К. Маслач, С. Джексона, Б. Перлман і Е.А. Хартман та ін. Питаннями, присвяченими виникненню та профілактиці синдрому емоційного вигорання, займалися вітчизняні вчені: В.В. Бойко, М.В. Борисова, А.В. Ємельяненко, Н.Н. Сафукова, В.Е. Орел та

ін.

Якщо проаналізувати сучасні публікації у науково-метричних базах даних, то найбільш цитованими є наступні автори: Acker G.M. (1999); Arches J. (1991); Ben-Zur H., & Michael K. (2007); Bostock C. (2019); Brookings J.B., Chacos K.M., Hightower S.E., Howard Jr. M.E., & Weiss C.S. (1985); Burke R.J., & Greenglass E. (1993); Chan C.L.W., & Wong D.F.K. (2009); Coady C.A., Kent V.D., & Davis P.W. (1990); Dounavi K., Fennell B., & Early E. (2019); Hartman A. (1991); Hussein S. (2018); Iacono G. (2017); Kader N.; Kagan M., & Itzick M. (2019); Ledger K. (2011); Lloyd C., King R., & Chenoweth, L. (2002); Mandy P., & Mandy A. (2000); Maslach C., & Leiter M.P. (2016); Miller L.S. (1991); Oktay J.S. (1992); Padyab M., Richter J., Nygren L., & Ghazinour, M. (2013); Pottage D., & Huxley P. (1996); Poulin J.E., & Walter C.A. (1993); Pražetina I. (2005); Ratliff N. (1988); Tartakovsky E., & Kovardinsky S. (2013); Truchot D. (2008); Wagaman M.A., Geiger J.M., Shockley C., & Segal E.A. (2015); Wang Y., Zhang H., Lei J., & Yu Y. (2019); Wilson, F. (2016) та ін.

Однак, у вітчизняній науці опрацювання такого важливого аспекту означеної проблеми, як дослідження і профілактика емоційного вигорання у соціальних працівників, значної уваги не приділялося, що вимагає появи нових теоретичних і емпіричних наукових робіт. На сьогодні, вивчення феномена «емоційного вигорання» як багатокомпонентного синдрому, який проявляється станом психофізичного виснаження, деперсоналізацією і редукцією професійних досягнень, викликаного інтенсивною міжособистісною взаємодією при роботі з людьми, яка супроводжується емоційною насиченістю та когнітивної складністю, важко переоцінити. Тому дослідження емоційного вигорання соціальних працівників є важливим, як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

Виклад основного матеріалу. Людина більшу частину життя займається трудовою, зокрема професійною, діяльністю. Особливості та умови цієї діяльності є важливим чинником розвитку її особистості. Останнім часом у багатьох публікаціях вказується на те, що дуже поширеною професійною деформацією для представників багатьох професій типу «людина-людина» є таке явище, як емоційне вигорання.

Емоційне вигорання – це один із нещодавно розглянутих в соціально-психологічній літературі механізмів психологічного захисту, тому його визначення є дещо розмитим. Синдром «емоційного вигорання» можна розглядати як полісистемний детермінований симптомокомплекс, пов'язаний з рядом змін в поведінці, визначеними копінг-стратегіями і захисними механізмами, спотворенням процесу самоактуалізації та розвитку особистості.

За радянських часів емоційне вигорання, як самостійне поняття, тривалий час не вивчалось, а лише окреслювалось в контексті більш широкої проблематики й мало відображення в положеннях психологічної науки про особистість і міжособистісні стосунки, про емоційну стійкість і психічну регуляцію емоцій, про психологічну готовність до діяльності, а також досліджувалося в психології стресових станів. Перші згадки про цей феномен можна знайти в роботах Б.Г. Ананьева, який вживав термін «емоційне вигорання», для позначення деякого негативного явища, яке виникає у людей, що мають професію типу «людина-людина». Однак, даний феномен був лише зафіксований, але не підтверджений подальшими емпіричними дослідженнями.

Психологічна природа емоційного вигорання почала вивчатися порівняно недавно. Термінологічно і змістовно виявлено багато значень цього поняття. У всіх джерелах, емоційне вигорання розглядається як складне багатоаспектне явище, саме це і викликає поліаспектне наповнення його категоріально-понятійного змісту і неоднозначну визначеність місця даного феномена в системі психологічних понять.

Проблема емоційного вигорання вивчається зарубіжними психологами вже понад тридцять п'ять років. За цей час було видано близько трьох тисяч публікацій з питань емоційного вигорання і виділено близько ста симптомів, пов'язаних із цим станом. При цьому, в більшості випадків, вони мали описовий характер і не були підтверджені емпіричними дослідженнями.

Термін «емоційне вигорання» (burnout) був введений американським психіатром Гербертом Фрейденбергом в 1974 році для характеристики психологічного стану здорових людей, що знаходяться в інтенсивному і тісному спілкуванні з клієнтами, пацієнтами, в емоційно насиченій атмосфері, при наданні

професійної допомоги. Спочатку цей термін визначався як стан знемоги, виснаження з відчуттям власної непотрібності.

Ряд авторів визначають емоційне вигорання як «психічне явище негативного характеру, яке викликає емоційне виснаження. Іншими словами, дане явище виникає в ті моменти, коли людина протягом тривалого часу витрачає свою емоційну енергію, і при цьому не має часу і можливості для того, щоб її відновити» (Агарков, Арабаджиєв, Єрохіна, Кузьмін, Мещан, Попович, 2015, с. 45-82).

На сьогодні, в психологічній, педагогічній та соціальній науковій літературі спостерігається термінологічна плутанина у визначенні терміна «емоційне вигорання». Наприклад, Х. Маслач розглядала вигорання як синдром фізичного та емоційного виснаження, який свідчить про втрату професіоналом позитивних почуттів і включає розвиток низької самооцінки, негативного ставлення до роботи і втрату розуміння та співчуття по відношенню до клієнтів. Дослідниця вважала, що вигорання – це скоріше емоційне виснаження, що виникає на тлі стресу, викликаного міжособистісним спілкуванням. У найбільш загальному вигляді це явище розглядається, як довгострокова стресова реакція або синдром, що виникає внаслідок тривалих професійних стресів середньої інтенсивності.

У більшості досліджень наголошується, що вигорання включає в себе три взаємопов'язаних виміри: емоційне виснаження, деперсоналізація і редукція персональних досягнень.

Так, прихильниця теорії Х. Маслач, вітчизняна дослідниця Т.В. Рябова підкреслює, що «емоційне виснаження є ключовим компонентом і проявляється у відчуттях емоційного перенапруження і почутті спустошеності, вичерпаності власних емоційних ресурсів» (Водопьянова, Старченкова 2014).

Деперсоналізація являє собою тенденцію розвивати негативне, бездушне, цинічне ставлення до оточуючих. Надалі формується цинізм, дистанціювання, вороже ставлення до тих, хто вимагає виконання роботи. Редукування персональних досягнень проявляється як зниження почуття компетентності в своїй роботі, невдоволення собою, формування заниженої самооцінки (професійної та особистої), негативне самосприйняття в професійному плані.

У зв'язку з цим, синдром емоційного вигорання позначається поняттям «професійне вигорання», що дозволяє розглядати даний феномен в аспекті професійної деформації під впливом робочих стресів.

У дослідженнях, присвячених опису феномена вигорання, можна виділити три основні підходи: індивідуальний, міжособистісний, організаційний. Кожен з існуючих підходів описує процес виникнення даного явища на окремих рівнях, існуючих автономно і незалежно один від одного. Це сприяє тому, що з'являється тенденція до перебільшення значущості тих чи інших факторів, зокрема до гіперболізації значущості або особистісних факторів, або факторів, пов'язаних з виробничими стресами (Зеер, Сыманюк, 2012, с. 106).

В екзистенційному підході, представником якого є А. Пайнс, з найбільшою ймовірністю вигорання виникає у працівників соціальної сфери, які мають високий рівень домагань. А. Ленглі зазначає, «робота, яка була сенсом існування для даного індивідуума, ініціює у нього розчарування, що і призводить часом до вигорання. Або, навпаки, співробітникам не вистачало справжнього змісту для його дій» (Трунов, 2014, с. 15).

Представники інтерперсональних підходів вбачають причину вигорання в дисгармонії відносин між працівниками і реципієнтами. Зокрема, К. Маслач вважає, що основна причина вигорання – напружені взаємини між працівниками і об'єктами їх діяльності. Психологічна небезпека таких взаємин полягає в тому, що професіонали мають справу з проблемами, що несуть в собі негативний емоційний заряд (Coady, Kent, Davis, 1990, с. 95).

З позицій гештальт-терапії, вигорання пов'язане з втратою сприйняття фахівцем себе як цілісної особистості. При цьому спостерігається втрата кордонів «Я-реального», виникає тенденція до вибудовування системи захистів.

На відміну від вищеназваних підходів, організаційний підхід фокусує свою увагу на факторах трудового середовища як основних джерелах вигорання. До таких факторів належать великий фронт роботи, і перш за все, її рутинного компонента, звужена область контактів, відсутність самостійності в роботі (Burke, Greenglass, 1993, с. 80).

Сьогодні численні зарубіжні та вітчизняні дослідження

підтверджують, що біля витоків емоційного вигорання знаходиться професійний стрес. Своєю популяризацією термін «емоційне вигорання» зобов'язаний, перш за все, працям Г. Сельє, в яких всеосяжно розкрита концепція стресу.

Форм прояву психологічного стресу досить багато, оскільки вони обумовлені властивостями особистості, загальним досвідом людини. Емоційне вигорання є однією з різновидів стресу. На відміну від фізіологічного стресу, який був ретельно розглянуто Г. Сельє, емоційне вигорання викликається факторами загрози і перешкоди в діяльності, воно пов'язане з потужними когнітивними, емоційними і комунікативними перевантаженнями, необхідністю прийняття термінових рішень, підвищенням відповідальності за результати праці.

Більшістю дослідників відзначається, що емоційне вигорання є формою професійної деформації особистості. Даний стереотип емоційного сприйняття дійсності складається під впливом ряду факторів: зовнішніх і внутрішніх (Ронгинская, 2012, с. 29).

До зовнішніх відносять: хронічну напруженість психоемоційної діяльності, дестабілізуючу організацію діяльності, підвищену відповідальність за які виконують функції і операції, несприятливу атмосферу професійної діяльності, психологічно «важкий» контингент, з яким має справу професіонал у сфері спілкування.

До внутрішніх факторів відносять: схильність до емоційної ригідності, інтенсивну інтеріоризацію – сприйняття і переживання обставин професійної діяльності, слабку мотивацію віддачі в професійній діяльності.

Щодо причин виникнення і симптомів емоційного вигорання в наукових колах існує багато різних думок, але все вчені погоджуються з тим, що основним джерелом вигорання є взаємодія з людьми, напружені відносини в системі «людина-людина».

Емоційне вигорання, як стверджує Т. В. Форманюк (2011), «може перерости в професійне вигорання – глобальний деструктивний феномен, який поширюється на всю професійну діяльність особистості» (с. 33), що є неприпустимим для роботи педагога. Тому збереження психологічного здоров'я педагогічних працівників є надзвичайно актуальним завданням на сучасному

етапі розвитку суспільства.

Узагальнення робіт вітчизняних дослідників синдрому емоційного вигорання (В.В. Бойко, Н.Є. Водоп'янова, В.А. Орел, Т.І. Ронгінська, Т.В. Форманюк, Л.Н. Юр'єва та ін.), А також зарубіжних авторів, які вивчають цей феномен (Х. Фрейденбергер, Х. Маслач, Дж. Шваб та ін.) дозволило нам умовно виділити кілька етапів в історії пізнання емоційного вигорання як психічного явища.

Перший етап розпочався в 1974 році, коли Х. Фрейденбергер ввів термін «staff burn-out» (професійне вигорання), який характеризував психологічний стан працівників допоміжних професій після тривалого і інтенсивного контакту з клієнтами. Тому іноді емоційне вигорання називають також синдромом обслуговуючих професій, маючи на увазі явище, як прагнув у персоналу «... при якому людина, вибирає, як правило підсвідомо, роботу, пов'язану з наданням допомоги, з урахуванням власних слабких місць пацієнта всередині себе ... » (Шадриков, 2012, с. 165).

На початку 70-х років ХХ століття американські вчені починають вивчати природу і сутність поняття «вигорання особистості». Об'єктом досліджень в той момент стають фахівці «допомагають» професій – лікарі, психологи і психіатри, а феномен вигорання вивчається в психіатричному і соціально-психологічному напрямках. Предметом дослідження в психіатричному напрямку були симптоми вигорання і сутність психічного здоров'я особистості.

Потім феномен «емоційного вигорання» був деталізований, в результаті чого виділився його синдром. Б. Пельман і Е. Хартман, узагальнивши багато визначення «вигорання», визначили три головних його компоненти: емоційне або фізичне виснаження, деперсоналізацію і знижену робочу продуктивність (Burke, Greenglass, 1993, с. 83).

Емоційне виснаження проявляється у відчуттях емоційного перенапруження і в почутті спустошеності, вичерпаності своїх емоційних ресурсів. Людина відчуває, що не може віддаватися роботі з таким же натхненням, бажанням, як раніше.

Деперсоналізація пов'язана з виникненням байдужого і навіть негативного ставлення до людей в контексті професійного

спілкування. Контакти з ними стають формальними, знеособленими; виникають негативні установки можуть спочатку мати прихований характер і виявлятися у внутрішньо стриманому роздратуванні, яке з часом проривається назовні і призводить до конфліктів. Подібні стани мають місце в замкнутих робочих колективах. Знижена робоча продуктивність проявляється в заниженні самооцінки своєї компетентності, а також в негативному сприйнятті себе як професіонала, невдоволення собою, негативне ставлення до себе як особистості.

Разом з тим важливим є і соціально-психологічний напрям вивчення феномена вигорання.

У 1978 році починає розвиватися соціально-психологічний напрям вивчення феномена вигорання. Соціальний психолог К. Маслач і її колеги, досліджуючи взаємодію людей в ситуаційному контексті, виділили такі ситуативні чинники вигорання як: значна кількість клієнтів, наявність негативного зворотного зв'язку від клієнта і відсутність особистісних ресурсів для подолання стресу.

Другим етапом пізнання емоційного вигорання, пов'язаних з досягненнями філософії, медицини, психології та кібернетики, став системний підхід, який заснував системні опису емоційного вигорання і інтегрував попередні дані завдяки системним принципом (Kader, 2006, с.79).

На початку 80-х років починається етап дослідження і вивчення явища вигорання з позиції його оцінки, складаються опитувальники і розробляється методологія дослідження вигорання в рамках індустріально-організаційної психології. У 1982 році Х. Маслач опубліковує методику МВІ (Maslach Burnout Inventory) для вимірювання вигорання. Саме шкала вимірювань даної тестової методики стає найпопулярнішим інструментом вимірювання ступеня вигорання в емпіричних дослідженнях (Ананьев, 2012). З тих пір емоційне вигорання розуміють, як форму виробничого стресу, який пов'язаний з такими факторами, як задоволеність працею, організаційної культурою і плінністю кадрів.

Необхідно відзначити, що індустріально-організаційний підхід об'єднав клінічне та психологічне напрям вивчення феномена емоційного вигорання, а дослідження цього феномена набуло на Заході практично масовий характер.

На думку Г.А. Робертса, вигоряння не є науковим конструктом, а виступає як загальна назва наслідків тривалого робочого стресу і конкретних видів професійної кризи (Dounavi, Fennell, Early, 2019, с. 41).

А. Пінес і Е. Аронсон, представники однофакторної моделі емоційного вигорання, розглядали даний феномен як стан фізичного, емоційного і когнітивного виснаження, що виникає в результаті тривалого перебування в емоційно складних ситуаціях. В даному випадку виснаження є головним фактором вигорання, а решта прояви дисгармонії переживань і поведінки вважалися його наслідком.

Згідно представленої вченими моделі, емоційне вигорання загрожує представникам будь-яких професій.

Професор Утрехтського Університету (Нідерланди), В. Шауфеллі розглядав емоційне вигорання як двомірну конструкцію і представив вченому спільноті двофакторну модель емоційного вигорання, що складається з емоційного виснаження і деперсоналізації. Як зазначається дослідником, перший компонент «афективний» – емоційне виснаження – проявляється в скаргах на своє здоров'я, фізичне самопочуття, нервові напруження. Другий «інсталяційний» – деперсоналізація – проявляється в зміні ставлення до себе, або до оточуючих.

Починаючи з середини 90-х років вивчення вигорання в американській психології виходить на якісно новий рівень, оскільки предметом дослідження стають не тільки фактори, а й інші аспекти даного психологічного феномена, а саме (Coady, Kent, Davis, 1990, с. 99):

– розширюється коло соціальних професій, яким притаманне явище вигорання: офісні працівники, менеджери, представники сфери послуг, вчителі, військовослужбовці та ін. При цьому об'єктом діагностики стають представники «несоціальної сфери»: програмісти, пілоти, машиністи;

– вигоряння спирається на розроблену методологію і визначається не тільки як форма, але і як результат хронічного виробничого стресу. Дослідники виділяють групи стресових факторів, що впливають на трудову діяльність (робочі навантаження; контроль і автономність співробітника; сприйняття

винагороди; психологічна сумісність співробітника з колегами; сприйняття справедливості; відповідність цінностей співробітника з цінностями організації; місце роботи та ін.);

– змінюється психодіагностичний інструментарій, за допомогою якого на даному етапі зарубіжні психологи вимірюють вигорання. Використовується тестова методика The Tedium Scale (шкала стомлюваності), розроблена А.Пінесом, однак найпоширенішою і базовою для вимірювання вигорання досі вважається методика MBV (Х. Маслач), а всі інші розробляються на її основі;

– вперше дослідниками проводяться крос-культурні дослідження вигорання, і в результаті порівняння трудящих п'яти професійних груп (освіти, соціальної служби, медицини, психіатрії, установ виконання покарань) визначаються схожі профілі вигорання у фахівців з США і Голландії;

– предметом дослідження американських психологів виступає антипод феномена вигорання – поняття «залученість», яке було запропоновано Х.Маслач і характеризувалося спрямованістю на роботу, ентузіазмом, позитивним ставленням до своєї роботи, енергійністю, самоефективністю.

Х. Маслач і С. Джексон виділили трьохфакторну модель емоційного вигорання, що включає в себе емоційне виснаження, деперсоналізацію і редукацію особистих досягнень. Емоційне виснаження виступає основною складовою емоційного вигорання і проявляється в зниженні емоційного фону, байдужості або емоційному перенасичення. Деперсоналізація проявляється в деформації відносин з іншими людьми в рамках виконання робочих функцій. Редукація особистісних досягнень може проявлятися в тенденції негативно оцінювати себе, занижувати свої професійні досягнення та успіхи, або в обмеженні своїх можливостей і обов'язків по відношенню до інших осіб.

Представник чотирьохфакторної моделі емоційного вигорання Дж. Шваб запропонував можливість поділу будь-якого з елементів емоційного вигорання на два окремих фактора. Наприклад, деперсоналізація по відношенню до роботи, яка пов'язана з виконанням обов'язків на робочому місці, і деперсоналізація по відношенню до суб'єктів професійної діяльності.

У дослідженнях Б. Пельман і Е. Хартмана емоційне вигорання розглядається як динамічний процес (динамічна модель емоційного вигорання), що розвивається в часі, який характеризується наростаючою ступенем вираженості його проявів. Зазначений синдром вчені описують у вигляді прояви трьох основних класів реакцій на організаційні стреси:

– фізіологічні реакції, які проявляються в фізичних симптомах (фізичне виснаження);

– афективно-когнітивні реакції (емоційне і мотиваційне виснаження, деморалізація, деперсоналізація);

– поведінкові реакції (дезадаптація, дистанціювання від професійних обов'язків, зменшення робочої мотивації і продуктивності).

У роботах Т.В. Форманюка підкреслюється: «узагальнивши велика кількість визначень терміна «вигорання» Б. Пельман і Е. Хартман виділили три головні компоненти емоційного вигорання: емоційне або фізичне виснаження, деперсоналізацію і знижену робочу продуктивність» (Maslach, Leiter, 2016, с. 30).

На нашу думку, цей погляд цілком узгоджується з системними описами В.А. Ганзена, для якого стрес – психічний стан, складається з трьох компонентів – «трьох різних стану організму: тривоги, опору і виснаження ... всі вони є різні види вольових – практичних і мотиваційних компонентів...». Відповідно до класифікації вченого, психічний стан відтворює цілісну характеристику психічної діяльності і поведінки за деякий період часу, що показує своєрідність протікання психічних процесів в залежності від відображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості. Що стосується стресу, то В.А. Ганзен визначає його модальність: «негативний практичний або негативний мотиваційно-орієнтований стан»,

М.В. Борисова та інші представники ярославської школи дослідження емоційного вигорання: А.Б. Орел, Т.В. Большакова, А.Б. Леонова схильні розглядати емоційне вигорання як «синдром (РЕВ) – динамічну багатокомпонентну систему, опосередковану професійною діяльністю людини» (Водопьянова, Старченкова, 2014, с. 97). До того ж, дослідники вводять емоційне вигорання в

ширшу феноменологічну площину, даючи йому статус психічного, маючи на увазі більш системну «вагу» емоційного вигорання.

Відповідно до сучасних уявлень вітчизняних вчених підсумком процесу емоційного вигорання є «система переживань – емоційне виснаження (переживання спустошеності і безсилля), деперсоналізації (прояв черствості, безсердечності, цинізму і грубості), редукції особистісних досягнень (заниження власних досягнень, втрата сенсу і бажання вкладати особисті зусилля на робочому місці), яка розвивається в часі і називається синдромом емоційного вигорання» (Баженова, 2007, с. 122).

Третій – сучасний етап пізнання феномена емоційного вигорання почався в зв'язку з гуманітарно-культурологічних підходом до розгляду даного феномена як процесу перетворення суб'єктом змісту своєї свідомості. Представники гуманістичної психології (К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Фром та ін.) Відносяться до особистості як до унікальної цілісної системи, здатної до самоактуалізації. Життєві (екзистенційні) кризи розглядаються вченими в вигляді сукупності специфічних переживань людиною світу і себе в ньому як основний психічної реальності. Цей підхід бачить в емоційному вигоранні не тільки загрозу для самоактуалізації індивіда, а також і певні конструктивні можливості для зростання самосвідомості. Різниця полягає в рівні дезадаптивних розладів, коли визначена їх певна «критична маса», після досягнення якої можна говорити про якісно новий стан біопсихосоціальної системи фахівця. В даному контексті проводиться оцінка рівня симптомів емоційного вигорання в континуумі «сформовано – не сформований» (за В.В. Бойко) (Водопьянова, 2011) або «низький-високий» (по А.А. Рукавишнікова, Н.Е. Водоп'янової і ін.) (Доценко, 2008).

Сучасні дослідники емоційного вигорання використовують, крім стандартних понять теорії стресу і системних описів, ще й екзистенційні. За А. Маслоу людина, яка не втамовує метапотреби, отримує метапатології – «... захворювання душі, які відбуваються, наприклад, від ... втрати довіри до людей...», в яких не важко впізнати вищезгадані розлади і стрес-реакції, характерні для емоційного стресу.

Так, А.В. Ємельяненкова, Н.Н. Сафукова аналізуючи емоційне

вигорання, застосовують екзистенціальний рівень опису його впливу на життя людини, поняття вищих досягнень людини – акме, яке системно пов'язано з якістю життя, її особистісними рисами тощо. Акмеологічний горизонт проблеми, в даному випадку, охоплює цінності, сенс, мотиваційну сферу фахівця не тільки в професійній діяльності. Автори вважають, що «розвиток емоційного вигорання не обмежується професійним середовищем і проявляється в різних життєвих ситуаціях людини, а робота, як засіб заробітку і свідомості життя, має потужний вплив на всі життєві ситуації людини» (Зеер, Сыманюк, 2012, с. 109).

Подібною думки дотримується також Д.Г. Трунов, який бачить в емоційному вигоранні «позитивні» сигнали для фахівця про процеси, що відбуваються в його «душі». Автор визначає емоційне вигорання «проявом захисних механізмів, спрямованих на ослаблення несприятливих професійних факторів, наслідками змін у мотиваційній сфері особистості фахівця» (Mandy P., Mandy A., 2000, с. 33).

Це цілком узгоджено і з поглядами В.В. Бойко, який розглядає емоційне вигорання у вигляді захисного механізму і вказує на його функціональність «дозволяє більш економно витратити «психічну», на думку автора, енергію і деструктивні наслідки» (Водопьянова, 2011).

Відповідно до моделі, М. Буріша, розвиток синдрому емоційного вигорання проходить ряд стадій. Спочатку виникають значні енергетичні витрати – як наслідок екстремально високої позитивної установки на виконання професійної діяльності. У міру розвитку синдрому з'являється відчуття втоми, яке поступово змінюється розчаруванням, зниженням інтересу до своєї роботи. Слід, однак, відзначити, що розвиток емоційного вигорання є індивідуальним і визначається відмінностями в емоційно-мотиваційній сфері, а також умовами, в яких протікає професійна діяльність людини. Таким чином, на сучасному етапі розвитку феномен вигорання досліджується в психології стресових станів – вигорання як результат стресу.

Аналіз наукової літератури показав, що у визначенні психологічної природи феномена емоційного вигорання існує відома проблема – «подвійна сутність», яка, на думку К.А. Абульханової-Славської, «аналогічна проблемі корпускулярно-

хвильової природи фізичних явищ в природних науках» (Абульханова-Славская, 1991, с. 81). Емоційне вигорання розглядається так: в статичі – його структура, в динаміці – процес.

Статичним формам феномена емоційного вигорання відповідають визначення його як стану (прикордонного, перевтоми, виснаження), ознаки (дезадаптації), симптомокомплекс (синдром, система переживань), результат (позитивний сигнал, реакція у відповідь на стрес, наслідки довготривалої перевантаження, певні прояви, розлади адаптації) тощо. Отже, це статична, стійка і структурна модальність психічного явища з відповідними описами складових її структури – елементи, ознаки, властивості. Так, на думку Г.С. Нікіфорова, Н.Е. Водоп'янової: «вигорання – симптомокомплекс, дія якого охоплює всі основні структурні рівні особистості: соціально-психологічний, що відображає зміну міжособистісних відносин; особистісний – зміна особистісних рис; мотиваційний – якісне і змістовне зміна мотивації; регулятивно-ситуаційний – відображає зміну станів і емоційних відносин» (Доценко, 2008, с. 277).

Провідними особистісними детермінантами виникнення емоційного вигорання автор вважає стриманість в міжособистісних контактах, домінантність, імпульсивність, сміливість, «бунтівливість», високу тривожність і агресивність, яка спрямована на інших.

В.В. Бойко визначає емоційне вигорання як психогенний розлад, пов'язаний з професійною дезадаптацією, і особливо, зі стилем поведінки вчителя в навчальному середовищі (Водопьянова, 2011, с 55).

В.А. Орел позначає вигорання як «стан фізичного, емоційного і розумового виснаження, що виявляється в професіях соціальної сфери» (Chan, Wong, 2009, с. 359). Автор, узагальнюючи огляд багатьох класифікацій, відзначає індивідуальні та організаційні чинники виникнення емоційного вигорання.

Необхідно відзначити, що в багатьох дослідженнях показана важливість фактора «наявності зворотного зв'язку» як значимого елемента профілактики вигорання. Відсутність зворотного зв'язку співвідноситься з усіма трьома компонентами вигорання, приводячи до підвищення рівня емоційного виснаження і деперсоналізації і знижуючи професійну самоефективність. Крім

того, одним з важливих чинників, пов'язаних з вигоранням, є ступінь самостійності і незалежності співробітника у своїй діяльності і можливість самостійно приймати важливі рішення.

Слід підкреслити, що незважаючи на велику кількість теорій, на сьогоднішній день відсутнє єдине визначення емоційного вигорання, немає чіткого уявлення про закономірності виникнення і розвитку цього явища. Існуючі теоретичні одно- і багатофакторні моделі, розглядають емоційне вигорання як стан фізичного, психічного і, перш за все, емоційного виснаження, викликане тривалим перебуванням в емоційно перевантажених ситуаціях спілкування.

Серед сучасних вітчизняних дослідників також не існує єдиного погляду на цю проблему. Деякі вчені головною причиною виникнення вигорання вважають психологічну та душевну перевтому, інші ж стверджують, що при синдромі емоційного вигорання спостерігається розлад не особистості, а її професійної ролі, а деякі розуміють вигорання як професійну кризу, яка пов'язана не тільки з міжособистісними відносинами, а й з професійною діяльністю в цілому. Як зазначає В. І. Ковальчук, «людям з низьким рівнем самооцінки і екстернальним локусом контролю більше загрожує напруга, тому вони більш уразливі і схильні до емоційного вигорання».

А.В. Смельяненкова розглядає емоційне вигорання як складний багатовимірний конструкт, що виникає в результаті негативних психічних переживань, виснаження від тривалого впливу напруги у представників професій, діяльність яких пов'язана з міжособистісним спілкуванням, який супроводжується емоційною насиченістю та когнітивною складністю (Картузова, 2014, с. 341).

В.В. Бойко визначає емоційне вигорання як «вироблений організмом механізм психологічного захисту, який проявляється у формі часткового або повного виключення емоцій у відповідь на психотравмуючий вплив» (Водопьянова, 2011, с. 38).

Синдром емоційного вигорання пояснюється вченими процесом включення механізму психологічного захисту у формі часткового або повного виключення емоцій у відповідь на психотравму. Найчастіше вигорання розвивається у людей, схильних до ідеалістичних уявлень.

Таким чином, емоційне вигорання нами було розглянуто в

контексті різних наукових теорій. Було визначено, що емоційне вигорання - це синдром, який розвивається під впливом хронічного стресу, постійних навантажень і призводить до виснаження емоційно-енергетичних і особистісних ресурсів людини.

Розглянемо фактори, що впливають на виникнення емоційного вигорання соціальних працівників. Професія соціального працівника є одною з таких, в яких на фахівці соціальної служби лежить величезний тягар відповідальності за встановлення довірливих відносин й уміння керувати емоційною напруженістю ділового спілкування.

Вітчизняні та зарубіжні дослідники з'ясували, що причини емоційного вигорання діляться на три групи.

1. Особистісні характеристики самого соціального працівника. Кожна людина по-своєму реагує на ті самі навантаження. Згідно результатів досліджень, найбільше схильні до емоційного вигорання педанти, демонстративні люди, які хочуть, щоб оточуючі бачили їх успіхи і досягнення, а також співробітники з високою здатністю до емпатії, які близько до серця приймають емоції клієнтів, в результаті чого витрачають свої власні сили. Для них потрібні певні профілактичні програми для підвищення самооцінки і умінь перемикатися на інші види діяльності. Крім того, доведено, що оптимісти значно рідше вигорають, ніж песимісти.

2. Другий рівень розвитку синдрому емоційного вигорання – рольовий. Відзначимо, що емоційне вигорання швидко розвивається в тих випадках, коли спільні зусилля працівників соціальної служби не узгоджені – немає інтеграції дій, існує низький рівень організаційної стресостійкості та високий рівень конкуренції, оскільки успішний результат роботи соціального працівника залежить від узгоджених дій. Тут важливим пусковим фактором можуть бути постійні конфлікти в колективі, або не вміння керівника конкретно визначити зони повноважень і відповідальності кожного працівника.

3. До ще однієї групи факторів, що викликають емоційне вигорання відносяться зовнішні фактори, пов'язані з особливостями трудової діяльності соціальних працівників і, що важливо, з самою організацією. Найчастіше виходять з ладу цінні

кадри, а «допомагають» їм в цьому керівники, які звикли «навантажувати тих, хто везе».

Але ще сильніше, ніж надмірне навантаження, вимучують постійні протиріччя в стратегічному і тактичному керівництві, нереальні вимоги до працівників, відсутність об'єктивних критеріїв для оцінки праці, неефективна система мотивації та стимуляції персоналу. Ця група причин дуже залежить від діяльності керівника.

Розглянемо взаємозв'язок емоційного вигорання психологів з трьома групами факторів: індивідуальними (внутрішніми), організаційними (зовнішніми) і факторами, пов'язаними зі специфікою професійних взаємовідносин (див. рис. 1).

Так, в підгрупі індивідуальних чинників нами були виділені: соціально-демографічні характеристики соціальних працівників (стать, вік, стаж роботи, освіту, сімейний стан); особистісні риси.

У підгрупі організаційних чинників були враховані такі особливості, як: приватна практика (робота в держустанові); волонтерство; кількість супутніх видів діяльності; індивідуальні консультації / групова робота; кількість прийомів на тиждень; складність проблематики клієнтів; наявність належного робочого місця.

В результаті проведеного дослідження, присвяченого проблемі емоційного вигорання, можна зробити висновки про те, що синдром емоційного вигорання є досить небезпечним явищем в професійній діяльності соціального працівника. Адже, емоційне вигорання – це механізм психологічного захисту, який має форму повного або часткового виключення емоцій у відповідь на окремих психотравмуючий вплив.

<p>Організаційні фактори:</p> <ul style="list-style-type: none">– приватна практика / робота в держустанові;– групове / індивідуальне консультування;	<p>Індивідуальні фактори:</p> <ul style="list-style-type: none">– особистісні риси;– соціально-демографічні характеристики.	<p>Особливості професійних взаємин:</p> <ul style="list-style-type: none">– емпатія, конгруентність, безумовне позитивне увагу;
---	---	--

Рисунок 1. Психологічні чинники розвитку синдрому емоційного вигорання соціального працівника»

Як показують дослідження, причинами емоційного вигорання соціальних працівників є: бажання всім допомогти, зробити всіх щасливими; надмірна відповідальність щодо проблем клієнта; постійні стресові ситуації. Проявами емоційного вигорання соціальних працівників є: втома, виснаження; психосоматичне нездужання; порушення сну; негативне ставлення до клієнтів; агресивні прояви (драгівливість, тривожність, напруженість, занепокоєння, схвильованість, гнів). При цьому, соціальний працівник, перебуваючи в стані емоційного вигорання, неспроможний надавати емоційну підтримку іншій людині.

На нашу думку, емоційне вигорання є формою професійної деформації особистості. Даний стереотип емоційного сприйняття дійсності складається під впливом ряду факторів (зовнішніх і внутрішніх). До зовнішніх відносять: хронічне напруження психоемоційної діяльності, дестабілізуючу організацію діяльності, підвищену відповідальність за які виконують функції і операції, несприятливу атмосферу професійної діяльності, психологічно «важкий» контингент, з яким має справу професіонал у сфері спілкування. До внутрішніх відносять: схильність до емоційної ригідності, інтенсивну інтеріоризацію (сприйняття і переживання) обставин професійної діяльності, слабку мотивацію віддачі в

професійній діяльності.

Нами були виділені наступні тенденції розвитку професійних деструкцій соціальних працівників:

Відставання, уповільнення професійного розвитку. Для соціального працівника це може бути пов'язано з тим, що «все набридло» в роботі і втрачається мотив освоєння нових способів роботи, прагнення вирішувати нові проблеми.

Незформованість професійної діяльності. У соціального працівника це може бути пов'язано з «застоем» в професійному та особистісному розвитку.

Дезінтеграція професійного розвитку, розпад професійної свідомості і як наслідок – нереалістичні цілі, фальшиві принципи праці та професійні конфлікти, які виникають на цій основі.

Низька професійна мобільність, невміння пристосуватися до нових умов праці, результатом чого є повна або часткова дезадаптація, неузгодженість окремих ланок професійної праці, коли одна сфера забігає вперед, а інша відстає.

Емоційне вигорання зазвичай розвивається у тих соціальних працівників, які багато місяців (або навіть років) систематично допомагають людям в горі, відчуваючи при цьому сильні емоційні перевантаження. Якщо проаналізувати ефективність застосування психосоціальних технологій подолання вигорання у соціальних працівників, то можна відзначити наступне: актуальність проблеми профілактики емоційного вигорання фахівців із соціальної роботи пов'язана зі специфікою їх професійної діяльності, яка характеризується підвищеною моральною відповідальністю за здоров'я і життя окремих людей. Нездатність протистояти стресогенним факторам, підвищена емпатія, моральна відповідальність за долю підопічних часто призводить до професійної та особистісної деградації фахівців.

Профілактичні та лікувальні заходи при синдромі емоційного вигорання багато в чому схожі: те, що захищає від розвитку даного синдрому, може бути використано і при його лікуванні та профілактиці.

У медиків профілактичні, лікувальні та реабілітаційні заходи повинні спрямовуватися на зняття дії стресора: зняття робочої напруги, підвищення професійної мотивації, вирівнювання балансу між витраченими зусиллями і одержуваною винагородою.

При появі та розвитку ознак синдрому емоційного вигорання у соціального працівника, необхідно звернути увагу на поліпшення умов його праці (організаційний рівень), характер складних взаємин в колективі (міжособистісний рівень), особистісні реакції і захворюваність (індивідуальний рівень).

Дії, які спрямовані на те, щоб здолати синдром вигорання, включають, як самодопомогу, так і зовнішнє надання професійної допомоги. У першому випадку, соціальним працівникам потрібно навчитися усвідомлювати симптоми психологічного стресу і керувати ним, опанувати широким спектром прийомів саморегуляції та подолання перших симптомів прояви стресу на роботі. Якщо ж така допомога самому собі виявиться недостатньою, буде потрібна також і професійна – для профілактики і подолання синдрому вигорання.

Існує чимало конкретних способів припинити шлях синдрому емоційного вигорання: культивування інших інтересів, не пов'язаних з професійною діяльністю; внесення різноманітності в свою роботу; підтримання свого здоров'я, дотримання режиму сну і харчування; оволодіння технікою медитації; відкритість новому досвіду; вміння не поспішати і давати собі достатньо часу для досягнення позитивних результатів у роботі і житті; читання не тільки професійної, а й іншої літератури; участь у семінарах, конференціях, де надається можливість зустрітися з новими людьми і обмінятися досвідом; періодична спільна робота з колегами, що значно відрізняються професійно і особистісно; участь в роботі професійної групи, що дає можливість обговорити виниклі особисті проблеми, пов'язані з роботою; хобі, яке приносить задоволення. Також одним із засобів профілактики емоційного вигорання може бути музична терапія (Ермолаєв, 2003).

Відзначимо, що всі існуючі види профілактичної допомоги можна об'єднати в дві великі групи:

- надання допомоги на організаційному рівні (технології, які використовуються керівниками в установах освіти);
- надання допомоги на особистісному рівні (технології, які використовуються психологами-консультантами).

Так, Т.В. Зайчкова і Л.М. Карамушка на рівні особистості

подають індивідуальну технологію профілактики та подолання професійного стресу та синдрому «емоційного вигорання», яка складається з декількох послідовних фаз і системи конкретних прийомів.

Профілактика синдрому «емоційного вигорання» починається з аналізу професійної ситуації. Вона полягає в когнітивній оцінці ситуації (виявлення стрес-факторів, аналіз власної стресової реактивності чи толерантності тощо) і зниження впливу стресорів. Це передбачає застосування системи спеціальних прийомів, які є бар'єрами на шляху до стресу.

До таких прийомів відноситься розпізнавання стресу. З цією метою слід навчитися таким навичкам:

- ідентифікування деяких сигналів, які попереджають про стрес;

- здійснення глибшої когнітивної оцінки ситуації, а саме з'ясування основних стрес-факторів у професійній ситуації людини і здійснення спроб «усунути» їх;

- ведення «Щоденника стресових подій», де збирається інформація по 7 компонентів щодня (стреси цього дня, реакції на кожен стресор, який з'явився, способи адаптації до стресору, кращі способи адаптації, прийоми релаксації, які використовувалися в цей день, ефективність цих прийомів релаксації, відчуття, які були в цей день);

- аналіз того, чи мають місце в конкретній ситуації глобальні професійні (життєві) зміни (наприклад, реорганізація на роботі; зміна місця проживання та ін.);

- визначення основних стрес-факторів, що викликають емоційне вигорання, і укладення контракту з самим собою щодо використання певних прийомів подолання стресу протягом певного часу і визначення певної системи винагород або покарань для самого себе;

- визначення основних мотивів здійснення людиною професійної діяльності.

Для цього необхідно скласти перелік усіх причин (реальних і абстрактних), які спонукають фахівця виконувати дану роботу; прийняття рішення про те, чи продовжувати працювати на даному робочому місці; тимчасове зниження навантаження і освоєння

навичок раціонального управління своїм часом; за допомогою спеціальних прийомів і засобів здійснення спроби змінити свій імідж «трудоголіка»; складання списку під назвою «Я дійсно хочу цим займатися»; демонстрація асертивної (впевненої) поведінки, адже впевненість в собі – це здатність виражати себе і задовольняти свої власні потреби; визначення свого розуміння успіху в житті; створення групи соціальної підтримки.

На фазі сприйняття професійної ситуації як стресової або такої, що викликає стурбованість, слід використовувати прийоми, які будуть виступати бар'єрами на шляху до стресу: стратегія вибіркового сприйняття; сприйняття життя як свята; використання гумору, як буфер між стресовою ситуацією і людиною; визначення типу поведінки в ситуації стресу, який притаманний кожній людині аналіз впевненості в собі і своїх рішеннях, оскільки це уможливило успішний контроль за власним життям; аналіз локусу контролю в управлінні стресом (локус контролю – це ступінь контролю, який дає можливість людині керувати подіями її життя); застосування різних технік медитації та аутогенного тренування, а також фізичних вправ, які слід вибирати і використовувати з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей (Коваленко, 2014).

На основі методологічного і теоретичного аналізу літератури, можна зробити висновок, що ще не розроблена єдина стратегія профілактики емоційного вигорання, яка б об'єднувала погляди всіх вчених. Тому дана проблема вимагає подальших експериментальних досліджень.

При послідовній профілактиці синдрому емоційного вигорання слід: намагатися розраховувати й обдуманно розподіляти навантаження; вчитися перемикатися з одного виду діяльності на інший; простіше ставитися до конфліктів на роботі; не намагатися бути кращим завжди і у всьому.

Формування ефективних копінг-стратегій у соціальних працівників є необхідною складовою роботи і дозволяє запобігти професійним деформаціям, а також допомагає здійснювати самостійний контроль своєї поведінки. Мета технології формування ефективних копінг-стратегій полягає в усвідомленні проблем, пошуків всіх можливих способів подолання ситуації і вироблення копінг-стратегій на практиці. До ефективних методів

технології відносять: практикуми, тренінги, рольові ігри та майстер-класи.

Однак запорукою формування ефективних копінг-стратегій у соціальних працівників є грамотно організована і своєчасна діагностика. Найбільш ефективними способами подолання професійних деформацій соціальних працівників є проходження тренінгів особистісного та професійного зростання. Слід зазначити, що тренінгові заняття сприяють виробленню необхідних для успішної роботи соціальних працівників особистісних якостей і попередження синдрому емоційного вигорання.

Тренінги щодо профілактики емоційного вигорання соціальних працівників спрямовані на подолання проявів таких професійних деформацій, як емоційне вигорання, а саме: підвищення рівня емоційної стабільності, зниження рівня агресивності, формування адекватної самооцінки, підвищення рівня емпатії та ін. Вони сприяють розвитку у соціальних працівників комунікативних навичок, засобів позитивного проектування індивідуального розвитку, актуалізації особистого досвіду в спілкуванні з клієнтам, розкривають різні способи ефективної професійної саморегуляції, гнучкості і пластичності в процесі зміни комунікативної позиції в контактах з колегами, взаємопідтримки і взаємодопомоги.

Авторами був розроблений і впроваджений тренінг для профілактики емоційного вигорання у соціальних працівників.

Мета тренінгу: профілактика і корекція розвитку синдрому емоційного вигорання у соціальних працівників.

Опис цільової аудиторії, режими роботи: тренінг розрахований на роботу з соціальними працівниками. Тривалість тренінгу – 4 заняття (8 годин). Тривалість 1 заняття – 2 години.

Спрямованість тренінгу: профілактична, коригуюча.

Зміст програми тренінгу

Програма тренінгу профілактики і корекції емоційного вигорання складається з трьох розділів.

Перший – вступний розділ – включає в себе формування груп, проведення діагностики рівня розвитку емоційного вигорання, представлення тренера соціальним працівникам – учасникам тренінгу, розповідь про цілі курсу.

Другий розділ – основний – спрямований на профілактику і

корекцію емоційного вигорання соціальних працівників.

Третій розділ – підсумковий – дозволяє відстежити динаміку роботи групи. З цією метою проводиться повторна діагностика, а також заняття на рефлексію «Моя дорога», де учасники діляться своїми враженнями від тренінгу.

Програма тренінгу «Профілактика емоційного вигорання
соціальних працівників»

	Тема заняття	Кількість годин
	Заняття 1. «Ми крокуємо до майстерності»	2 години
	Заняття 2. «Дорогою добра»	2 години
	Заняття 3. «Як подолати організаційний стрес»	2 години
	Заняття 4. «Моє психологічне благополуччя»	2 години
Всього:		8 годин

Заняття 1. «Ми крокуємо до майстерності» (2 години)

Мета: згуртування, створення позитивного настрою на подальше тривале взаємодія в тренінговій групі, сформувані у соціального працівника впевненість у правильному виборі професії, вчити діяти і спілкуватися, стимулювати бажання підвищувати свій професійний рівень.

Завдання: знайомство учасників; знайомство з цілями курсу занять, проведення бесіди про розвиток синдрому емоційного вигорання; створення зацікавленості в заняттях на тренінгах; прийняття правил проведення занять; підйом позитивних емоцій через ігрове взаємодія.

Кожна група, збираючись працювати спільно, завжди домовляється про правила роботи. Тренер пропонує обговорити правила, написані на плакаті, повішеним біля дошки.

Зразкові правила:

1. Активна робота на занятті кожного учасника тренінгу.
2. Закон «мікрофона» (говорить тільки той, у кого в руках

мікрофон), в якості мікрофона може виступати ручка.

3. Уважність до мовця.
4. Довіра один до одного.
5. Неприпустимість насмішок.
6. Не виносити обговорення за межі заняття.
7. Право кожного на свою думку.
4. Робота за темою.
3. Повідомлення теми, мети, завдань тренінгу (10 хв.)

Заняття 2. «Дорогою добра»

Мета: консолідація групи, формування емоційно позитивної атмосфери, розвиток емпатії, засобів позитивного проектування ефективної комунікації

1. Повідомлення про засоби побудови ефективної комунікації (10 хв.)

2. Вправа «Зміна позиції» (20 хв.)

Мета вправи: розвиток у соціальних працівників гнучкості і пластичності в процесі зміни комунікативної позиції в контактах з колегами.

3. Вправа «Місток» (20 хв.)

Мета вправи: створення консолідованого колективу, розвиток взаємопідтримки і взаємодопомоги по відношенню один до одного, відпрацювання невербальних засобів спілкування.

Учасники сідають у коло, в центрі якого по діагоналі тренер викреслює крейдою лінію. Умови гри він пояснює таким чином: «Уявіть, що ця лінія – місток через бурхливу гірську річку. Внизу під підвісною, що коливається на вітрі містком, бушує річка. Пройти по мосту в один кінець може тільки одна людина: ніде розминутися. Завдання гри полягає в тому, щоб два подорожуючих, які рухаються назустріч один одному, зуміли пройти по містку в протилежні сторони і не звалитися вниз. Хто хотів би спробувати?»

4. Вправа «Черга». Мета вправи: розвиток форм безпосереднього комунікативного поведінки, здатності до спонтанного ігрового спілкування, розкутості і внутрішньої свободи.

5. Гра «Позиційне спілкування» (40 хв.). Мета гри: розширення діапазону комунікативних засобів соціального працівника, пошук ефективного індивідуального стилю спілкування з колегами і

клієнтами.

Гра проводиться в три етапи. На першому етапі тренер пропонує двом учасникам групи програти одну з типових ситуацій, взятих з досвіду взаємодії соціального працівника і клієнта. Решта учасників спостерігають.

На другому етапі програться ситуація спілкування соціального працівника з колегами, але змінюються «актори» і задані комунікативні позиції.

На третьому етапі організовується груповий пошук засобів і способів, які допомагають соціальному працівнику налагодити психологічно повноцінне спілкування з клієнтом на прикладі тієї ж ситуації. Розглядаються питання: як слід почати розмову з клієнтом, як сісти, які фрази і коли говорити, яку атмосферу і настрій повинна носити така бесіда.

6. Аналіз заняття (5 хв.). Ділимося враженнями про заняття: Що сподобалося? Що хотіли б змінити в собі?

7. Ритуал прощання (5хв). Учасники стають в коло і кладуть руки на плечі один до одного. Вони привітно дивляться один на одного і кажуть: «Спасибі, до побачення».

Заняття 3. «Життя без стресу»

Мета: підвищити грамотність соціальних працівників з питань збереження і зміцнення їхнього професійного здоров'я; попереджати професійні деформації, допомагати усувати їх, допомагати психологічно захищатися від стресу і долати наслідки стресових ситуацій, синдром емоційного вигорання.

1. Інформаційне повідомлення «Колесо здоров'я» (20 хв.)

За даними ВООЗ, здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя, а не просто відсутність хвороб, стан організму, при якому нормально функціонують всі органи.

Рівень здоров'я можна визначати за наступними напрямками: духовне; соціальне; фізичне; інтелектуальне; емоційне; професійне; психологічне; екологічне.

Тренер пропонує вчителям-учасникам тренінгу намалювати колесо здоров'я і позначити на кожній осі свій рівень кожного з проявів здоров'я і з'єднати точки.

Обговорення:

– Вийшов у нас коло? Чому?

– Як ви вважаєте, для чого ми проводили цю вправу?

– Над чим задумалися, виконуючи цю вправу?

2. Мозковий штурм «Психологічне здоров'я соціального працівника – це ...» (10 хв.)

Всі учасники висловлюють свої думки, а психолог записує всі пропозиції на дошці або на аркуші паперу.

3. Інформаційне повідомлення «Джерела стресів» (10 хв.)

4. Тест «Чи всі у вас в порядку з нервами?» (10 хв.)

5. Обговорення тверджень.

Соціальним працівникам пропонують висловити свою думку щодо тверджень:

мені не можна помилятися;

я повинен стримуватися;

я не маю права бути упередженим.

Позитивне ставлення до цих висловлювань вказує на те, що у соціального працівника може виникнути емоційне вигорання.

6. Вправа «Проблема» (10-15хв.)

Вправа спрямована на зниження суб'єктивної значущості проблемної ситуації для людини, досягнення їм внутрішнього спокою і адекватного ставлення до проблеми. Час: 10-15 хвилин.

Сядьте зручно, закрийте очі. Спробуйте уявити образ-картинку проблеми. Подумайте про те, що останнім часом хвилює і мучить вас найбільше. Коротко сформулюйте це для себе в двох-трьох словах.

7. Аналіз заняття (5 хв.). Ділимося враженнями про заняття:

Що сподобалося?

Що хотіли б змінити в собі?

8. Ритуал прощання (5 хв). Учасники стають в коло і кладуть руки на плечі один до одного. Вони привітно дивляться один на одного і кажуть: «Спасибі, до побачення».

Заняття 4. «Мое психологічне благополуччя»

Мета: профілактика емоційного вигорання, навчання навичкам саморегуляції і розслаблення, формування позитивного емоційного стану, профілактика неврозів.

Завдання: Формування позитивного емоційного стану, за допомогою позитивного промовляння. Профілактика емоційного вигорання, через релаксацію і саморегуляцію. Профілактика

неврозів за допомогою позитивного позитивного досвіду спілкування. Знайомство з ідеологією позитивної педагогіки.

Вправа 1. «Рукостискання» (5 хв.).

Мета: налаштувати групу на позитивний лад.

Вправа 2. «Мое улюблене якість» (15 хв.).

Мета: діагностика стану групи на момент початку тренінгу.

Хід вправи. Учасникам групи пропонується розділитися на пари і сісти один навпроти одного. Ведучий зачитує по черзі три позитивних якості. У парі необхідно обговорити яка якість з перерахованих більшого всього підходить кожному з пари і чому.

Вправа 3. «Долоньки» (10 хв.).

Мета: використання тактильних відчуттів для характеристики тієї чи іншої людини.

Вправа 4. Релаксація під музику і шум води (20 хв.)

Після релаксації необхідно намалювати той образ води, який ви побачили. Малюєте олівцями, фарбами і фломастерами.

Вправа 5. «Броунівський рух» (10 хв.).

Мета: зниження м'язової напруги і внутрішньої скутості.

Хід вправи. Учасникам пропонується під музику активно переміщатися по кімнаті.

Як тільки музика вимикається і ведучий називає будь-яку цифру, учасники, повинні взявшись за руки, об'єднається в групи, що складаються з такого числа осіб. Ведучий пропонує об'єднатися в групи не за кількістю осіб, а за будь-якою ознакою (наприклад, за кольором очей, елементам одягу, домашнім тваринам і т.д.) Завдання виконується веселіше, якщо учасники до того ж забороняється розмовляти.

Вправа 6. «Мій портрет» (10 хв.).

Мета: підвищення самооцінки

Хід вправи. Учасникам тренінгу пропонується намалювати свій портрет. Потім цей портрет необхідно прикріпити на спину собі.

Після цього ходити по колу і всі бажаючі можуть написати там побажання, компліменти. Потім листок знімається і всі сідають в коло, і відбувається обмін думками.

Вправи 7. «На довірі» (10 хв.).

Мета: підвищення довіри один до одного в колективі.

Хід вправи.

Соціальним працівникам пропонується розділитися на дві, три

команди по 5-6 чоловік. Потім дається завдання кожному з групи спробувати впасти на руки своїх колег. Завдання інших утримати цю людину в своїх руках. Далі відбувається обговорення в колі, що кожен відчув.

8. Аналіз заняття (5 хв.). Ділимося враженнями про заняття:

Що сподобалось?

Що хотіли б змінити в собі?

9. Ритуал прощання (5 хв.). Учасники стають в коло і кладуть руки на плечі один до одного. Вони привітно дивляться один на одного і кажуть: «Спасибі, до побачення».

На наступному етапі дослідження, після впровадження запропонованих заходів щодо зниження рівня емоційного вигорання соціальних працівників, нами була проведена повторна діагностика за методикою «Опитувальник «Професійне (емоційне) вигорання К. Маслач і С. Джексон»», результати дослідження представлені в табл.1.

В результаті впровадження тренінгової корекційної програми щодо зниження рівня емоційного вигорання соціальних працівників в групі соціальних працівників, спостерігається значне зниження рівня емоційного вигорання.

Результати повторної діагностики сприйнятливості соціальних працівників до організаційного стресу представлені в табл. 2.

Таблиця 1
Результати діагностики рівня емоційного вигорання соціальних працівників (n=50)

до тренінгу				
рівень	Емоційне виснаження	Деперсоналізація	Професійна успішність	Інтегральний показник вигорання
	Питома вага в підгрупі, %			
	стаж			

	до 10 років	більше 10 років	до 10 років	більше 10 років	до 10 років	більше 10 років	до 10 років	більше 10 років
низьк	32%	12%	40%	32%	12%	8%	32%	16%
середні	64%	48%	52%	52%	68%	52%	60%	56%
високи	4%	32%	8%	16%	20%	36%	8%	24%
вкрай		8%				4%		4%

після тренінгу

низький	40%	32%	56%	44%	28%	20%	40%	24%
середні	60%	52%	44%	52%	64%	56%	56%	64%
високий		16%		4%	8%	24%	4%	12%

вкрай високий								
---------------	--	--	--	--	--	--	--	--

Результати повторної діагностики соціальних працівників свідчать про те, що в результаті впровадження запропонованих заходів в обох підгрупах соціальних працівників значно підвищився загальний рівень організаційної стресостійкості і знизився рівень емоційного вигорання.

Відзначимо, що профілактика синдрому емоційного вигорання має бути комплексною і вестися в різних напрямках. Головна профілактика вигорання – це знання про його існування та самоконтроль. Потрібно пам'ятати, що при будь-яких особистісних деформаціях вигорання настає швидше.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В результаті проведеного дослідження виявляється можливим зробити деякі висновки.

Аналіз літератури свідчить, що проблема синдрому емоційного вигорання знайшла своє відображення в роботах зарубіжних і вітчизняних вчених, присвячених змісту і структурі цього синдрому. Крім того, деякі прояви синдрому емоційного вигорання вивчалися, як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками, у представників різних професійних груп.

Таблиця 2

Результати діагностики сприйнятливості соціальних працівників до організаційного стресу (n=50)

Рівень організаційного стресу	стаж роботи			
	до 10 років	більше 10 років	до 10 років	більше 10 років
	На початку емпіричного дослідження		Після впровадження	

	запропонованих заходів			
висока сприйнятливість до ОС, схильність до поведінки типу «А»	5 (20%)	12 (48%)	2 (4%)	5 (20%)
середня стрес-толерантність, схильність до поведінки типу «АБ»	15 (60%)	10 (40%)	16 (64%)	14 (56%)
висока толерантність до ОС, схильність до поведінки типу «В»	5 (20%)	3 (12%)	8 (32%)	6 (24%)

Слід зазначити, що одні вчені представляють досить розширене тлумачення емоційного вигорання, яке ускладнює його розуміння як окремого феномена, а його поліпредметне категоріальне поле досить складно відрізнити від подібного для інших психічних явищ. Інші експерти відзначають досить вузьке тлумачення емоційного вигорання. Відзначимо, що відрізняються визначення емоційного вигорання переважно за кількістю задіяних в даному процесі сфер особистості і факторами, які впливають на його виникнення і розвиток.

В історії пізнання емоційного вигорання можна умовно виділити три етапи: на першому етапі вчені ототожнювали емоційне вигорання з поняттям стресу, вважаючи його результатом робочого стресу; другий – системний етап, коли емоційне вигорання отримало опис у вигляді системного конструкту в єдності статичного і динамічного аспектів, критеріїв їх визначення; третій – гуманістичний, розглядає емоційне вигорання як комплекс специфічних переживань і бачить в ньому конструктивні можливості для самоактуалізації фахівця.

Узагальнюючи аналіз літературних джерел, можна підсумувати положення про те, що емоційне вигорання розглядається як складне багатоаспектне явище: процес (має трифазну структуру і характерну для стресу криву розвитку в часі); психічний стан, яке якісно і кількісно характеризує особистість під час адаптації до

екстремальних умов на роботі; емоційне вигорання є системою з трьох основних компонентів (емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція особистісних досягнень), яке тотально впливає на всі елементи біопсихосоціальної системи «людина».

Дане явище характеризується певною сукупністю факторів, які викликають його виникнення і розвиток.

Отримані результати самостійного емпіричного дослідження емоційного вигорання соціальних працівників свідчать про те, що практично всі фази стресу в підгрупах фахівців з різним стажем діяльності знаходяться в фазі формування або вже є сформованими. Аналізуючи показники фаз емоційного вигорання можна відзначити, що найбільш високі показники емоційного вигорання мають соціальні працівники зі стажем роботи понад 10 років. Найбільш вираженими і домінуючими симптомами в групах соціальних працівників є:

У соціальних працівників зі стажем до 10 років:
незадоволеність собою – складаний симптом ($10,56 \pm 6,29$);
неадекватне виборче емоційне реагування – сформований домінуючий симптом в підгрупі ($16,84 \pm 3,83$);
редукція професійних обов'язків – складаний симптом ($13,76 \pm 4,8$).

У соціальних працівників зі стажем більше 10 років:
переживання психотравмуючих обставин ($18,8 \pm 5,53$) – сформований симптом,
неадекватне виборче емоційне реагування ($18,4800 \pm 4,65$) – сформований симптом,
редукція професійних обов'язків ($19,8000 \pm 3,93$) – сформований симптом,
емоційний дефіцит ($20,04 \pm 4,96$) – домінуючий симптом,
емоційна відстороненість ($17,96 \pm 5,09$) – сформований симптом,
особистісна відстороненість ($16,68 \pm 6,21$) – сформований симптом.

Отримані нами в результаті емпіричного дослідження результати свідчать про достовірних відмінностях у формуванні показників емоційного вигорання серед соц. працівників з різним стажем діяльності. Нами було виявлено, що фахівці зі стажем більше 10 років мають більш високі показники значень по

субшкалам фаз емоційного вигорання, ніж соціальні працівники зі стажем до 10 років. Спостерігаються статистично значущі відмінності між даними представників досліджуваних підгруп, а також нормативними даними тесту ($p < 0,05$). Так, в підгрупах соц. працівників зі стажем більше 10 років відзначається значимо більш висока оцінка показника «напруга» ($= 32,66$; $p = 0,001$), резистенція ($= 35,7$; $p = 0,000$), «виснаження» ($= 36,48$; $p = 0,000$).

Характеризуючи рівень деперсоналізації соціальних працівників даної підгрупи можемо відзначити, що більшість з них мають середній рівень деперсоналізації – 52% (13 осіб), Низький рівень деперсоналізації виявлено у 40% респондентів (10 осіб). Високий рівень деперсоналізації мають 2 осіб – 8% випробовуваних.

По фактору професійна успішність було виявлено, що більшість соціальних працівників – 68% (17 осіб) – мають середній рівень професійної успішності, 20% (5 осіб) Мають високий рівень професійної успішності, у 12% (3 осіб) Було виявлено низький рівень з даного фактору.

Розрахунок інтегрального показника вигорання свідчить про те, що більшість соціальних працівників даної підгрупи – 60% (15 осіб) Мають середній рівень емоційного вигорання, низький рівень виявлено у 32% (8 осіб). Високий рівень вигорання виявлений у 2 соціальних працівників (8 %).

У підгрупі соціальних працівників зі стажем більше 10 років низький рівень емоційного виснаження мають 12% випробовуваних – 3 особи, Середній рівень був виявлений у 48% соц. працівників – 12 осіб. Високий рівень емоційного виснаження мають 32% соціальних працівників зі стажем більше 10 років – 8 осіб, вкрай високий рівень виявлено у 8% – 2 соц. працівників.

Характеризуючи рівень деперсоналізації соціальних працівників даної підгрупи можемо відзначити, що більшість з них мають середній рівень деперсоналізації – 52% (13 осіб), Низький рівень деперсоналізації виявлено у 32% респондентів (8 осіб). Високий рівень деперсоналізації мають 4 осіб – 16% піддослідних. Відзначимо, що коли мова йде про деперсоналізації, то немає нічого страшнішого, ніж почуття відчуженості (віддаленість) соціального працівника від свого клієнта.

По фактору професійна успішність було виявлено, що більшість соціальних працівників – 52% (13 осіб) – мають середній рівень професійної успішності, 36% (9 осіб) мають високий рівень професійної успішності, а 1 співробітника (4%) виявлено вкрай високий рівень по даного фактору, у 8% (2 осіб) було виявлено низький рівень професійної успішності.

Розрахунок інтегрального показника вигорання свідчить про те, що більшість соціальних працівників даної підгрупи – 52% (13 осіб) мають середній рівень емоційного вигорання, низький рівень виявлено у 16% (4 осіб), високий рівень вигорання виявлений у 6 соціальних працівників (24%), вкрай високий рівень був виявлений у 1 працівника соц. служби – 4%.

Результати діагностики свідчать про те, що в підгрупі соціальних працівників зі стажем роботи до 10 років високу сприйнятливості до організаційних стресів мають 5 осіб (20%), середній рівень стрес-толерантності мають більшість соціальних працівників в даній підгрупі – 15 осіб (60%), високу толерантність до стресів – високий рівень стресостійкості мають 5 осіб (20%).

У підгрупі соціальних працівників зі стажем роботи понад 10 років високий рівень організаційного стресу виявлено у 12 осіб (48%), середній рівень стрес-толерантності мають 10 соціальних працівників в даній підгрупі – (40%), високу толерантність до стресів – високий рівень стресостійкості мають 3 осіб (12%).

Тому в даний час необхідно проведення заходів по дистресу соц. працівників, їх психологічному оздоровленню, реабілітації та корекції емоційного стану.

Профілактичні та лікувальні заходи при синдромі емоційного вигорання багато в чому схожі: те, що захищає від розвитку даного синдрому, може бути використано і при його лікуванні та профілактиці.

Профілактика синдрому «емоційного вигорання» починається з аналізу професійної ситуації. Вона полягає в когнітивної оцінки ситуації (виявлення стрес-факторів, аналіз власної стресової реактивності чи толерантності і т. п.) і зниження впливу стресорів. Це передбачає застосування системи спеціальних прийомів, які є бар'єрами на шляху до стресу.

Відзначимо, що всі існуючі види профілактичної допомоги можна об'єднати в дві великі групи:

- надання допомоги на організаційному рівні (технології, які використовуються керівниками в установах освіти);
- надання допомоги на особистісному рівні (технології, які використовуються психологами-консультантами).

До ефективних методів технології відносять: практикуми, тренінги, рольові ігри та майстер-класи.

Дії, які спрямовані на те, щоб здолати синдром вигорання, припускають, як самопомога, так і зовнішнє надання професійної допомоги. У першому випадку «вигорає» соціальним працівникам потрібно навчитися усвідомлювати симптоми психологічного стресу і керувати ним, опанувати широким спектром прийомів саморегуляції та подолання перших симптомів прояви стресу на роботі. Якщо ж така допомога самому собі виявиться недостатньою, буде потрібно і професійна – для профілактики і подолання синдрому вигорання. Мета технології формування ефективних копінг-стратегій полягає в усвідомленні педагогами проблем, освіти їх про можливі способи подолання ситуації і вироблення копінг-стратегій на практиці. Формування ефективних копінг-стратегій у соціальних працівників є необхідною складовою роботи і дозволяє запобігти багато професійних деформації, а також допомагає здійснювати самостійний контроль своєї поведінки. Однак запорукою формування ефективних копінг-стратегій у соціальних працівників є грамотно організована і своєчасна діагностика. Найбільш ефективними способами подолання професійних деформацій соціальних працівників є проходження тренінгів особистісного та професійного зростання.

Результати повторної діагностики соціальних працівників свідчать про те, що в результаті впровадження запропонованих заходів в обох підгрупах соціальних працівників значно підвищився загальний рівень організаційної стресостійкості і знизився рівень емоційного вигорання.

Відзначимо, що профілактика синдрому емоційного вигорання має бути комплексною і вестися в різних напрямках. Головна профілактика вигорання – це знання про його існування і самоконтроль. Потрібно пам'ятати, що при будь-яких особистісних деформаціях вигорання настає швидше.

3.2. АКСІОСФЕРА СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПОЛІВ І МОЖЛИВОСТІ ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ В СФЕРІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Abstract.

The subjects of social work based on basic values develop a certain type of worldview, setting benchmarks in their daily practical activities. However, these values are structured by sociocultural fields in which the person is located and depend, first of all, on the intensity of interaction with them. The practice of the social worker and his client is determined by the axiosphere of the sociocultural fields in which they are situated. In our work we will show how it can be used in the construction of new technologies of social work.

After analyzing the axiosphere of sociocultural fields and the possibilities of its usage in the field of social work, we came to the following conclusions:

- the consideration of the sociocultural fields of the axeosphere allows us to identify new aspects of the consideration of values and norms and to obtain a slightly different interpretation from accepted one in the social work, allowing us to look at the values and norms of social work from the practical side of their active usage in order to build social technologies of working with a client;

- the identified specific effects of sociocultural fields allow to diagnose the value and regulatory orientations of the client and the fields in which he is situated, identifying compliance or nonconformances of these indicators, which allows to develop social technologies using the effects of the field to corrective work with the client;

- it is shown that moving a client from one field to another allows to adjust its value and regulatory orientations due to the effects of the field itself;

- the necessity is revealed to resource the client in the above mentioned movements and it is shown that the field itself can be a powerful resource and encourage.

Keywords: axeosphere, sociocultural field, value, social practice, habitus, resource, inclusion.

Соціальна робота будується на сукупності цінностей, на які спираються її суб'єкти в процесі здійснення своєї професійної діяльності.

Одними з фундаментальних цінностей є права людини, закріплені в Загальній декларації прав людини, Міжнародних пактах про цивільні та політичні права людини і про економічні, соціальні й культурні права (Холостова и др., 1998, с. 28-29). Права позначають ті види потенційних соціальних практик, до яких людина має доступ (або може одержати) у будь-який момент.

Суб'єкти соціальної роботи, спираючись на базові цінності, виробляють певний тип світогляду, що задає орієнтири в їхній повсякденній практичній діяльності. Але ці цінності структуруються соціокультурними полями, у яких перебуває людина, й залежать, насамперед, від інтенсивності взаємодії з ними.

Гуманізм, як базова цінність, представляє нам людину як вищу цінність, це, у свою чергу, орієнтує соціального працівника на задоволення інтересів і потреб кожної людини. Але реалізація цієї цінності в повному обсязі неможлива, тому що соціальних, матеріальних і економічних ресурсів держави зазвичай не вистачає для реалізації інтересів і потреб усіх громадян. Тому політика держав реалізується в цій сфері не повною мірою. Вважається, що вищі й середні верстви суспільства мають достатню кількість відповідних ресурсів для задоволення своїх інтересів і потреб, тому присутність держави у взаємодії з ними є мінімальною (наприклад, у сфері соціально-правового забезпечення). Така позиція будується також на тому, що соціокультурні поля, що формуються в середніх і вищих верствах суспільства, задають не тільки сфера інтересів і стиль споживання, але й ресурсні рамки, які виступають бар'єром для інших верств. Це, у свою чергу, вказує нам на неоднорідність інтересів і потреб різних верств, а також на необхідність формування соціальної політики, спрямованої на задоволення інтересів і потреб різних верств суспільства.

Якщо брати за основу концепцію соціокультурного поля, то поняття дискримінації втрачає зміст. Соціокультурні поля верств суспільства мають досить тверді границі. Рефлексія індивідів щодо норм, цінностей і практик свого поля стає можливою тільки

за умови зниження інтенсивності взаємодії усередині поля, і, як результат, зсуву індивіда на периферію поля. Інтенсивно взаємодіючий індивід у межах свого соціокультурного поля може дати оцінку тільки в рамках свого поля (принаймні конформізм, властивий більшості, в цьому випадку).

Альтруїзм, як життєва орієнтація людини, яка ґрунтується на турботі про благо інших людей, що сприймається як більш значуще ніж власне благо.

Альтруїзм, як ми вже зрозуміли, буде залежати від того, чи закріплена дана практика в рамках соціокультурного поля соціальної верстви або професії. У рамках практик соціальної роботи дана цінність виступає як одна з базових і є невід'ємною частиною більшості взаємодій соціального працівника і клієнта.

Також практики альтруїзму використовуються в соціальній роботі в рамках фандрейзингу і спонсорства.

Практики можуть бути закріплені у формі ритуалу в певному співтоваристві (благодійні практики бізнесу, наприклад, у формі благодійних обідів) або бути певною формою камуфляжу (формою псевдоальтруїзму), коли за допомогою цих практик відбувається трансформація однієї форми капіталу в іншій (наприклад, фінансовий капітал трансформується в репутаційний) і, як результат, одержання вигоди. Але в будь-якому разі, такі практики є для сфери соціальної роботи життєво необхідними, тому що без них стає неможливим реалізація змістових принципів соціальної роботи, що задають норми і правила взаємодії із клієнтом. Альтруїзм може й повинен виступати габітусом виховної діяльності, тому що забезпечує не тільки нормальне функціонування різних полів соціальних верств у рамках соціального простору держави, але й дозволяє реалізовуватися практикам конформізму в рамках індивідуального боргу у формі соціальної повинності по відношенню як до членів своїх соціальних полів, так і до суспільства загалом.

У соціальній роботі під справедливістю зазвичай розуміють, по-перше, «компенсацію впливу непрогнозованих негативних явищ (Піча та ін., 2013, с. 450), а, по-друге, інтерпретують його як оцінне поняття, що визначає міру рівності або нерівності в соціальній сфері.

У першому випадку мається на увазі, що непрогнозовані негативні явища будуть компенсовані пасивною підтримкою членів суспільства через механізми адресної соціальної допомоги. Тут соціальна справедливість буде сприйматися за схемою нульового виграшу-програшу, тобто чим ближче компенсація втрат до стану, що передує негативним явищам, тим більш справедливою вона буде вважатися.

У другому випадку соціальна справедливість буде оцінюватися клієнтом у фреймі його габітусу на момент здійснення його взаємодії із соціальним працівником. Тобто, процедуру порівняння клієнт буде проводити з тим соціокультурним полем або полями, з якими в нього найвищі інтенсивності взаємодії. Рівнятися буде як рівень доходу, так і система статусів, а також уявлення людей із приводу розподілу соціальних благ.

Варто зазначити, що поле для клієнта буде виступати як сукупність ресурсів, на які він, загалом, і повинен спиратися. Одне із завдань соціального працівника – продемонструвати клієнтові можливості використання клієнтом цих ресурсів. А оскільки процедура порівняння відбувається, зазвичай, з рівними, то й дисбалансу в сприйнятті соціальної справедливості (несправедливості) не відбувається.

Також соціальна справедливість може виступати як право мати доступ до прав і благ пропорційним соціальному оточенню клієнта на момент взаємодії з ним соціальних служб. Декларування рівності всіх з усіма не означає рівність в доходах, отже нерівність у сфері ресурсів не дає можливостей досягнення ціннісної справедливості (зрівняльний принцип), але дозволяє регулювати доступ до життєвих шансів в освітній і професійній сферах, реалізуючи меріократичну справедливість.

При розробці конкретних технологій соціальної роботи, соціальної політики й конкретних програм соціальної роботи ці відмінності слід ураховувати.

Клієнти відтворюють практики (послідовність вчинків, що є реакціями на стимули зовнішнього середовища), властиві для свого поля, втім, як і система оцінювання цих практик – це, у свою чергу, приводить нас до висновку про те, що одним із наймогутніших механізмів допомоги клієнтові може бути його інклюзія в групи, які мають більш успішні практики, ніж сам

клієнт. Якщо інклюзія пройде успішно, то всі ефекти практик і сприйняття, властиві для іншого поля, будуть привласнені клієнтом як свої, разом із системою оцінювання цих практик. Як ми розуміємо, такого роду інклюзія може охоплювати економічну, психологічну, освітню та інші сфери.

Економічна інклюзія, наприклад, через збільшення матеріальної й, насамперед, фінансової допомоги бідним домогосподарствам, дозволить включати їх у споживчі поля більш успішних домогосподарств з усіма супутніми ефектами. Практики споживання, властиві для більш успішних полів, не тільки стимулюють ріст потреб даних домогосподарств, але і створюють мотивацію досягнення, як указують у своїй роботі А.І. Кравченко і В. О. Тюрина (2005): «...досягши більш високого рівня життя або службового поста, ми звикаємо до того, що тепер можемо дозволити собі краще одягатися й харчуватися, купувати більше книг і ходити в театр, відпочивати на престижних курортах. Згодом людина звекає до потреби в більш високій якості життя, і в нас з'являються більш високі запити. Наші потреби ростуть і розширюються» (с. 469). Там же (Кравченко, Тюрина, 2005, с. 470) вони вказують на закон піднесення потреб, згідно з яким, роблячи висхідну мобільність, провадячи постійно процедуру порівняння із представниками своєї референтної групи, в індивідів постійно розширюється і збільшується коло запитів паралельно їхньому руху вгору. Цікаво відзначити, що автори вказують на позитивну функцію заздрості у процесі формування більш високих запитів.

Психологічна інклюзія дозволяє, завдяки включенню клієнта у взаємодію із групами, створити такі умови, які нівелюють неефективні й неконструктивні моделі поведінки й, знову ж, завдяки ефекту поля, формують стійкі конструктивні когнітивні схеми поведінки. Тут варто враховувати важливість психосоціальної роботи з родиною, тому що родина є постійним чинником впливу на клієнта. Усі негативні ефекти поля, якщо взаємодії носять деструктивний характер, будуть не тільки відтворювати себе, але і зводити нанівець усі терапевтичні зусилля, за умови, якщо інтенсивність взаємодії із членами родини в клієнта будуть вище, чим з іншими представниками соціального оточення. Небезпечними ефектами із цього погляду можуть бути сформовані сімейні трикутники, більша частина з яких на ранніх

стадіях родини носили функціональний характер, а пізніше стали дисфункціональними (наприклад, трикутник Карпмана) (Карпман, 2016). Трансформація відносин і практик у рамках цих трикутників утруднена саме в силу інтенсивності взаємодій – завдяки цьому показнику члени родини найчастіше не сприймають алгоритми своїх повсякденних сімейних практик як деструктивний. Більш того багато з них із гордістю називають ці деструктивні практики сімейними традиціями (насправді, людина, перебуваючи під впливом інтенсивних взаємодій, сприймає нав'язані полем цінності, норми, інтереси та практики як власний індивідуальний вільний вибір).

Освітня інклюзія з використанням феномена соціального поля дозволяє формувати групи таким чином, що учні або студенти з більш сильною підготовкою будуть, при взаємодії з такими ж, але з більш слабкою підготовкою суб'єктами, трансформувати їхні показники на краще, як у навчанні, так і в інших рутинних практиках. У соціальній роботі й соціально-педагогічній практиці в освіті інклюзивні практики сприймаються як повсякденні, але тут є істотне обмеження – у ситуації, коли інклюзія має на увазі вторгнення інституту фахової освіти в інститут загальної середньої освіти, яка проаналізована нами окремо як негативна інновація (Коваль та ін., 2020, с. 90-96).

Вимоги до характеристик (форм і засобів) процесу взаємодії клієнта й соціального працівника виражаються за допомогою емпатії та толерантності, й реалізуються у вигляді психолого-педагогічних принципів соціальної роботи.

Індивідуальні якості клієнта виступають як ресурс, що дозволяє реалізовувати задатки й потенційні можливості в ресурсному полі особистості, що формується й видозмінюється під впливом соціального оточення. Емпатія виступає тут не тільки усвідомленим співпереживанням поточного емоційного стану клієнта соціальним працівником, і не тільки як одна з форм рефлексивного слухання, але і як форма взаємодії, що дозволяє діагностувати як проблеми клієнта, так і його ресурсні можливості. А через те, що процеси допомоги клієнтові найчастіше включають процеси адаптації, соціалізації й реадaptaції в просторі поля соціальної роботи, то найбільш ефективними стратегіями будуть ті, які опираються на ресурсне

поле клієнта й, які орієнтовані на його перехід із зовнішнього локус контролю на внутрішній. Із цього погляду дуже цікавим виглядає введення в поле клієнта інституту кураторства на зразок того, який використовується в товаристві анонімних алкоголіків, де клієнта курує людина, що впоралася з аналогічними проблемами, через що стає можливим відвідування груп підтримки й Т-Груп, у яких клієнт не тільки отримує толерантне ставлення, але й підтримку, разом із можливими сценаріями розв'язання його проблем. Тобто в такому випадку буде відбуватися збільшення ресурсів клієнта за рахунок тих, які були йому раніше невідомі, недоступні або погано організовані.

Особистісні ресурси клієнта завжди залежать від співвідношення полів, у яких він перебуває та від ступеня їх впливу на нього.

Варто враховувати те, що при виробленні вмінь і навичок у клієнта, не варто йому ставити складні завдання – слід їх розбити на більш прості. Тому що ефект присутності значущих спостерігачів, давно відомий у соціальній психології, може вплинути на успішність або неуспішність розв'язуваних клієнтом завдань і ступінь його мотивації.

Рисунок 1. Ефекти інтенсивності взаємодії в соціокультурному полі

У ході взаємодії клієнта із соціокультурними полями виникають наступні ефекти, які ми можемо використовувати в практиці соціальної роботи:

1. Інтенсивність взаємодії клієнта в полі визначає його ієрархічне положення в ньому. Чим ближче до центру (до позиції лідера) тем інтенсивніша взаємодія й менша рефлексія відносно норм, цінностей, зразків споживання й когнітивних схем членів соціокультурного поля. Людина інтереорезує їх, робить їхніми своїми. Чим ближче до границі поля – де інтенсивність взаємодій падає, тим більше маргіналізація і вище рефлексія у відношенні всього перерахованого вище. В останньому випадку в людини виникає вибір: інституалізувати практики аутсайдера і згодом покинути поле або збільшити інтенсивність взаємодій, повернутися на колишню позицію в ієрархії з відповідними ефектами, що відображено на рис 1. Позиції ближче до центру характеризують конформна й ритуальна поведінка, позиції ближче до границь поля – характерні для інноваційного ретристської та бунтарської поведінки (види поведінки, що запропоновані у класифікації Р. Мертон). Тобто у відношенні поля позиція в ньому і визначає чи буде поведінка ставитися до норми або девіації. Водночас, з погляду соціальної роботи, ритуалізм – не дуже гарний варіант норми, тому що на тлі беззаперечного виконання норм, клієнт буде байдужий до цілей, а це означає, що стимульний матеріал, який продукує поле, не буде мати той же ефект, що і при конформізмі.

Як ми можемо використовувати цей ефект у практиці соціальної роботи? Наприклад, у соціальній роботі з бездоглядними дітьми ми не тільки одержуємо пояснювальний механізм залучення дитини в кримінальні угруповання підлітків (коли інтенсивність взаємодії з родиною або іншими значущими дорослими падає, а інтенсивність взаємодії з вуличним середовищем росте) і зміни його уявлень і практик, але й розуміємо необхідність таких дій: вилучення підлітка із цієї групи та блокування його взаємодій із нею; створення терапевтичного середовища за участю батьків або створеною групою, яка за рахунок збільшення інтенсивності взаємодій змінить диспозиції підлітка; ресурсування його практик взаємодій і виникаючих світоглядних трансформацій (трансформація переконань,

формування рефлексивного мислення стосовно попередніх практик за рахунок маргіналізації підлітка в попередній групі, актуалізація свого часу для підлітка). Підліток, у свою чергу, може проходити стадії: психологічної переорієнтації, взаємної терпимості, акомодатії та асиміляції.

А якщо ні, то ми зустрічаємося з патологічною адаптацією, де вплив поля буде тільки підсилювати її. І, відповідно, негативна ефективність і продуктивність поведінки в рамках деструктивного поля буде мати тенденцію до росту.

Усе перераховане вище вірно і для інших груп девіацій і роботи з ними, наприклад, із наркозалежністю.

2. Нерівномірність розподілу ресурсів, можливостей і шансів між полями створює ситуацію необхідності ресурсування переходу з одного поля в інше тому, що ресурси не тільки обмежують, але й направляють активність людини. Одержання ресурсів людиною також регулює її увагу відносно ресурсу. Цей ефект можуть використовувати соціальні працівники, що працюють із конкретними людьми і змінюють їхню свідомість, поведінку й відношення до соціального оточення (система провідників змін) через вплив на систему клієнтури та систему мішеней. Виникаюча в ході переходу в інші поля нова ситуація взаємодії для клієнта вимагає нетривалої підтримки в чинність своєї нестійкості на перших етапах, тому що ресурс обміну між полями або досить обмежений, або відсутній.

3. Поле є різновидом соціальної структури, саме тому може виступати в якості ресурсу, задавати границі взаємодій регулюючи те, що буде дозволено (позитивні санкції) для людини, а що – ні (негативні санкції). Маркер границі соціального поля задає символічне значення цього регулювання. Прикладом тут можуть виступати професійні, сімейні і класові поля.

4. Інтенсивність взаємодії, що задає силу соціальних взаємодій, які протікають усередині поля, задає нормативні й ціннісні програми, що приписують людині як оцінювати, що і як робити. Цей ефект дозволяє нам використовувати формування спеціальних груп, переміщення із групи в групу, а й у певних випадках розформування (руйнування) груп (наприклад, в умовах пенітенціарної системи для запобігання негативного впливу групи на індивіда, що став на шлях виправлення, може бути

використаний задля його переміщення в іншу виправну установу з більш м'яким режимом і групами, сформованими з аналогічних індивідів).

5. Примусовий характер поля стосовно індивідів, що потрапили в нього, створюють у них ілюзію того, що вони вільно обирають ціннісні й нормативні програми. Норми й цінності, що інкорпорується в індивіда полем, відтворюються автоматично нівелюючи поведінку індивідів, але через різницю в потенційних можливостях індивідів, воно ніколи не реалізується повністю. Різниця в потенціалі індивідів також впливає на успішність або неуспішність відтворення специфічних практик для полів, а також на ступінь сприйнятливості тих або інших полів. Тобто для одних переміщення в поле може призвести до зростання показників, швидкого переміщення в ієрархії групи й ефективних практик, тобто виступати для нього стимулом до діяльності, а іншого, помилкове переміщення в поле, може звести до маргіналізації і збільшення проблем. Тобто поле може виступати регулятором ступеня соціалізації особистості.

6. Різний набір полів створює різні нормативно-ціннісні особистісні конфігурації, але домінуючою завжди буде референтна група. П'ятий і шостий пункти вказують на необхідність створення методики картографування полів. Але вже зрозуміло, що базою повинні стати: соціометричні процедури діагностики, процедури відділення індивідуального й соціального в габітусі, методики виявлення ціннісних орієнтацій (наприклад, методика «ціннісні орієнтації» М. Рокіча й методика Ш. Шварца з вивчення ціннісних орієнтацій) і діагностики потреб (наприклад, метод АЮ). Докладний аналіз і розробка відповідної методики є предметом наших майбутніх досліджень.

7. Взаємодії індивідів провадять інформацію для оточуючих мовою словника і за допомогою символів, прийнятих у даному полі. Цей ефект вказує насамперед на те, що стратегія формування ефективних навичок і вмій фахівцями соціальної роботи буде ефективною тільки за умови їхнього активного використання у відповідних полях, тоді відбудеться не тільки їхнє закріплення, але й виникне ефект стереотипізації – вони почнуть відтворюватися автоматично без рефлексії.

Проаналізувавши аксіосферу соціокультурних полів і

можливості її використання у сфері соціальної роботи, ми прийшли до таких висновків:

– розгляд аксіосфери соціокультурних полів дозволяє нам виявити нові аспекти розгляду цінностей і норм, і одержати декілька відмінну від прийнятої в соціальній роботі інтерпретацію, що дозволяє подивитися на цінності й норми соціальної роботи із практичної сторони їх активного використання для побудови соціальних технологій роботи із клієнтом;

– виявлені специфічні ефекти соціокультурних полів дозволяють проводити діагностику ціннісно-нормативних орієнтацій клієнта й полів, у яких він перебуває, виявлені відповідності або невідповідності цих показників дозволяють розробляти соціальні технології, які використовують ефекти поля в корекційній роботі із клієнтом;

– показано, що переміщення клієнта з одних полів в інші дозволяє корегувати його ціннісно-нормативні орієнтації за рахунок ефектів самого поля;

– виявлена необхідність ресурсування клієнта при вищезазначених переміщеннях і показано, що поле саме по собі може виступати потужним ресурсом і задавати стимули.

ТУРБА О.О.

3.3. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ І АКТУАЛЬНІ НАПРЯМКИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Abstract.

Dissolved socio-political problems of modern Ukraine, the solution of which a significant contribution must be made by science and practice of social management.

Key words: sociological theory, sociological research, economic crisis, socio-political crisis, post-Soviet states, state policy, volunteering.

Згідно зі ст. 1 діючої Конституції Україна визначена як соціальна держава, отже соціальна робота своєю суттю покликана сприяти зміцненню стабільності і безпеки суспільства. Ми бачимо

дедалі більшу потребу населення в ефективній роботі соціальних служб. Але система соціального захисту населення в Україні в сучасних умовах вимагає до себе також постійної уваги з боку держави та суспільства в цілому.

Існуючі соціальні проблеми і деформації можуть суттєво зашкодити економічному відродженню та політичній стабільності країни. У їх подоланні, відверненні пов'язаних з ними загроз, важлива роль належить досягненню соціальної безпеки; цьому якраз активно слугує соціальна робота. В Україні така робота має свої особливості, зумовлені як історичним розвитком, так і впливом сучасних світових тенденцій.

Необхідно відзначити головне, що соціальна робота в нашій державі як і в інших пострадянських країнах, здійснюється в умовах гострої економічної кризи. Як свідчить історичний досвід, в кризові періоди, коли погіршується доля мільйонів людей, потреба в комплексній соціальній роботі особливо зростає. Власне, таке становище склалося в нашій країні в 90-х роках і, на жаль, продовжує залишатися понині; криза в Україні набула системного, затяжного характеру. Найбільші темпи падіння внутрішнього валового продукту мали місце у першій половині 90-х років: від 4 відсотків у 1991 р. до 28 відсотків у 1994 р., у другій половині 90-х темпи падіння помітно пригальмували (Чистякова, 2010).

В даний час пошуки вирішення завдань національних господарських механізмів країн пострадянського простору йдуть в основному в економічній площині (Балабан Р., 2020; Петросян, Фаткіна, 2010; Марковська, 2017). Разом с тим аналіз реалій соціально-економічного стану показує, що межі і можливості модернізації економік пострадянського типу визначаються далеко не в останню чергу соціальними факторами (Сердюк, 2016). Основні індикатори соціального розвитку держав показують, що пострадянський простір зараз є чітко вираженою зоною соціального неблагополуччя і нестабільності: так, доходи нижче величини прожиткового мінімуму має значна частка населення: від 5 відсотків (Білорусь) до 25 відсотків (Україна) і 50 відсотків (Таджикистан). Більше того, за даними соціологічних опитувань, фактичний рівень бідності в Україні (41,7%) в 1,5-2 рази перевищує офіційний показник кількості тих, хто живе за межею

бідності (Соціальна робота: навчальний посібник, 2002).

На початку 20-х років цього століття загальне число безробітних в колишньому СНД, яке визначається за методологією Міжнародної організації праці (МОП), оцінювалося в 9,2 млн чоловік, або 6,7% чисельності економічно активного населення регіону. На пострадянському просторі фактично вичерпаний потенціал кваліфікованих фахівців і грамотних управлінських кадрів, необхідних для модернізації. Значна частина висококваліфікованих працівників змушена працювати не за фахом, багато - за межами рідної країни. Фактична середня заробітна плата в пострадянських країнах не перевищує 100 доларів. При однаковому навантаженні або аналогічній продуктивності праці рівень зарплат у багатьох сферах діяльності в країнах СНД і Західної Європи відрізняється в рази; наприклад, в Україні та сусідній Польщі - в 5-10 разів.

Наше суспільство постало перед загрозою повної незворотної втрати основних виробничих фондів - основи життєдіяльності та незалежності держави. Параметри кризи в Україні, за висновками національних вчених, перевищили їх рівень у США 30-х років (Соціальні інтереси в системі національної безпеки України, 1996) (Соціальна робота: навчальний посібник, 2002). Для структурної ж перебудови народного господарства потрібно, за вкрай заниженими урядом термінами, до 20 років і не менше як 130 млрд. доларів США. Водночас, за розрахунками відомого економіста Дж.Сакса, що спеціалізується на аналізі економіки східно-європейських країн, така перебудова може зайняти від 40 до 120 років (Смук, 2014).

Моральне здоров'я українського суспільства значно погіршує поглиблення соціальної нерівності, кримінальний переділ народного добра. Продовжує поглиблюватися диференціація населення за рівнем доходів. Наразі серед пострадянських країн коефіцієнт нерівності доходів Джині найбільш високий в Росії (0,42) і Молдові (0,38), не набагато краще цей коефіцієнт в Україні (0,28) і Білорусі (0,27)[2]. Дослідники вважають, що критичний рівень реального коефіцієнта співвідношення доходів (10% найбільш забезпеченого і 10% найбіднішого населення), після якого суспільство не може вважатися соціально стабільним, дорівнює 10:1. В Україні таке співвідношення сьогодні становить

50:1, тобто в п'ять разів перевищує критичну межу [7]. Важливо, що такий розрив у доходах багатой і бідної частин населення виник у 90-х дуже швидко, всього за пів десятиліття, тоді як у розвинених капіталістичних країнах подібний розрив формувався десятиліттями і століттями.

В країнах колишнього СНД професійні політики і державні діячі за умови відсутності сильного тиску з боку громадян багато в чому зуміли зняти з себе відповідальність за вирішення найважливіших суспільних і економічних проблем. У їх розумінні політикою є виключно боротьба за владу та її утримання, тому від громадянського суспільства вони очікують виключно легітимації своєї влади.

Таким чином, в країнах колишнього СНД для необхідної модернізації немає міцної соціальної бази. Довіру населення до проведених перетворень вичерпано, відсутня така необхідна для будь-яких радикальних перетворень віра в успіх модернізації. Причин тут декілька. По-перше, за 20 років безперервних спроб реформ в пострадянському суспільстві накопичилася явна втома. Невдалий старт реформ на початку 1990-х років минулого століття підірвав і без того крихкий кредит довіри населення до перетворень. «Шлейф» відчуття соціальної несправедливості (перш за все від результатів приватизації) тягнеться ось уже на протязі більш ніж 20-ти років, залишаючи за собою негативний слід в суспільній свідомості. По-друге, в жодній пострадянській державі так і не вдалося запустити механізм вертикальної соціальної мобільності. Тим часом, відповідно до соціальної теорії існує прямий взаємозв'язок між можливостями вертикальної мобільності для широких верств і груп населення, з одного боку, і оцінкою ними справедливості соціального устрою, з іншого. По-третє, соціальні витрати реформ багаторазово перевищили запас як матеріальної, так і емоційної міцності «старого» середнього класу і не дозволили зміцнити свої позиції «новому» середнього класу, який повинен був стати центральною стабілізуючою ланкою пострадянського громадянського суспільства. До сих пір частка середнього класу в загальній чисельності населення незначна: від 12-15% в Україні до 15-20% в Росії і Білорусі. І, нарешті, відсутня зрозуміла інформаційна політика. В результаті від модернізації чекають, головним чином, додаткових соціальних

благ, а не розвитку інноваційної економіки. Особливості соціального рельєфу пострадянського простору не дозволяють швидко, тим більше фактично с нуля, вибудувати міцний фундамент модернізації.

Сучасному українському соціуму ніколи було звикнути до такої кричущої соціальної поляризації. Українці, як і інші нації колишнього СРСР історично звикли до більш-менш рівномірного розподілу суспільного продукту, і, як і раніше, розраховують на соціальну підтримку держави. Дійсно, держава не може кидати на напризволяще мільйони раптово зuboжilих і немiчних громадян; навпаки, її функція соціального захисту в період стагнації повинна зростати. Сьогодні в умовах складної економічної ситуації, коли кількість громадян, які потребують і чекають допомоги від держави, збільшується, а економічні можливості країни зменшуються, актуальною проблемою є формування грамотної державницької соціальної політики. Вивчення об'єктивних законів розвитку і функціонування соціальних організацій і людських спільнот зазвичай здійснюється за допомогою соціологічних досліджень, у ході яких визначаються шляхи і форми використання нагромаджених знань на практиці. Здійснення таких досліджень виявляється можливим тільки при наявності теорії, яка правильно відображає суть соціальних організацій і їх взаємодії.

Більш ніж чверть століття, практично з моменту отримання Україною юридичної незалежності, в нашій державі виникають нові і нові проблеми, успішне розв'язання яких потребує системних соціологічних досліджень та напрацювань соціологічної науки і практики. Безумовно, розв'язання цих проблем неможливо також без відповідальних соціально-політичних перетворень у суспільстві.

Метою статті є аналіз актуальних соціально-політичних проблем незалежної України, у вирішення яких суттєвий вклад повинна внести наука і практика соціального управління.

1) Одна з першочергових проблем пов'язана з необхідністю подолання комплексу неповноцінності держави, а з нею і кожного громадянина України. З початку 90-х років у суспільстві швидко розвіялися ілюзії стосовно незалежності держави, з кожним роком все чіткішим ставало розуміння фактичної залежності країни – в першу чергу економічної, за нею політичної, гуманітарної,

культурної, ідеологічної - від своїх близьких і далеких сусідів. Соціальну роботу з переборення цього комплексу неповноцінності необхідно проводити, насамперед, в гуманітарно-ідеологічній площині і цій роботі повинен передувати серйозний теоретичний аналіз ситуації та варіантів вирішення зазначеної проблеми.

2) Близька до першої і проблема відсутності в країні високої державницької ідеї (можливо, подібної до пресловутої американської мрії, до лозунгу «Америка превyšше всего»), яка б об'єднувала всіх громадян країни на шляху розвитку держави. Звісно, вирішення цієї проблеми виходить за рамки соціологічної теорії, але і залишатися осторонь проблеми наука соціального управління не має морального права.

3) Наука соціального управління давно мусила дати теоретичну оцінку завеликій кількості задекларованих в країні заходів та лозунгів, на свій лад протиставляючих окремі групи суспільства, а в підсумку – роз'єднуючих націю; наприклад:

– намагання примусити російськомовних і взагалі іншомовних громадян терміново (!) спілкуватися, навчатися і т.ін. виключно на українській мові;

– заниження на державному рівні значення окремих видатних історичних постатей, шанованих на певних територіях країни, натомість висування на перший план явно кон'юнктурних персонажів. Подібне прослідковується і при гарячковій зміні найменувань міст та міських вулиць;

– на шляху відродження України серйозні перешкоди становлять міжконфесійні конфлікти. Така бажана для нашого суспільства внутрішня стабільність порушується ворожнечею між церквами, ієрархами, священиками, віруючими. Спектр їх протистояння досить високий: боротьба за храми, майно, лідерство, сфери впливу. Мова йде, в першу чергу, про серйозні конфлікти всередині православ'я – розкол Української Православної Церкви на прихильників Київського патріархату і Московського, основною причиною якого є неоднокова реакція на національне відродження і темпи українізації церкви. Цей релігійний конфлікт має багатоплановий характер і проявляється як на політичному, так і на богословсько-ієрархічному та побутовому рівнях.

Політичні партії, рухи, організації, окремі діячі вбачають у тій чи іншій релігії, церкві свою опору, залучають віруючих до членства у своїх лавах. За таких умов церкві важко залишатися поза політикою. Міжцерковний конфлікт проявляється також на богословському рівні: кожна із церков устами своїх богословів теоретично обґрунтовує свою роль і місце в історії українського народу, доводить своє право на лідерство в сучасному процесі національного відродження.

Міжцерковний конфлікт на побутовому рівні знаходить вияв у взаємному нетерпимому ставленні віруючих одних конфесій, церков до послідовників інших, відвертій ворожнечі між ними. Міжцерковний конфлікт на рівні буденної релігійної свідомості – це одна з форм найбільш масового протистояння людей у суспільстві, що призводить до порушення громадського спокою, створює напругу у певному регіоні:

– надання та водночас позбавлення різних пільг окремим групам пенсіонерів (суддівським, поліційним, військовим та пенсіонерам за звичайним трудовим стажем чи вислугою років);

– значне збільшення пенсійного віку та терміну виходу жінок на відпочинок і т.п.

4) З 2014 року з'явилася проблема адекватного самовідчуття українцем у мільйонів жителів окупованого Криму та анексованого Донбасу. Форми соціальної роботи з таким населенням видаються дуже непростими. Вочевидь, з населенням цих територій необхідно проводити у першу чергу ідеологічно-психологічну роботу, додавати впевненості, що ті залишаються українцями, що вітчизна певним чином дбає про їхнє майбутнє і не перестане вести пошуки шляхів вирішення проблеми територій. Але на яких платформах і з яких трибун вести цю роботу, залишається незрозумілим. Ясно одне, що основна робота з людьми, які проживають на окупованих територіях, може розпочатися лише після реінтеграції цих територій в Україну.

5) Паралельно з попередньою виникла і дедалі розширюється серйозна проблема з т. зв. переселенцями. З початком воєнних дій ними опікувалися практично лише волонтери, які надавали первинне житло та гуманітарну допомогу переселенцям; державні органи були осторонь цих проблем. Наразі переселенці стали

більше потребувати допомоги в соціальній адаптації, працевлаштуванні. У вирішенні цих проблем вирішальне слово має бути вже не стільки за теорією, як за соціальною практикою.

6) Волонтерська допомога - один із важливих методів добровільної соціальної роботи, який активно реалізується в країні з часу анексії Криму. Одним з важливих напрямків соціальної допомоги є участь добровольців в наданні цілого ряду соціальних послуг для тих, хто в них має потребу. Волонтерство – це вагомий інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку окремих прошарків населення. Це добровільна, непрофесійна соціальна робота, яка сприяє поліпшенню якості життя особистості, особистісному зростанню, поглибленню почуття солідарності, задоволенню потреб людини. Основні підходи до неї сформульовані у Загальній декларації волонтерів, яку прийнято на IX Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів (Франція, 14 вересня 1990 р.).

7) Значний контингент українців перебуває за кордоном зі своєї доброї волі, правильніше, з недоброї волі можновладців, які не дали їм можливості працювати і мати гідний заробіток у рідній країні. Більшість з від'їжджаючих за кордон – це молоді люди. Слід наголосити, що молодь як специфічна соціально-демографічна група суспільства характеризується не стільки віковими ознаками, а й місцем, яке вона посідає у соціальній структурі суспільства, особливостями соціального становлення, своїм суспільним призначенням. Саме молодь виступає провідником демографічного, соціально-економічного, політичного та духовного поступу, визначальним чинником перетворень, адекватних назрілим потребам і викликам часу (Смук, 2014).

Від того, наскільки буде молоде покоління готове взяти на себе відповідальність за розвиток держави, як активно і конструктивно приєднається до суспільних процесів, наскільки ініціативно воно братиме участь у розв'язанні нагальних завдань, значною мірою залежить доля країни, завтрашній день якої належить саме молоді. Все це зумовлює необхідність здійснення ефективної молодіжної політики. З молодими необхідно проводити відповідну соціальну роботу в рідній країні, до прийняття ними рішення про від'їзд.

Натомість ми маємо прийнятих за роки незалежності понад 700

Законів України та близько 800 підзаконних нормативно-правових актів, які, за думкою їх творців, були спрямовані на вирішення молодіжних проблем. На жаль, ця купа документів - паперів так і не змогла вирішити проблему трудової міграції молоді.

Висновки. Вирішенню зазначених проблем через проведення специфічно соціальної роботи повинні передувати реальні політичні та економічні державницькі заходи. Безумовно, широке поле діяльності із зазначених проблем залишається і теоретикам та практикам соціального управління і соціальної роботи.

ЩЕРБИНА С.С.

3.4. ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ДИСТАНЦІЙНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ В СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Abstract.

The purpose of the work is to analyze the models of the remote consultation process.

Peculiarities of introduction of remote forms of counseling in the practice of social work are studied, the existing researches concerning the development and formation of remote counseling are considered.

Remote forms of counseling are the interaction of the consultant and the client on the basis of text communications, telephone conversations, counseling using the Internet.

Seeking distance counseling is a modern, efficient, safe and effective way to solve various issues and problems with minimal time, effort and material resources. The main convenience and advantage of remote counseling is that this form of assistance can be used by almost anyone, regardless of their personal qualities, location and physical characteristics.

Research methods: descriptive method, method of analysis of literature sources, comparative analysis, method of analysis and synthesis.

Keywords: consulting, Internet, trust phone, advisory services, remote letter.

Для того щоб перейти до вивчення і розгляду існуючих досліджень і поглядів на дистанційні форми надання

консультаційної допомоги в рамках соціальної роботи, варто приділити увагу загальному поняттю консультування.

У науковій літературі зустрічається велика кількість визначень консультування, у тому числі консультування в соціальній роботі, яке розуміється як система операцій і процедур, об'єднаних алгоритмами та інструментарієм, спрямована на організоване спеціалістом з соціальної роботи спілкування з клієнтом у зв'язку з його важкою життєвою ситуацією (Донцов, Донцова 2008, с. 24).

Консультування визначають як безпосередню роботу з людьми, спрямовану на вирішення різного роду соціальних проблем, пов'язаних з труднощами в міжособистісних відносинах, де основним засобом впливу є певним чином побудована бесіда.

Серед численних поглядів на консультування можна простежити різноманітні сторони даного процесу, різноманітність акцентів, що розставляються дослідниками при визначенні поняття консультування. У центрі розуміння даного процесу ставлять і професійну діяльність фахівця, і емоційний зв'язок між консультантом і клієнтом, і інформаційний обмін.

Так, Немов Р.С. визначає процес консультування як безпосередню професійну діяльність консультанта. Слово «консультант» він асоціює зі словами радник, помічник, наставник. Консультанта називає людиною, «підготовленим для надання порад з особистих, соціальних або психологічних проблем» (Моховиков, 2011, с. 57).

Консультація – це насамперед спілкування, встановлення емоційних контактів, певна динаміка цих контактів, яка створила умови для саморозкриття за допомогою емоційно-раціональних чинників внутрішніх ресурсів особистості (Солошенко, 2011, с. 23).

Консультування також визначається як професійна допомога людині у прийнятті оптимального рішення, збереження, підвищення якості життя.

Кузнєцова Л.П. писала про те, що про потребу в консультації можна говорити тільки у випадку, якщо людина не відмовляється від самостійного впливу на ситуацію, від самостійної діяльності з вирішення виниклої у неї проблеми. Подібного роду потреба створює можливість для організації та здійснення соціального консультування як виду соціальної допомоги та як різновиду

професійної діяльності соціальних працівників та інших фахівців (Кочунас, 1999, с. 44).

Консультування як технологічний спосіб вирішення соціальних завдань – це процедура, часто використовувана в соціальній роботі, у медичній, юридичній практиці фахівцями різних напрямків з метою орієнтації громадян, окремих осіб, сімей, груп, громад шляхом рад, вказівок на альтернативні форми надання допомоги, у визначенні цілей і забезпечення необхідною інформацією. За своєю технологією і формою консультація є взаємодія між двома або кількома людьми, в ході якої консультант передає спеціальні знання та відповідну інформацію особі з метою допомогти їй у вирішенні назрілих проблем. Консультування – це вид соціальної роботи, в ході якої спеціаліст соціальної роботи допомагає клієнту вивчити і зрозуміти суть існуючої проблеми і запропонувати різні варіанти, які можуть бути використані для її вирішення (Семигіна та ін., 2005, с. 136-138).

Можна сказати, що існує велика кількість подібних визначень, і всі вони включають кілька основних положень, згідно з якими консультування допомагає людині вибирати і діяти на власний розсуд, навчатися новій поведінці, сприяє розвитку особистості. У консультуванні акцентується відповідальність клієнта, говориться, що незалежна, відповідальна людина здатна у відповідних обставинах приймати самостійні рішення, а консультант створює умови, які заохочують вольову поведінку клієнта (Космин, 2001, с. 3-4).

Існує велика кількість підстав для класифікації видів консультування. Однією з таких підстав є просторова організація консультації. З цієї точки зору виділяють два види консультування: контактне (очне) і дистанційне (заочне).

Очне консультування являє собою процес, коли консультант зустрічається з клієнтом, відбувається розмова віч-на-віч.

Заочне ж консультування опосередковано дистанцією між консультантом і клієнтом. Говорячи про дистанційні форми консультування, можна виділити взаємодію консультанта і клієнта на основі текстових комунікацій (дистанційне листування), телефонних розмов, консультування з використанням мережі Інтернет.

У плані вивченості даної теми можна зазначити, що очному

консультуванню як у країні, так і за кордоном, вже присвячений ряд серйозних робіт. А ось що стосується дистанційних форм консультування, то ця тема в роботах вітчизняних дослідників тільки починає розвиватися, у той час як з боку дослідників інших країн цим формам консультування вже приділяється досить багато уваги.

Всі форми здійснення дистанційного консультування об'єднані головною рисою – заочністю, але при цьому у кожній з них існують свої специфічні особливості.

Тому і теоретико-історичний огляд виникнення та розвитку дистанційних форм консультування слід розглядати окремо, розмежовуючи одну від іншої.

Початок досліджень і пильної уваги до дистанційних листів мало місце після виходу в світ знаменитих психотерапевтичних листів Гуго Оппенгейма в 1908 році. Потім з'явилося багато видань і наукових праць про лікування листами (Бурно, 1994, с. 35).

Консультативне листування – це вид допомоги через листування консультанта з клієнтами, який знайшов своє застосування практично одночасно з розвитком консультативної психології, в основному за кордоном.

Введення цієї нової форми роботи було обумовлено міграцією клієнтів, які не могли або не хотіли змінювати консультантів, які працюють з ними. В даний час використання такого роду допомоги пов'язано з неможливістю телефонного консультування з різних причин, коли клієнт не наважується вийти на прямий контакт з консультантом, або ж перебуває в умовах ізоляції від суспільства. Ще однією причиною є те, що багато невеликих міст не мають власних служб соціально-психологічної допомоги та таке листування є майже єдиною можливістю отримання мешканцями консультативної допомоги.

Існують різні терміни, якими позначають поняття дистанційних листів: «психотерапевтичний лист», «психотерапевтичне листування», «письмова психологічна допомога», «терапія домашнього листуванням з лікарем», «терапія листом» – вносять значний різнобій, різночитання і різні тлумачення, не охоплюють всієї широти і глибини методики (Бурно, 1994). Виходячи з цього Міняйло В.Ю. запропонував ввести нове найменування, що усуває зайве багатослів'я колишніх назв. Даний підхід отримав назву

«скріботерапія» (від лат.: Scribio – «писати» і therapia – «лікування»), беручи до уваги те, що в листуванні відображаються як вплив консультанта на клієнта, так і вербальне і невербальне самовираження клієнта.

У вітчизняній практиці консультування листуванням використовувалося М. Бурно, Є. Ємельяною, В. Леві, В. Меновщikovим при роботі з дорослими клієнтами, які мали ті чи інші проблеми (Борисова, 2003, с. 48).

Телефонне консультування як метод соціальної роботи зародився у США у 1950-ті роки ХХ ст., у тій годині, коли відчувалася потреба як в соціальних службах, так і в службах психіатричної та психологічної допомоги, що сприяло спонтанному розвитку волонтерського руху на місцевому рівні.

Причиною цьому виявилася нездатність національних державних органів задовольнити потреби населення у різних видах допомоги. Місцеві адміністрації відмовляли в реєстрації відповідних служб на основі вигаданих ними обмежень на види допомоги населенню чи існування у суспільстві певних забобонів щодо різних проблем. У результаті почали створюватись і набули розвитку служби, агенції і заклади, які ставили за мету задоволення потреб людей всіх вікових груп. Одними з перших у цьому ряду з'явилися кризові гарячі лінії, які почали займатись такими проблемами, як профілактика самогубств і кризова інтервенція, консультування, надання довідок (referrals), інформації та інших спеціалізованих послуг.

У Європі цей процес почався після другої світової війни, коли в 1948 р. психіатри Х. Хофф і Є. Рінгель організували центр «Лікарська допомога людям, втомленим від життя», об'єднав допомогу по телефону і очний прийом.

Спочатку служби телефонної допомоги організовувалися як центри з попередження суїцидів. Вперше оголосили свої службові телефонні номери для того, щоб люди самотні, розгублені або які мають суїцидальні наміри, могли звернутися за допомогою, преподобний Пітер У. Уест з Клеменсвудської баптистської церкви в Іолфорді і преподобний Чад Вара з церкви св. Стефана в Уолбруці (Лондон) в 1953. Вони навіть не могли припустити, яка кількість дзвінків буде, і як відгукнеться це починання по всьому світу. З цих початкових зусиль у використанні телефону для того,

щоб допомога стала доступною, народилося всесвітнє добровільне рух людей, покликаних допомогти іншим по телефону. У тому ж році Чад Варда заснував рух добровольців - непрофесіоналів «Самаритяни», в рамках якого була створена телефонна служба допомоги людям, схильним до суїцидів.

Згодом «Самаритяни» перетворилися на самостійну інтернаціональну організацію «Міжнародна дружня допомога». Через 10 років в 1963 р. в Сіднеї (Австралія) преподобний Алан Уокер, голова Центральної методистської лінії, з цією метою заснував телефон «Лінія життя», який з тих пір перетворився у всесвітню мережу з більш ніж 200 Центрами Лінії в 12 країнах. Ці центри, надаючи кваліфіковану допомогу, розвивали свої принципи християнського служіння під девізом: «Допомога так само близька, як і телефон».

Засноване в Європі об'єднання 400 телефонних служб швидкої допомоги відомо під назвою Міжнародна федерація служб невідкладної телефонної допомоги IFOTES. У 1979 р. преподобний Рейнолд Мартін, тодішній директор IFOTES, преподобний Алан Уокер, президент Міжнародних Ліній життя і преподобний Чад Вара, засновник руху Самаритян у Великобританії, були разом відмічені Інститутом Життя у Франції за їх внесок у розвиток телефонних центрів довіри для поліпшення якості життя і запобігання.

У різних країнах ці служби називаються по-різному. Наприклад, в Іспанії – «Надія», в Німеччині – «Духовна Допомога», в Швейцарії – «Простягнута Рука», в Австралії – «Лінія Життя», у США працюють «Кризові Лінії», «Гарячі Лінії» та інші. У слов'янських країнах закріпилася назва «Телефон Довіри».

Тепер у світі працює близько 300 центрів «Міжнародна дружня допомога», де добровольці допомагають людям, близьким до самогубства або зневіреним. З розвитком «Ліній допомоги» («Гарячих ліній») вони починають виконувати зростаюче число «кризових послуг», і використовуються особами, які переживають будь-який вид емоційного кризи: проблеми у сімейному житті; адаптація до нових умов; вагітність і аборти, шкільні конфлікти і т.п.

Телефонне консультування виникло в нашій країні порівняно

недавно.

Назва «Телефон довіри» прийшло з Польщі та Чехословаччини, де у 1967 р. незалежно один від одного в Гданську і Вроцлаві виникли «Телефони Довіри» для запобігання самогубств, а на практиці дзвонили люди з різноманітними проблемами.

У 1982 році в Москві був відкритий перший у Радянському Союзі Телефон Довіри як одна з ланок у превентивно-суїцидологічної служби. Його засновником стала професор Айна Григорівна Амбрумова. Також Один з перших телефонів був організований у Ленінграді в 1982 р. на базі міського наркологічного диспансеру. До 1985 р. в СРСР було створено всього 4 подібні телефонні служби, що не дивно в умовах тодішньої соціально-психологічної та політичної атмосфери. У 1988 р. були відкриті ще 5 телефонів екстреної психологічної допомоги, у 1989 р. – ще 11. До 1991 року таких організацій в країні налічувалося вже близько 25. Далі процес становлення психологічної допомоги по телефону значно прискорився.

За кордоном і в нашій країні стрімко розвиваються різні види дистантної допомоги через Інтернет на основі текстової комунікації, звані Інтернет-консультаціями. Що стосується Інтернет-консультацій, то поки не існує окремих його визначень, які б розмежовувалися з поняттям класичного консультування.

При цьому відчувається виражений дефіцит знань про закономірності проведення консультування в мережі Інтернет. Наукові дослідження інтернет-консультацій, проведені зарубіжними вченими, різноманітні.

Неможливо знати точно, коли професіонали-консультанти почали взаємодіяти з пацієнтами в онлайн. Відомо тільки те, що були задіяні саме психотерапевти в роботі онлайн. Вони, швидше за все, отримували запити про допомогу, і ймовірно, на деякі з них давали відповіді. Таким чином, найбільш рання історія психологічного Інтернет-консультацій не є на даний час доступною.

Найпершим відомим і організованим служінням допомоги людям, які потребували психологічних консультацій в он-лайн, був сайт «Запитай у дядечка Езри» («Ask Uncle Ezra»). На сайті функціонував безкоштовний сервіс для студентів університету

Корнелла в Ізаса, штат Нью Йорк. Сайт «Запитай у дядечка Езри» (названий так по імені Езри Корнелла, засновника університету) був заснований Джеррі Феїстом, який у той час очолював організацію з надання психологічних послуг, і Стівом Уоронном, який був безперервним адміністратором згаданого сайту з вересня 1986 (Горелик, 2004, с. 153).

Іван Голдберг почав відповідати на питання он-лайн, розповідаючи про лікування депресії, принаймні, з 1993-го року. Він не пропонував ставити питання на його власному популярному веб-сайті під назвою «Центр по проблемах депресії», але великодушно працював неофіційним радником групи «Що йдуть у темряві» (група он-лайн підтримки страждаючим від депресії), відповідаючи на інформаційні запити про медичну і психологічну допомогу, що виникають у пацієнтів при лікуванні депресії.

Джон Грохол, доктор психології, запропонував безкоштовні психологічні консультації в популярному щотижневому громадському чаті з 1995 р.

Платні послуги психологічного консультування почали з'являтися в Інтернеті в середині 1994-го року. Найпершим був Леонард Холмес, який запропонував «Умовно-безкоштовну Психологічну Консультацію» на основі оплати лише в тому випадку, якщо це допомагає. Орієнтир був на одне питання клієнта (відповідно, на одну відповідь психолога). Про встановлення довготривалих відносин «терапевт-клієнт» у той час мови не йшло. Американський психотерапевт говорив, що коли він лише набував веб-сайт, рекламуючи свою практику, він вже почав отримувати електронну пошту від людей, що запрошують допомогу; було очевидне, що люди були готові звернутися за допомогою через Інтернет. Два інших веб-сайти «Help Net» і «Shrink Link» на основі плати стали доступні з осені 1995-го року (обидва сервіси на сьогоднішній день працюють).

Девіда Соммерса, доктора філософії, можна вважати піонером «Інтернет-консультування». Він був першим, хто встановив Інтернет-консультування на основі оплати, яка включала в себе більше, ніж відповідь на єдине запитання. Також він прагнув встановити тривалі, довгострокові відносини з клієнтами, спілкуючись виключно через Інтернет. З 1995 до 1998 Соммерс

працював з більш ніж 300 клієнтами в он-лайн, охоплюючи земну кулю від Північного Полярного Круга до Кувейту. Д. Сомерс використав кілька видів Інтернет технологій для консультування, насамперед це була електронна пошта з шифруванням, чатом в реальному часі і відео конференція (Горелик, 2004, с. 153).

Ед Нідхем встановив свій чат для користувачів в реальному часі в серпні 1995 року, і був першим, хто зосередився виключно на взаємодії через чат в живому спілкуванні. З 1995 по 1998 роки в його команді працювали 44 людини. Допомога людям в Інтернеті удосконалилася через використання відеоконференцій. Це дозволило консультантам працювати з клієнтами у віддалених від великих міст місцях. Така практика була зареєстрована офіційно.

Історія Інтернет-консультування не може бути повною без згадки групи людей з організації «Самаритяни». Не дивлячись на те, що вони не були професійними консультантами, добровольці згаданої організації щоденно, починаючи з 1994 року, анонімно і без оплати відповідали на електронну пошту зневіреним людям, які готові були піти на самогубство. Їх добродійна робота має величезну цінність. У 2001 році тільки одна група добровольців «Самаритян» відповіла по електронній пошті на 64 000 листів, в яких був крик про допомогу. Це робота тільки одного філії «Самаритян», який був розташований в Глостері, Великобританії. Сьогодні такі послуги по електронній пошті доступні 68 філіям цієї організації. Восени 1995 року вже дванадцять консультантів проводили свою практику в мережі англomовного Інтернет. На сьогодні кількість консультантів в мережі зросла в сотні разів (Горелик, 2004, с. 154).

Також існують так звані «Інтернет-клініки», в яких задіяні Інтернет-консультанти з різних сфер медицини, психології та соціальної роботи. Поява комерційних «Інтернет-клінік» істотно просунула розвиток Інтернет-консультації. Ці ділові підприємства прагнуть запропонувати поліпшену систему проведення розрахунків між клієнтом і консультантом. Бажаючі професіонали можуть приєднуватися до цих «Інтернет-клінік» за скромну щомісячну оплату. Їм пропонують веб-сторінку з певним шаблоном, через яку вони можуть проводити власну практику Інтернет-консультування. Клієнтам, які відвідують сайти, пропонуються довгий список Інтернет-консультантів, які були

ретельно підібрані для цієї роботи, що гарантує кваліфікацію професіоналів. Інша відмінна риса такого виду консультації – клієнтам надається можливість вибрати консультанта згідно з різними професійними критеріями і напрямками. Для цього клієнтам дозволяється доступ до додаткової інформації сайтів.

Новою віхою у розвитку психологічного консультування в мережі стало створення Міжнародного Товариства психічного здоров'я Он-лайн – некомерційне товариство, що сформувалося в 1997 році, для того, щоб просувати розуміння про засоби зв'язку в он-лайн, її використання і розвиток, інформації і технології для міжнародного співтовариства консультантів в он-лайн.

Це стало неофіційною професійною організацією для Інтернет-консультантів, яка забезпечує рівноцінну підтримку кожному її члену та сприяє професійному розвитку через супервізії або інтервізії в он-лайн. Професіонали шукають способи використовувати мережу Інтернет для розширення своєї діяльності. З цією метою створено громадський форум, який доступний тільки з веб-сайту організації і тільки для своїх членів. На сайті йде обговорення різних питань у рамках професійної компетенції консультантів в он-лайн. Можливо, найважливіший момент – це те, що цей форум підтримує і сприяє соціологічним дослідженням даної сфери послуг в мережі Інтернет.

Важливо відзначити те, що вже проведені зарубіжні дослідження ґрунтувалися на існуючій теорії консультування обличчям до обличчя, з якою порівнювалося он-лайн-консультування. Лише деякі вчені розглядають необхідність створення нової теоретичної структури, яка давала б цілісне уявлення про спеціальні можливості консультування, яке може надаватися через віртуальну мережу (Меновщиков, 2008, с. 97-99).

Дослідження ефективності Інтернет-консультування було та залишається головним пріоритетним напрямом дослідження цієї дистанційної форми надання допомоги. Перш ніж обговорювати дослідження ефективності консультування в Інтернеті, слід зазначити, що в цілому оцінка ефективності консультування є надзвичайно складною. Це пов'язано насамперед з різноманітністю підходів до консультування, а також з комплексом інших факторів.

Дослідження консультування в Інтернеті багато в чому

повторюють шлях, пройдений при дослідженні традиційної форми консультування. У той же час вони спираються на дослідження минулого і в силу цього просуваються більш інтенсивно. Крім того, вони мають свою специфіку, зумовлену різноманіттям сучасних технічних засобів (асинхронних і синхронних способів комунікації в Інтернеті).

В одній зі своїх статей В.Ю. Меновщиков розглядав Інтернет-консультування, його етапність та спрямованість існуючих досліджень. Згідно з цим можна виділити наступні етапи вивчення розвитку консультування в мережі Інтернет (Меновщиков, 2009, с. 93).

Дослідження консультування в Інтернеті почалися з вивчення окремих випадків. Група з вивчення випадків, спонсором якої є Міжнародне товариство психічного здоров'я он-лайн, досліджувала багато шляхів, які професіонали використовують в клінічній практиці он-лайн. Досліджувалися як первинні випадки консультування он-лайн, так і комбінація з традиційною практикою «обличчям до обличчя».

Крім вивчення окремих випадків, велося безпосереднє опитування клієнтів про ефективність консультування он-лайн. Наприклад, в опитуваннях групи з вивчення випадків брали участь більше 400 клієнтів он-лайн, з них більше 90% відповіли, що робота з консультантом в Інтернеті допомогла їм.

В кінці 1990-х рр. досліджувалася ефективність консультування он-лайн в рамках порівняння з традиційною його формою. Так, Г. Коен і Б. Керр запропонували 24 студентам пройти сесію традиційного консультування або сесію через чат з використанням комп'ютера. Учасники експерименту показали істотне зменшення тривожності в обох випадках. Ці результати забезпечили початкову підтримку використання комп'ютерів у постановці надання психологічної допомоги (Меновщиков, 2009, с 95).

Наступне дослідження було проведено С. Деєм і П. Шнайдером, які випадковим чином вибрали 80 клієнтів, яким було запропоновано участь у трьох видах консультування: традиційному, заочній конференції за допомогою відео, двостороння аудіоконсультація. Використовувалася також контрольна група. Клієнти мали різноманітні проблеми,

включаючи надмірну вагу і особистісні розлади. Найбільш часто клієнти повідомляли, що їх турбує несприятливе уявлення про своє тіло або вагу, сімейні відносини, труднощі на роботі чи в школі. Автори знайшли, що відмінності між трьома способами консультування були несуттєвими. На їхню думку, схожість результатів консультування віч-на-віч, відео- та аудіоконференцій виявилось більш вираженим, ніж будь-які відмінності.

Р. Глюкауф порівнював відеоконференцію і традиційне консультування для сімей з дітьми, що страждають на епілепсію. Випадковим чином було відібрано 39 підлітків і їх батьків. Використовувалися сімейне консультування з допомогою відео-та аудіоапаратури, через мікрофон з гучномовцем, традиційна сімейна терапія в офісі, була контрольна група. Проводились шість сесій сімейного консультування. В цей час дані реєструвалися двічі на тиждень, а потім-протягом шести місяців після закінчення терапії. У загальній складності 22 сім'ї закінчили програму консультування повністю, 17 сімей вибули до закінчення дослідження (вибули в основному ті, що представляли групу, яка консультувалася в офісі, що вимагало від учасників тривалої поїздки). Після всіх типів терапії учасники повідомили про істотні скорочення і в серйозності, і в частоті сімейних проблем, де спосіб консультування не позначився на результаті. Крім того, не було суттєвих відмінностей між групами (Меновщиков, 2009, с.96).

Дане дослідження демонструє повноцінність відеоконференцій в забезпеченні послуг клієнтам. Однак застосовність цих результатів для найбільш поширених типів консультування он-лайн (тобто асинхронної електронної пошти та синхронного чату, в якому повідомлення посилаються клієнтами і консультантом) обмежена. Способи консультування на основі тексту не дають настільки ж повної інформації.

Досліджуючи ефект консультування через листування за допомогою комп'ютера, А. Ландж і співавтори відібрали випадковим чином 25 студентів, які зазнали посттравматичний стрес, і розділили їх на терапевтичну і контрольну групи. Інтернет-консультування складалося з письмових сесій, які проводилися кожні два тижні протягом більш ніж 10 тижнів. Протягом 45 хвилин хтось із семи консультантів відповідав на листи досліджуваних, забезпечуючи їм зворотний зв'язок і передаючи

інструкції про те, як діяти далі. У досліджуваних з терапевтичної групи симптоми посттравматичного стресу більш зменшилися, ніж у членів групи контролю. Результати залишалися стійкими через шість тижнів після закінчення терапії.

Таким чином, порівняння результатів очного консультування з результатами, отриманими при використанні цих же методів дистанційно, говорять про схожість спостережуваних ефектів. І в тому, і в іншому випадку знижуються прояви різних симптомів, зменшується кількість і серйозність скарг. Підвищуються показники адекватного функціонування (Меновщиков, 2009, с. 96-97).

На другому етапі розвитку досліджень консультування он-лайн велике значення надавалося так званому робочому альянсу. Робочий альянс визначається як почуття того, що обидва учасника консультаційного процесу працюють один на одного і що вони можуть і будуть продуктивно рухатися по напрямку до мети, яку обидва розділяють.

Робочий альянс визнається одним з вирішальних факторів ефективності будь-якого виду консультування, його дослідженню в консультуванні та психотерапії віч-на-віч присвячена велика кількість літератури. І все ж М. Маллен і Д. Фогель в своєму досить докладному огляді досліджень консультування в Інтернеті приводяться поки тільки три дослідження, автори яких спробували виявити тип відносин, який може бути сформованим протягом консультування он-лайн. Вони отримали неоднозначні результати.

Б. Хаффорд, Р. Глюкауф і П. Уебб порівняли відеоконференції з традиційним консультуванням для сімей з підлітками-епілептиками. Підлітки в умовах заочної конференції за допомогою відеозв'язку повідомили про своє сприйняття значно нижчого рівня терапевтичного союзу, ніж зробили це в умовах традиційного консультування.

Тим не менш, учасники дослідження, проведеного Г. Коуен і Б. Керр, виставили подібні оцінки он-лайн і традиційного консультування щодо майстерності терапевта, його привабливості та рівня довіри. Учасники відзначили більш високі рівні активізуючого впливу в умовах традиційного консультування. Ніяких інших істотних відмінностей між групами не було.

Дослідження Дж. Куком і К. Дойл показало що робочий союз

може бути встановлений протягом консультування он-лайн. Автори провели порівняння відмінностей в оцінках робочого союзу 15 клієнтів консультування он-лайн. Вони приймали участь принаймні у трьох консультативних сесіях, які проводилися через синхронний чат або асинхронну електронну пошту. Отримані результати показали, що клієнти були більш залучені в консультативний процес на дистанції і мали еквівалентні робочі союзи з консультантами. Проте дані цього дослідження мають обмежену цінність, оскільки не було групи порівняння, а вибірка випробовуваних була нечисленною (Меновщиков, 2009, с. 98).

Рубцов та Лебедева у своїх дослідженнях розглядали консультування за допомогою Інтернет як тип людиномашинної системи, в якій надання психологічних послуг і акт взаємодії консультанта і клієнта пропускали через призму Інтернет-середовища. Відповідно до цього підходу провідним фактором є спільна діяльність людей, в якій компонент комп'ютера виступає лише засобом її ефективної реалізації. Останнє означає, що ефективність будь-якої людиномашинної системи залежить від того, яким чином узгоджуються різні її компоненти або яким чином інформаційні та телекомунікаційні компоненти вписуються в цілісну діяльність людини, в його потреби, мотиви, цілі та дії. Аналіз, проведений Рубцевим і Лебедевою в 2002 році, показав, що потенційні користувачі-клієнти можуть реалізувати низку цілей: цілі, які стяв при проведенні консультування, цілі навчання через Інтернет практичним навичкам, цілі в отриманні інформаційних послуг (Горелик, 2004, с.158).

Крім того, особлива увага дослідників звернена на майбутні дослідження самого процесу консультування он-лайн. Так, було б корисно безпосередньо досліджувати як відсутність вербальних і особливо невербальних засобів змінює динаміку процесу консультування. Серед областей для майбутніх досліджень вчені виділяють велике коло тем, пов'язаних з Інтернет-консультуванням. Так, наприклад, У.Чейф і Д. Таннен при обговоренні усної та письмової комунікації вказують, що різні умови їх створення, так само як і різні наміри використання, сприяють створенню різних видів мови, і це повинно бути досліджено. Вивчення гендерних відмінностей і їх впливу на різні підходи он-лайн і стилі роботи могло б бути корисно, особливо

враховуючи, що, як виявив Т. Пауелл, чоловіки є споживачами більшості послуг консультування онлайн. Дж. Мерфі і Д.Л. Мітчелл знайшли, що є потреба в дослідженнях, які визначили б, як письмовий вплив відображається на клієнтах (Меновщиков, 2008, с. 97-98).

Проведення дослідження через Інтернет не обходиться без проблем. Часто дані, отримані різними дослідниками, суперечать один одному або є нестаточними. Все більше дослідників цікавиться спеціальними особливостями цього середовища для того, щоб наблизитися до клієнтів через можливе неправильного використання інформації і труднощів у підтримці таємності. Є й інші проблеми (критерії включення і виключення учасників, отримання згоди на основі повної інформації), які вимагають розробки спеціальних керівних принципів дослідження щодо етичного та практичного аспектів консультування.

Однак якими б не були етичні проблеми і обмеження нової технології, вона обов'язково буде прийнята, якщо принесе користь людям. Вчені та практики, стурбовані доказом ефективності терапії он-лайн, проводять наукові дослідження, з кожним роком все більш широкі і вже дають перші обнадійливі результати.

Досвід дистанційних форм консультування та існуючі дослідження свідчать про те, що вони не тільки можуть бути, але все більше і більше приймаються і виявляються затребуваними. Становлення дистанційних форм консультаційної практики в Інтернеті в нашій країні знаходиться практично на самому початку, проте вже чітко простежуються перспективи їх розвитку як особливих форм спілкування та взаємодії. У даному випадку ставиться питання про широту можливостей, про умови здійснення і принципи розгортання Інтернет-консультування в їх загальній оцінці і, зокрема, у співвідношенні з класичним консультуванням.

Дистанційне консультування в загальному уявленні є одним з видів численних дистанційних послуг, що надаються населенню різними службами. Можна сказати, що дистанційне консультування – це відповідь людини на зміни умов її життя, на розвиток технологій у сфері інформації та електронної техніки.

Дистанційне консультування все більше входить в наше життя і тіснить традиційні види допомоги. Одна з основних причин цього

– стрімка зміна самої світобудови під впливом бурхливого розвитку інформаційних технологій.

Як вже говорилося вище, дистанційне консультування можливо в письмовому вигляді, по телефону і за допомогою сучасних інформаційних технологій (Копьєв, 1996).

Дистанційне консультування має ряд переваг і можливостей перед звичайним очним консультуванням.

Дистантні листи, телефонне та Інтернет-консультування є окремими формами надання консультативної допомоги. Причому існує думка, що телефонне консультування та консультування за допомогою листів є більш ефективним, а до Інтернет-консультування ставляться упереджено, спочатку вважаючи його менш ефективним. Між тим, потрібно відзначити, що всі ці способи консультування і комунікації на дистанції мають певні подібності та загальні характеристики. Розглянемо далі загальні характеристики того й іншого способу дистанційного консультування, а потім проведемо порівняльний аналіз їх переваг та недоліків.

Просторові особливості дистанційних форм консультування надають можливість спілкування людям, що знаходяться на значній відстані один від одного. Таким чином, сфера впливу клієнта виходить далеко за рамки звичного простору, що значно знижує його моральну відповідальність і разом з тим психологічне навантаження за вчинені дії. Доступність такого способу самореалізації у багато разів вище, ніж у всіх інших соціально прийнятних і схвалюваних видах діяльності.

Тимчасові особливості полягають в тому, що людина, яка потребує самореалізації може практично миттєво з'єднатися з будь-яким бажаним об'єктом. Можливість негайної зв'язку в будь-який зручний час особливо важлива для осіб з підвищеною чутливістю до негативних емоцій. Таким чином, цей спосіб самореалізації найчастіше вибирають люди, які відчувають психологічний дискомфорт.

Максимальна анонімність дистанційного консультування полягає в тому, що клієнт позбавляється від необхідності долати будь-які бар'єри, що виникають при безпосередньому зверненні. Дистанційні форми консультування забезпечують майже повну анонімність, зберігаючи ілюзію безкарності. Полягає у відсутності

достовірної інформації про співрозмовника або в неповноті інформації про нього. Анонімність психологічно звільняє користувача від необхідності справжнього саморозкриття, тобто відповідності в процесі комунікації своєму реальному «Я», і тим самим відкриває можливість для конструювання альтернативних самопрезентацій.

Реалізується така можливість частіше не в діловий, а в неформально-розважальній сфері, де люди нерідко приховують справжню інформацію про себе або навіть надають неправдиву. При цьому для консультування анонімність відіграє важливу, в основному, позитивну роль.

Фізичне неподання у поєднанні з анонімністю відкриває простір, з одного боку, для надання про себе недостовірної інформації, з іншого – для фантазування з приводу співрозмовника. У результаті фізичної неподання один одному партнерів по комунікації (особливо в процесі Інтернет-консультування) усувається цілий ряд існуючих в спілкуванні бар'єрів, зумовлених, наприклад, статтю, віком, соціальним статусом, фізичною привабливістю або непривабливістю учасників спілкування, а також ступенем комунікативної компетентності людини, точніше, її невербальної частиною (Жичкина, 1999, 2007).

Існує постійна можливість перервати контакт з консультантом. Виключно акустичний і майже повністю вербальний характер дистантної комунікації обумовлює певну переорганізацію мовної діяльності. Насамперед, посилюється розуміння пережитої ситуації, емоційного стану, планів і намірів.

Як відомо, існують основні етичні принципи, що забезпечують дотримання професійної етики в роботі соціального працівника. В даному випадку, розглядаючи особливості дистанційних форм консультування у соціальній роботі, можна виділити особливо важливі принципи, якими керується консультант в процесі надання допомоги.

Говорячи про організацію такого роду консультацій, є необхідною реалізація наступних принципів:

1. Принцип добровільної участі: учасники дистанційного консультування та консультанти, і клієнти, віддають собі звіт в тому, що роблять це свідомо і в силу внутрішньої необхідності,

однак, ступінь цього усвідомлення різна. Учасники відчувають межі своєї активності і активності іншого, мають можливість вільно вибирати способи реагування, при цьому не перекладаючи на іншого відповідальність за результат.

2. Принцип діалогічності заснований на уявленні, що діалог можливий з людиною тільки як з вільною особистістю, яка вільна оцінювати і проектувати себе, своє життя і обставини в цьому житті, розвивати свої потенціали.

3. Точність – можливість отримувати своєчасний коректний зворотний зв'язок у процесі листування.

4. Принцип не заподіяння шкоди найчастіше вважається основним етичним принципом у консультуванні. Він означає не тільки «виключення можливості нанесення шкоди в даний момент», а й «запобігання шкоди в майбутньому, а так само пасивне ухилення від шкоди» (Бурно, 1994, с. 48).

5. Принцип оптимізму як віра в можливість розвитку і подолання проблем кожного клієнта.

6. Принцип утримання від оціночних суджень.

Особливо велике значення в роботах зарубіжних і вітчизняних дослідників відводиться розгляду переваг і недоліків дистанційного консультування, порівнянню його з очним консультуванням. У таких порівняннях неможливо не відзначити ті переваги дистанційного консультування, які роблять його більш доступним, зручним і актуальним.

По-перше, дистанційне консультування є набагато економніше. Для будь-якої людини вартість послуги є важливим критерієм, за яким він орієнтується, роблячи свій вибір. Вартість он-лайн консультації як правило нижча, ніж очної. У консультанта, який консультує дистанційно, відчутна частина витрат пропадає, в наслідок чого вартість послуг стає відчутно менше, а клієнт економить на витратах які пов'язані з консультаціями.

По-друге, спілкування на дистанції в більшості випадків є менш напруженим і безпечним. Під безпекою в даному випадку мається на увазі безпека психологічна. Людина, яка спілкується з консультантом, перебуваючи у себе вдома або в іншому комфортному для неї місці, завжди відчуває себе більш безпечно і комфортно. Цей фактор дозволяє спеціалісту легше знімати деякі бар'єри у передачі та отримання інформації від клієнта, частково

компенсуючи недоліки заочного консультування. Цей же чинник дозволяє різко скоротити психологічну дистанцію між консультантом і клієнтом, викликаючи більш довірче, а часто і дружнє спілкування, що дозволяє дуже ефективно проводити зміни в позитивну сторону.

Важливий фактор також і в тому, що деяким клієнтам не хочеться афішувати відвідування консультанта перед близькими та рідними. При он-лайн та телефонному консультуванні це зробити значно легше і майже повністю гарантується анонімність.

Перевага в мобільності дистанційних консультацій є досить відчутною. Де б не був клієнт, де б не був консультант – зв'язок між ними не рветься, а консультації можна проводити без вимушених перерв. Крім того, не кожному клієнту під силу витримати графік консультацій, враховуючи завантаженість у своєму розпорядку дня. Часто клієнтам просто не вистачає терпіння, щоб постійно знаходити зручний час для відвідування консультанта.

Важливим аспектом в консультуванні є документування отриманої інформації. За годину-дві консультацій, клієнт отримує значний обсяг нової інформації, яку не завжди здатний засвоїти відразу. При спілкуванні через використання телефону, листів та Інтернету, клієнт може перечитувати історію консультацій скільки завгодно, освіжаючи спілкування в пам'яті. Крім того, прямо під час консультацій, консультант може давати посилення на додаткові матеріали, літературу, графіки, картинки, відео-ролики. Чого не завжди можна домогтися у очного консультанта.

Для того, щоб зрозуміти специфіку дистанційних форм надання консультативної допомоги, слід розглянути більш докладно кожен з них, розібратися в особливостях і основних характеристиках.

Тому для початку розглянемо специфіку консультування за допомогою дистантного листа (Дудкин, 2011). Така форма консультування має наступні переваги:

1. Лист завжди залишає час для обдуманого і зваженої відповіді.
2. Лист посилює рефлексивний аналіз своєї проблеми у клієнта, бо багато чого треба висловити кількома словами, лаконічно і зрозуміло.
3. На один лист клієнта відповідь можуть дати кілька консультантів, що спонукає клієнта до самостійного вибору,

робить його більш вільним у прийнятті рішення відносно свого життя.

Але також, крім переваг, існують певні недоліки і проблемні області, пов'язані з дистантними листами. До них можна віднести:

1. Лист, написаний клієнтом, як правило, не містить більш-менш значної частини інформації, необхідної для формулювання і перевірки консультативних гіпотез. Виникає спокуса домислити цю інформацію і написати клієнтові відповідь. Рекомендується все ж поділитися з клієнтом своїми труднощами і запросити більш детальнішу інформацію. Це сприятиме і кращому розумінню своєї проблеми клієнтом.

2. Між написанням листа клієнтом і відповіддю консультанта проходить значний відрізок часу, і ситуація може сильно змінитися.

3. Лист консультанту може бути адресовано з дуже далекої відстані. І він може не знати всіх реалій контексту, в якому живе його клієнт, можливості ж виявити щось обмежені (Дудкин, 2011).

Що стосується особливостей самого процесу консультування за допомогою листів, то в даному випадку є певні характеристики і відмінності від традиційної форми консультування. У найбільш загальному вигляді роботу консультанта, що працює з дистантними листами, розглядав В. Ю. Міняйло. Він писав про те, що консультування з використанням дистанційних листів можливо розділити на два етапи: етап психодіагностики і безпосередньо сам процес консультування.

Поділяючи окремо кожен з цих етапів, велику увагу він зосереджував на можливості діагностики проблеми і безпосередньо особистості клієнта, який звернувся за допомогою. Він говорив про наступні діагностичні можливості консультування листом.

По-перше, лист дає чималу психодіагностичну інформацію:

1. докладний виклад історії психологічного страждання, багатьох спонукальних причин, мотивів, дій різних осіб на декількох аркушах, а часом і не в одному листі, – розкривають проблеми клієнта, його особистість більше, ніж одиничний телефонний контакт або очна консультація;

2. стиль викладу, характер побудови фраз, сам зміст листа

дозволяють розібратися в проблемі клієнта, охарактеризувати його особистісні особливості;

3. найчастіше в листах є і прямі вказівки на будь-які події, або ж безпосереднє надання потрібної інформації.

По-друге, така форма дистанційного консультування дозволяє використовувати традиційні психодіагностичні прийоми, такі, як проєктивні техніки, дослідження продуктів творчості: малюнків, віршів, прозаїчних творів клієнтів.

Можуть бути використані і деякі графічні показники: характер почерку, в тому числі нерівність, різні розміри букв, що дають допоміжну інформацію про емоційний стан клієнта, про деякі його психічні властивості.

Другим етапом обговорюваної форми дистанційного консультування є консультативна дія, яка, у свою чергу, включає в себе наступні два моменти.

По-перше, надання клієнту зворотний зв'язок – підтвердження того, що він звернувся саме в ту службу, яку потребує, що тут його зрозуміють, розділять його неприємності, обговорять його проблеми.

Накопичений досвід дозволяє виділити кілька конкретних прийомів, які використовує консультант, даючи клієнту зворотний зв'язок і здійснюючи психологічну підтримку. До них відносять:

1. Переказ – цитування того, що було написано клієнтом.
2. Уточнення – звернення до нього з проханням щось доповнити, роз'яснити.
3. Подальший розвиток думок співрозмовника – письмовий виклад підтексту повідомленого клієнтом (в рамках сказаного ним сенсу), висунення гіпотез щодо причин події або подальшого перебігу подій. Наприклад: «Можливо, в цьому випадку ви зробите ...».

4. Повідомлення про сприйняття консультантом стану клієнта, дзеркальне відображення його почуттів. Наприклад: «Мабуть, ви цим дуже засмучені».

5. Повідомлення про сприйняття консультантом самого себе і своїх почуттів у даній ситуації. Наприклад: «Мене турбує, що ми з вами ...».

6. Зауваження про хід письмового діалогу (при отриманні повторних листів). Наприклад: «Я думаю, що ми з вами знайшли

ряд варіантів вирішення проблеми».

Ці прийоми мало відрізняються від тих, що використовуються в очному консультуванні. Але їх застосування в дистантному листуванні має свою специфіку. Наприклад, при переказі вибираються лише головні, ключові слова, фрази для вираження ставлення консультанта до окремих частин тексту. Більшість прийомів зустрічаються на різних стадіях консультативного процесу. Однак частота їх застосування на кожному етапі консультування різна. Широко використовуються підкреслення, виділення великими літерами, знаки оклику та інше.

Дистантне листування як консультативна методика має і ряд обмежень:

1. Дистантність допомоги в багатьох випадках ускладнює діагностику, не дозволяє спертися на невербальні прояви клієнта.

2. При здійсненні листування ускладнюється рефлексія консультантом своїх власних дій: часто він залишається взагалі без будь-якої зворотного зв'язку з боку клієнта.

Листування в цьому випадку служить лише початковою, передавальною ланкою перед безпосередньою допомогою – до роботи віч-на-віч.

Широке розповсюдження телефонних служб по всьому світі обумовлене особливостями телефонного зв'язку як засобом спілкування.

Говорячи про дистанційне консультування за допомогою телефону, велику увагу слід приділити специфіці, яка головним чином ґрунтується на двох головних підставах.

Перше з них пов'язане з дистантною допомогою як такою і визначає моменти, спільні для телефонного консультування та для консультативного листування.

Друге обумовлено специфікою саме телефонного контакту. Говорячи про загальні явища, що виникають при дистантній допомозі, необхідно зазначити наступне.

При спілкуванні з телефонним консультантом у клієнта неминуче формується фантазійний образ консультанта. Цьому сприяють принципи анонімності як більшості консультантів, так і клієнтів. Клієнт, отримуючи великий простір для побудови образу, безсвідомо формує те, що найбільш потрібне для розвитку позитивного (а іноді й негативного) переносу, наділяє

консультанта як «необхідним» зовнішнім виглядом, так і особистісними рисами. Створюється відповідна структура «міфу».

Друга група специфічних явищ пов'язана з особливостями телефонного контакту, як такими – відсутність зорових вражень (блокування візуального каналу сприйняття інформації) робить навантаження на слуховий канал. Причому велике значення знаходить не тільки сам текст повідомлення (вербальне вираження проблемної ситуації), а й такі нюанси людського голосу, як тон і тембр, швидкість мови, паузи, тривалість мовчання. При добрій якості телефонного зв'язку можна також говорити і про темп дихання.

Серед особливостей консультування за допомогою телефонної комунікації можливо відзначити наступні переваги:

1. Зведення до мінімуму зовнішніх впливів, таких як дорога, обстановка, зовнішність консультанта.

2. Велика доступність, велика можливість повторних звернень, у тому числі з інших міст, країн.

3. Доступна вартість.

4. Велика анонімність, конфіденційність.

5. Екстреність, своєчасність надання допомоги.

6. Консультант і клієнт менше відчувають тривогу та комплексують.

7. Існує тенденція до взаємної ідеалізації, що підвищує значущість інформації консультанта для клієнта, а консультанту допомагає в прийнятті клієнта і об'єктивному відношенні до нього, розширенні його зони найближчого розвитку.

8. Значно легше вирішується проблема розмежування особистих і професійних відносин, що забезпечують велику щирість і смислову насиченість спілкування.

9. Телефон довіри – це не тільки засіб консультування, а й форма соціальної роботи. Сюди звертаються за емоційною підтримкою ті, кому нікуди більше звернутися – психічно хворі люди, інваліди, які багато часу не залишають своє помешкання, діти.

10. Телефон довіри виконує в співтоваристві просвітницькі функції: тут люди часто отримують інформацію про те, чого вони не розуміють.

11. Телефон довіри – адекватна форма роботи з підлітками та

молоддю. Вважається, що так вони менше комплексують з приводу своєї зовнішності.

12. Це адекватна форма виведення людей з кризових станів. Наприклад, якщо людина кілька тижнів або навіть місяців не покидала своєї квартири, то повертатися до нормального життя легше, починаючи з дзвінка на телефон довіри.

13. Телефон довіри може ефективно виконувати функції відбору людей, яким дійсно необхідне саме очне консультування.

14. Телефон довіри може бути ефективною формою моніторингу емоційного стану спільноти.

Але на тлі загальних переваг телефонного консультування не можна не відзначити ті недоліки і проблемні області, пов'язані з даною дистанційною формою надання допомоги (Дудкин, 2011, с. 246). Серед них можна виділити:

1. Заважають працювати «жартівники» і люди з хворою фантазією, які хочуть скористатися консультантом як засобом задоволення своїх збочених потреб.

2. Від консультанта телефону довіри потрібна набагато більш висока ерудиція і розвиненість в морально-етичному плані, ніж від очного психолога-консультанта, стійкість його психічної сфери, високе почуття відповідальності.

3. Набагато важче контролювати те, наскільки клієнт дійсно залучений у діалог, обмежені можливості для емпатичного слухання – тільки вербально можна відобразити свою участь у розмові.

4. Небезпека порушення соціальних зв'язків консультанта. Часом за межа ми консультації і телефону довіри він лише відпочиває від інтенсивних навантажень, пов'язаних з напруженням і глибоким міжособистісним спілкуванням.

5. Деяких людей, що працюють на Телефоні Довіри, факт анонімності особистості консультанта може призводити до деградації особистості, наприклад, почуття переваги над іншими людьми.

6. Тривала інтенсивна робота на Телефоні Довіри може приводити до зацикленості на негативних сторонах буття. Телефон Довіри забезпечує недолік позитивних прикладів.

7. Робота на Телефоні Довіри часом легко переростає в зверхзалученість консультанта в роботу, наслідком чого є

перевтома і зрив. Число звернень за допомогою за одне чергування може значно перевищувати можливості консультанта (Дудкин, 2011).

Перш за все, консультант повинен допомогти клієнтові висловити питання, яке його займає, або проблемну ситуацію, в якій він опинився. Цілеспрямованими питаннями треба добитися максимальної ясності в сприйнятті ситуації, освоюючи думки і відчуття співбесідника. Через якийсь час можна резюмувати отриману інформацію. Завдяки цьому, клієнт отримує доказ того, що його уважно слухали, і одночасно – можливість з більшою ясністю побачити свою проблему зі сторони.

Взаємодія з клієнтом здійснюється за певними правилами, які, звичайно ж, можна в будь-який час змінити, але практика показує, що тут не треба поспішати, тому що важливо досягти оптимального контакту за максимально коротким часом, коли мова йде про телефонне консультування. Ці правила прийнято називати динамічними етапами, або метамоделлю консультування. На думку Солошенко Д.В. (2011, с. 36) можна виділити наступні динамічні етапи метамоделі.

До першого етапу відносять приєднання та емпатію. Приєднання починається з представлення консультанта. Наприклад, воно може звучати так: «Алло. Це Телефон довіри. Я Вас слухаю». Приєднання можна здійснювати, скориставшись стилем мови клієнта. Для цих цілей найкращими будуть такі характеристики, як ритм, темп, тембр, інтенсивність. Досягти якісного приєднання неможливо, без емпатичного розуміння клієнта. Почуття, що виникають у консультанта, повинні бути спрямовані на ситуацію клієнта. Консультант повинен бути емоційно включений у ситуацію, але не залучений у неї, тобто повинен мати можливість поглянути на динаміку взаємодії з боку, а інтенсивність емоційного напруження має бути дещо нижче, ніж у клієнта.

Потім здійснюється підтримка, яка закріплює впевненість клієнта у своїх силах, з опорою на тверде плече консультанта. Коли клієнт розгублений, він може сподіватися, що його думка буде сприйнята та обговорена без оціночної критики. Найголовніше, він отримує позитивне підкріплення в прийнятих рішеннях. Заохочуватися повинні не стільки конкретні дії клієнта,

скільки його бажання змінюватися.

Потім йде етап конфронтації - метод впливу, при якому, клієнту пред'являються неусвідомлювані ним або амбівалентні установки з метою розкриття наявних протиріч або їх усвідомлення. Конфронтація може призводити до напруги між співрозмовниками, тому користуватися нею потрібно вкрай обережно, після того як вже налагоджено контакт і досягнута довіра з боку клієнта (Солошенко, 2011, с. 38).

Резюмування, завершення або перехід на нову «щабель» діалогу виникає кожного разу після того, як пройдені попередні етапи. Клієнт веде бесіду, виходячи з набутого досвіду. В ідеалі консультація завершується досягненням інсайту, але так буває далеко не завжди і в цьому випадку необхідно повторення циклу до повної структурованості досвіду клієнта.

Кожен з динамічних етапів повинен виконуватися в свій час. Це означає, що зміна їх послідовності може привести до непередбачуваних наслідків.

Стадії консультативного процесу і основні прийоми консультування (вслухування, перефразування, резюмування, відображення почуттів і змісту та інші), збігаються з тими, що використовуються при очному консультуванні.

Виділяють такі послідовні етапи консультування на «Телефоні Довіри»: перший – установка контакту, перш за все емоційне ухвалення абонента, другий – інтелектуальне оволодіння ситуацією, третій – планування дій, необхідних для подолання критичної ситуації, четвертий – активна психологічна підтримка.

Також існує більш розповсюджена модель етапів консультування.

Перший етап консультування – встановлення відносин довіри. Його можна відзначити як виникнення взаємного почуття близькості. Клієнт не може творчо функціонувати, якщо не відчуватиме атмосферу підтримки з боку консультанта. Консультант, у свою чергу, без взаєморозуміння не зможе одержати необхідну інформацію й бути ефективним у консультуванні. На цьому етапі консультант у ході вербального спілкування повинен бути зрозумілим для клієнта, іти йому назустріч. Цього можна добитися, виражаючи своє схвалення й заохочення, даючи ясні й змістовні відповіді на запитання клієнта.

Для створення конструктивних робочих відносин необхідно в зрозумілій формі розповісти клієнтові про концепцію консультування, її зміст й мету. Як показує досвід, тимчасові кордони скоріше підбадьорюють клієнта, тому що в нього перед очима виявляється досяжна мета. Клієнтові слід також зрозуміти, що в ході консультації він буде активним партнером. На першому щаблі консультування використовують невербальні техніки, серед яких виділяють віддзеркалення.

Віддзеркалення – процес повернення абонентові аспектів його особистої поведінки; це спосіб імітування реплік, які вимовляє клієнт, без проникнення в їхнє значення (для клієнта ж вони містять важливе несвідоме значення).

Серед інших технік виділяють техніки активного слухання. Вони поділяються на: зондування – це означає запитувати не заради того, щоб просто запитати, а для того щоб підштовхнути розмову вперед, відкриті питання – будь-які питання, що не вимагають відповідей «так» – «ні». Вони сприяють тому, щоб мовець побільше розповів про свої почуття.

При активному слуханні одержувач розшифровує послання відправника, викладає його своїми словами і посилає назад відправникові на перевірку. Якщо мало місце непорозуміння, це відразу ж стане очевидно, стан речей проясниться і спілкування продовжиться до наступного нерозуміння.

Активне слухання допомагає звільнитися від страху перед негативними почуттями, допустити сам факт існування таких почуттів особливо в разі телефонного консультування, коли немає зорового контакту і безпосередньої близькості. При активному слуханні людина показує, що може прийняти почуття іншого, якими б вони не були, а це, в свою чергу, допомагає їй самій прийняти їх.

Активне слухання допомагає людині, яка має проблеми, простіше їх вирішити. Відомо, що люди легше і швидше знаходять рішення, коли можуть «проговорити всі нюанси», замість того, щоб просто розмірковувати на задану тему. Оскільки активне слухання так ефективно в бесіді, це допомагає клієнту знайти вихід із заплутаних ситуацій, а також утримує слухача від надання всіляких рад та надання готових рішень.

Людина сама починає аналізувати свої проблеми і в результаті

знаходить конструктивне рішення. Активне слухання стимулює до самостійного мислення, встановлення власних визначень щодо своїх проблем і пошуку власних рішень. Активне слухання передбачає довіру, тоді як рада, логіка, інструкції чи аналіз можуть викликати недовіру, оскільки відповідальність за вирішення даної проблеми перекладається на людину, яка сама не позбавлена проблем. Тому активне слухання найбільш ефективний спосіб допомогти іншій людині стати більш самостійною, відповідальною і незалежною (Меновщиков, 2010).

Прояснення – у випадку, коли дзвінок лише мимохить стосується чогось важливого, вживають такі фрази як: «могли б Ви зупинитися докладніше на...», або: «...здається, що це важливе для Вас питання...». Це допомагає абонентові самому розібратися з метою звернення.

Мовчання – дуже потужний інструмент при вислуховуванні. Він дозволяє мовцеві задуматися про те, що він сказав і що сказати далі, а, крім того, допомагає йому краще вбирати якісь нові ідеї. Короткі підбадьорливі репліки – стимулюють необхідну відповідною реакцію абонента. Короткі слова типу «так-так», «продовжуйте», «зрозуміло», допомагають абонентові при розмові.

Реагування – у випадках, коли абонентові необхідне співчуття й розуміння, такі фрази як: «...це мабуть дуже важко», «...вам дійсно дісталось» допомагають, абонентові продовжити бесіду.

Другий етап консультування – збір інформації й виділення проблеми. Важливо абонентові мати можливість виразити особисту, суб'єктивну точку зору на проблему. На цьому етапі консультації здійснюється цілеспрямований аналіз факторів, що сприяють виникненню проблеми або, що заважають її рішення. Аналіз проблеми дозволяє розкрити ті аспекти проблеми, з якими абонент сам не може впоратися, тому що вони викликають у нього страх або почуття сорому.

Третій етап консультування – емоційна підтримка клієнта та формулювання бажаного результату. Уточнення мети клієнта й оброблення її дозволяють точно формулювати проблему клієнта (Меновщиков, 2010).

Четвертий етап консультування – вироблення альтернативних рішень. Даний етап може включати тривале дослідження

особистісної динаміки. Ця фаза інтерв'ю може бути довготривалою. Визначаючи зміст роботи консультанта на цій стадії, можна сказати, що кінцевою метою консультанта є розвиток у клієнта:

1. здатності знаходити максимальне число варіантів поведінки при спілкуванні із самим собою й іншими в контексті культури;
2. здатності застосовувати максимально більшу кількість думок і вчинків для того, щоб спілкуватися з як можливо більшим числом людей і груп;
3. здатності формулювати плани, діяти з врахуванням своїх можливостей.

П'ятий етап консультування – узагальнення та закріплення мотивації у клієнта. Буває, що клієнт швидко втрачає те, що придбав на консультації, тому потрібно вживати спеціальних заходів, щоб конструктивні рішення, прийняті разом з консультантом, не забулися абонентом. Є дуже простий метод - просто запитати клієнта: «Що Ви збираєтеся робити сьогодні?», «Які кроки Ви збираєтеся вживати завтра, щоб реалізувати те, що Ви намітили?» Чим більш докладно консультант обговорить із клієнтом програму його дій, тим більше імовірно, що відбудеться якась зміна. Закінчується процес консультування фазою завершення бесіди (Меновщиков, 2010).

У телефонному консультуванні особливу увагу слід приділити можливим реакціям консультанта на висловлювання клієнта. Серед таких реакцій виділяють: мовчання – уважне вислуховування послань іншої людини, не супроводжуване вербальною відповіддю, де відповідальність за вирішення проблеми залишається за клієнтом; вербальна неосудлива відповідь на послання, що дає клієнту підтвердження і не містить зауважень, оцінок та інше (Меновщиков, 2010).

Наведена вище узагальнена модель прийняття рішень і загальна структура консультації можуть бути змінені залежно від обставин. Можна пропустити або об'єднати етапи бесіди залежно від особливостей підготовки консультанта, стану клієнта, мотивації абонента, умов, у яких він перебуває.

В основу ж Інтернет-консультування були покладені смислові комунікації, що здійснюються за допомогою електронного тексту, відео-та аудіо-конференцій. У зв'язку з цим початковою метою

консультування через Інтернет є побудова діалогу між учасниками комунікації при віртуальному спілкуванні.

Можна відзначити загальні особливості, які має спілкування, опосередковане Інтернетом:

1. Своєрідність протікання процесів міжособистісного сприйняття в умовах відсутності невербальної інформації. Як правило, сильний вплив на уявлення про співрозмовника мають механізми стереотипізації та ідентифікації, а також установка як очікування бажаних якостей у партнері.

2. Нерегламентованість поведінки полягає у відсутності чітких правил комунікації в мережі, особливо, зрозуміло, - неформальної, що виражається в повній свободі вибору щодо зав'язування і розриву контактів, стилю комунікації.

3. Зниження психологічного і соціального ризику в процесі спілкування. З'являється внаслідок його анонімності та повної безкарності. В умовах консультування в Інтернеті ця особливість виявляється в тому, що багатьом людям легше зважитися саме на віртуальний контакт з консультантом.

4. Компенсаторна віртуальна емоційність. Подібним чином позначається феномен, який виражається в тому, що всі ті обмеження, які у віртуальному просторі супроводжують емоційного компоненту спілкування, компенсуються можливістю активного використання різного роду значків, створених спеціально для позначення емоцій, або описом емоцій словами.

5. Використання різноманітних способів мережевої комунікації (ICQ, електронна пошта, чат, форум і інше) і різноманітних способів само презентації (Жичкина, 1999).

Для Інтернет-консультування вибираються або створюються чати, форуми, тобто спеціально організований, загальноприйнятий в Інтернеті віртуальний простір для спілкування. Великим недоліком подібних форм організації консультування є те, що засновниками та ініціаторами подібних віртуальних спільнот виступають не професійні консультанти, а люди, пов'язані між собою якимись загальними ситуаціями і проблемами. У таких випадках спілкування ніяким чином не контролюється і не простежується його розвиток, що більше нагадує непрофесійну допомогу звичайними порадами. Технології та моделі Інтернет-консультування в принципі не відпрацьовані.

Йде просто безсистемний обмін думками між людьми або добровільними консультантами.

Що стосується консультування в мережі Інтернет, то тут існує певна змістовна специфіка, що впливає безпосередньо на вибір методів і форм надання допомоги. Говорячи про консультування за допомогою чатів та форумів, то це, по-перше, те, що процес Інтернет-консультування має двосторонню змістовну специфіку щодо критерію анонімності та публічності особистості клієнта. З одного боку, процес консультування для клієнта анонімний, що зумовлено тим, що в Інтернеті клієнт може виступати під вигаданим ім'ям. При цьому, навіть якщо клієнт назветься своїм справжнім ім'ям, то все одно йому практично гарантована анонімність, так як люди з однаковими іменами зустрічаються досить часто. З іншого боку, процес Інтернет-консультування для клієнта публічний, так як воно може відбуватися в чатах або на сайтах, де відображаються питання кожного клієнта і видно всі відповіді консультанта. Таким чином, створюється публічність процесу Інтернет-консультування, тому що всі можуть бачити, спостерігати і оцінювати весь процес консультування у віртуальних чатах.

По-друге, змістовною особливістю процесу Інтернет-консультування є його інтерактивний характер. В процесі віртуального консультування його учасники, особливо клієнти, але іноді і консультанти, можуть втручатися в процес консультування конкретного клієнта, даючи свої коментарі що відбувається, оцінюючи смисловий зміст обговорюваних тем. Це відбувається в режимі реального часу. Таким чином, коментар якогось учасника, наприклад, до ради консультанта, може навіть визначити відповідь клієнта консультанту. Це звичайно мінус консультування в мережі. Причому все це може відбуватися як і в довільному, так і в ненавмисному порядку.

По-третє, змістовної особливістю Інтернет-консультування є його доступність. У поняття доступності включається, насамперед, психологічна зручність і фізичний комфорт для користувача. У такому випадку яскраво проявляється можливість для клієнта швидко зважитися на таке звернення до консультанта, у будь-якого учасника у даному процесі задовольняється потреба в психологічній безпеці, що досить важливо в процесі будь-якого

роду особистісної комунікації.

Смислово специфіку Інтернет-консультування може складати його навчальний характер, оскільки безліч людей може одночасно брати участь в даному процесі як просто спостерігаючи його, так і висловлюючись, коли обговорюються знайомі або просто цікаві для конкретної людини проблеми (Горелик, 2004, с. 160).

Інтернет-консультування характеризується і відрізняється від традиційного консультування наступними особливостями.

По-перше, на відміну від традиційного консультування віч-на-віч, Інтернет-консультування може практикуватися через різні альтернативні комунікаційні канали. Ці канали відрізняються один від одного за параметрами синхронності (зазвичай синхронна або асинхронна комунікація), способу (індивідуальна або групова комунікація), типу комунікації (зазвичай друкований текст, але візуальна та голосова комунікації теж можливі). Також різна ступінь залучення людини (пряма людська взаємодія, самопомога при використанні інформації та інструкцій, що опубліковані на веб-сайті або он-лайн інтерактивне програмне забезпечення). Таким чином, клієнти мають широкий вибір. Консультанти можуть спеціалізуватися на різних видах консультування та використовувати численні канали. Також і клієнти можуть отримувати обслуговування через один або безліч каналів комунікації.

По-друге, Інтернет-консультування може практикуватися як доповнюючий спосіб, підключений до процесу консультування віч-на-віч або незалежний процес. Як супутню процедуру, клієнти можуть використовувати он-лайн комунікацію з консультантом між сесіями очного консультування (відповідно до попередньо узгодженими правилами).

Можлива доставка матеріалів, відповідних консультативному процесу, таких як статті, важливі посилання і екстрено необхідні документи, а також публікації на сайті. У всіх цих процедурах консультанти намагаються інтегрувати офф-лайн та он-лайн терапевтичний досвід в різних пропорціях і ступенях змін клієнта. Крім цього, клієнти і консультанти можуть зустрічатися тільки он-лайн і взаємодіяти віртуально через обраний ними канал комунікації. Використовуючи ці процедури для консультацій, консультанти та клієнти можуть бути географічно на дистанції

один від одного, взаємодіяти в різних часових зонах і залучатися до консультативні взаємодії в обраний ними час.

По-третє, Інтернет-консультування, в основному базується на текстовій комунікації між консультантами і клієнтами. Лист може часто бути цілющим. Для багатьох людей, вираз того, що їх особисто стосується, вираз їх глибоких почуттів та підтримка їх інтимних думок – все вимагає самотності. Лист як розмова з самим собою, вільний від очей терапевта, відчувається як більш безпечний і захищений спосіб. Клієнти знаходяться в їх власному звичному оточенні, а не в офісі консультанта, і у них є можливість зберегти повний запис консультативних діалогів.

Мабуть, грає значення і досвід зменшення небезпеки розкриття інтимної інформації в розвитку відносин з віртуальними фігурами. Можливість клієнтів перечитати, цитувати самих себе або консультантів додає специфічну цінність консультативного діалогу. Для багатьох людей, поділ з кимось написаного ними – навіть про їхнє минуле – з виразом індивідуального довіри, дає їм відчуття полегшення.

По-четверте, Інтернет-консультування може пропонувати індивідам короткострокові або довгострокові інтервенції так само, як одиничну консультацію (Горелик, 2004, с. 161).

Таким же чином як колонки рад у газетах і журналах, клієнти представляють особисте питання і чекають, що консультанти нададуть їм пораду чи рішення.

Інтернет-консультування дозволяє зробити більше, ніж єдиний, стандартний і незмінний шлях комунікації, його альтернативні модальності також дають можливість різних взаємодій і активностей, які можуть збагатити консультативний досвід і внесок у зміни клієнта. На додаток до очевидних переваг Інтернет-консультування, таким як гнучкість розташування і часу, кілька інших особливостей Інтернет-консультування збільшують цінність таких взаємодій.

Для клієнтів можливість висловлювати їхні почуття і думки в той час, який вони виберуть, а не в періоди заздалегідь обумовлених зустрічей з консультантом є важливою перевагою. Можливість перечитати послання консультанта так часто, як вони того бажають і в будь-який час також важлива. Можливості клієнта рефлексувати, асоціювати, міркувати, згадувати, і процес,

що дозволяє ці дії між обмінами електронною поштою, є внеском до бажаних рефлексивних процесів. Крім того, можливість повернутися і порівняти записи – власні записи клієнтів і їх консультантів – є дуже корисною протягом консультативного процесу. В додаток до цього, просте прикріплення інших документів до електронних листів, що включає малюнки та посилання, можливо, робить взаємодію по електронній пошті більш ефективним, ніж просту розмову. Для консультантів взаємодія по електронній пошті дає можливість надсилати повідомлення клієнтам в той час, який вони самі вибирають і зручний їм, надає більше можливостей для аналізу, порівняння, згадування, використання цитат і збагачення відповідних послань важливими, відповідними посиланнями та документами.

В даний час розквітло вільне (безкоштовне) Інтернет-консультування, що означає інформування, надання порад, і підтримку. Незважаючи на явну проблему потенційного зловживання такими системами непрофесіоналами, використання Інтернету дозволило нужденним людям отримувати допомогу тоді, коли з якихось причин вони не можуть отримати її стандартними шляхами.

Інтернет-консультування можна ефективно і зручно використовувати для попередньої комунікації з клієнтами перед початком і після закінчення очного консультування. Запитання і неясності легко роз'яснюються через електронну пошту. Ця підготовча стадія не тільки зберігає час і зусилля, але також допомагає побудувати реалістичні конструктивні очікування щодо консультації. Після закінчення консультування електронну пошту зручно використовувати для контакту з колишніми клієнтами, в будь-який момент або для професійного супроводу або в дослідницьких цілях.

Ці принципи є революційними в традиційній концепції консультування. Можливо, це є причиною, по якій багато професіоналів голосують за це і чому росте прийняття Інтернет-консультування практиками.

Важливо відзначити наступні положення, що стосуються Інтернет-консультування:

1. Консультування в мережі Інтернет, як правило, здійснюється вже з накладеним на процес відбитком умов

віртуальної взаємодії.

2. Загальний алгоритм проведення Інтернет-консультування відповідає технічним можливостям Інтернет-технологій і дозволяє здійснювати різного роду консультування.

3. Комплексний попередній аналіз Інтернет-консультування дозволяє зробити впевнене припущення про те, що на сьогоднішній день можливо реальне проведення консультування в Інтернеті.

Для проведення та організації професійного консультування в мережі Інтернет необхідні такі умови: наявність спеціально організованого сайту, на якому є форум або чат, наявність технічної підтримки під час здійснення Інтернет-консультування, певний рівень комп'ютерної грамотності у всіх учасників процесу Інтернет-консультування, високий рівень професіоналізму консультанта, тим більше, що з урахуванням того, що за допомогою можуть звернутися досить високоосвічені клієнти або, навпаки, молоді, які не вміють чітко сформулювати свої проблеми, наявність чітко відпрацьованих моделей надання консультативної допомоги в рамках Інтернету, які повинні визначатися в залежності від потреб і запитів клієнта.

У випадку з дистанційною формою консультування через Інтернет процес надання допомоги набуває дещо інших якостей та особливостей. Здійснення консультування через віртуальну мережу, як і інші види консультативної допомоги, має свої переваги і недоліки.

Об'єктивним недоліком консультування в мережі Інтернет є неможливість консультанта реально протестувати клієнта, побачити його стан, манеру поведінки, міміку і жести. Іншими словами, консультант не може отримати достовірну невербальну і повну діагностичну інформацію про свого клієнта. Оскільки в більшості випадків консультування в мережі Інтернет проводиться за принципом «питання-відповідь», то клієнт зазвичай не надає достатнього обсягу інформації про себе і про свою проблему. У силу цієї причини відповіді можуть бути досить узагальненими і поверхневими. У такому випадку важливим є професійна інтуїція консультанта і його реальний і віртуальний практичний досвід.

Що стосується особливостей і труднощів Інтернет-консультування, пов'язаних з клієнтом, то тут часто проблема

створюється самим клієнтом, зокрема, через відсутність у нього адекватного розуміння себе і свого внутрішнього світу. З цієї причини свої проблеми він часом викладає вельми туманно і вибірково. Вагомим, значимо дієвим фактором є і виникаючі у взаємодії психологічні захисти клієнта, що перешкоджають усвідомленню ним власної проблеми в більш об'єктивному контексті. Деякі люди навіть в мережі Інтернет, де вони можуть залишитися анонімними, соромляться своїх проблем. Подібні фактори можуть спонукати клієнта нещиро викладати свої проблеми, звертаючись до консультанта з метою отримати від нього компетентну допомогу, нічим при цьому не жертвуючи, нічого в собі не змінюючи і не беручи відповідальності за свої проблеми.

Однак на тлі перерахованих вище недоліків, у дистанційної форми консультування в Інтернеті є свої значимі гідності. До них належить, зокрема, так званий «ефект попутника», що має вельми певну соціально-психологічну основу. Ефект попутника полягає в тому, що одна людина може абсолютно щиро виговоритися іншій людині, знаючи, що він більше ніколи з нею не зв'яжеться.

Для когось Інтернет-консультування може бути єдиною можливістю отримати консультативну допомогу з будь-яких об'єктивних обставин, наприклад, якщо це людина з обмеженими можливостями або живе десь, де очна допомога їй не доступна.

У своїй роботі Донцов Д.А. і Донцова М.А. розглядали процес побудови психологічної консультації в мережі Інтернет. Кожному, хто звернувся за психологічною допомогою в Інтернет-консультацію, як правило, висилається в електронному вигляді певний набір методичних матеріалів, які допомагають консультанту структурувати проблему клієнта, а також сприяє його знайомству з особистістю клієнта. Клієнт, працюючи з цими матеріалами, відразу ж починає розбиратися у своїй проблемі. Після заповнення клієнт направляє відповідно до специфіки запиту до того консультанта, який спеціалізується з даної проблеми. Якщо клієнт хоче консультуватися анонімно, то відповідь надсилається електронною поштою або в режимі приватного чату, якщо ні, то питання і відповідь розміщуються на консультаційному сайті. Далі клієнт отримує від консультанта власне консультацію, яка найбільш часто здійснюється на форумі

або в чаті консультаційного сайта, в режимі он-лайн або офф-лайн. Власне консультація також включає в себе методичні прийоми рішення проблем клієнта. Методичні рекомендації будуються з урахуванням як проблеми, так і особистості клієнта (Донцов, донцова, 2008, с. 151).

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок про те, що в даний час дослідники приділяють досить пильну увагу вивченню функціонування дистанційних форм консультування, зокрема особливостям формування і розвитку практики консультування шляхом використання мережі Інтернет.

Становлення дистанційних форм консультування в Інтернеті в нашій країні знаходиться практично на самому початку, проте вже чітко простежуються перспективи його розвитку як особливої форми взаємодії, окреслюються проблемні області, які потребують пильного вивчення надалі. У даному випадку ставиться питання про широту можливостей, про умови здійснення і принципи розгортання Інтернет-консультування в їх загальній оцінці і порівняно з традиційним очним консультуванням.

Звернення за консультацією на дистанції – це сучасний оперативний, безпечний і ефективний спосіб вирішення різного роду питань і проблем з мінімальними при цьому затратами часу, сил і матеріальних ресурсів. Головна зручність і перевага дистанційного консультування полягає в тому, що цією формою допомоги може скористатися практично будь-яка людина, незалежно від її особистих якостей, місця знаходження і фізичних показників.

Однак є кілька умов, які будуть визначати ефективність подібної дистанційної допомоги. Ефективність, продуктивність пов'язані, перш за все, з самою людиною, запитуючою допомогу. Важливим є те, наскільки клієнт готовий скористатися нею, готовий щось міняти в собі, наскільки актуальна проблема для нього ж, наскільки в людині розвинена здатність спостерігати себе, наскільки він мотивований на пізнання самого себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

РОЗДІЛ 1. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

1.1. Катеринославське та сімферопольське благодійні товариства: компаративний аналіз діяльності (Балухтіна О.М.)

Благотворительность в России. (1907). Санкт-Петербург: Типо-лит. Н. Л. Ныркіна.

Гололобов Я. Г. (Ред.). (1894). *Екатеринославское благотворительное общество. Очерк деятельности за последние шесть лет (с 1888 г. по 1894 г.). Памятная книжка и адрес-календарь на 1895 г. Екатеринославская губерния. Издание Екатеринославского губернского стат. ком.* Екатеринослав: Типо-лит. губернского правления.

Гололобов Я. Г. (Ред.). (1899). *Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. Екатеринославская губерния. Издание Екатеринославского губернского стат. ком.* Екатеринослав : Типо-лит. губернского правления.

Гололобов Я. Г. (Ред.). (1900) *Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. Екатеринославская губерния. Издание Екатеринославского губернского стат. ком.* Екатеринослав : Типо-лит. губернского правления.

Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1900 г. Издание Таврического губернского стат. ком. (1900). Симферополь: Симферопольская губернская типография.

Константинова В. М. (2011). *Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.).* Запоріжжя : ЗНТН.

Кравченко О. В. (2014). Добродійність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст.: *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 38, 64-72.

Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 г. (1888). Екатеринослав: Тип. губернского правления.

Савочка А. М. (2011). *Громадська благодійність як регулятор суспільних відносин Таврійської губернії (XIX – початок XX ст.). Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского* (Т. 24, с. 127-138).

Савочка А. Н. (2007). Симферопольское благотворительное общество в системе органов общественного призрения досоветского Симферополя. *Культура народов Причерноморья*, 120, 46-52.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Сборник сведений о благотворительности в России. (1899). Санкт-Петербург: Типо-лит. Н. Л. Ныркіна.

Сербалюк Ю. В. (2015). Благодійні організації та їх роль в здійсненні соціальної опіки в ХІХ – на початку ХХ ст.: *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*, 24, 163-173.

Ступак Ф. Я. (1998). *Благодійні товариства Києва (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.)*. Київ: Хрещатик.

1.2. Гуманістичні основи самореалізації особистості: філософський аналіз (Дударьов В.В., Попович В.М.)

Буева Л.П. (1978). *Человек: Деятельность и общение*. Москва: Мысль.

Вернадский В.И. (1989). *Биосфера и ноосфера*. Москва: Наука.

Головаха Е.И., Бекешина И.Э., Небоженко В.С. (1992). *Демократизация общества и развитие личности. От тоталитаризма к демократии*.

Єрмоленко А.М. (1999). *Комунікативна практична філософія: підручник*. Київ: Лібра.

Жюліа Д. (2000). *Философский словарь*. Москва: Международные отношения.

Кремень В. (2000, Січень 5). Формування особистості в умовах розвитку української державності. (Тезовий виклад доповіді Василя Кременя). *Освіта*.

Левицька О.І. (1990). *Моральний розвиток особи*. Київ: Політвидав України.

Ліпіщук М.А. (2001). *До питання духовних цінностей*. Ціннісні виміри буття людини: Матеріали всеукр. студентської науков. конференції 13-14 грудня 2001. Івано-Франківськ: Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника.

Маслоу А.Г. (1999). *Мотивация и личность*. Санкт-Петербург: Евразия.

Маслоу А.Г. (1997). *Психология бытия*. Киев.: Ваклер.

Маслоу А.Г. (1982). Самоактуалізація. *Психология личности: тексты*. (с. 108-118). Москва: МГУ.

Михальченко М. (1993). Час визначатись, яку державу будемо. *Віче*, 3, 3-11.

Муляр В.І. (1999). *Проблема становлення особистості в системі «Індивід-суспільство»*: (Дис. доктора філос. наук). Дніпропетровськ.

Ницше Ф. (2000). *Так говорив Заратустра: книга для всіх і ни для кого*. Ростов-на-Дону: Фенікс.

- Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021
- Сартр Ж.-П. (1997). *Дороги свободи II. Отсрочка*. Харьков: Фолио.
- Тарасенко Н.Ф. (1985). *Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий анализ*. Киев: Наукова думка.
- Тейяр де Шарден П. (1987). *Феномен человека*. Москва: Наука.
- Тимошенко О.М. (2000). *Національна ідея як головний фактор національного відродження України*. (Дис. канд. філос. наук). Київ.
- Фолсон К. (1982). *Происхождение жизни*. Москва: Мир.

1.3. Взаємозв'язок стильової концепції керівника з процесом його самореалізації (Попович В.М.)

Агапов В.С. (2005). *Проблема личности руководителя в отечественной психологии*. Восстановлено из <http://psi.lib.ru/statyi/sbornik/probru1.htm>

Альбуханова-Славская К.А. (2001). *Стратегия жизни*. Москва: Мысль.

Башмаков В.И. (2013). *Социология управления: учебник для бакалавров*. Москва: Юрайт.

Бернс Р. (2006). *Развитие Я-концепции и воспитание*. Москва: Прогресс.

Брушлинский А.В. (1994). *Проблемы психологии субъекта*. Москва: Институт психологии РАН.

Воеводина Н.А. (2010). *Социология и психология управления: учеб. пособие*. Москва: Омега-Л.

Ефимов В.В. (2012). *Социология и психология управления*. Москва: КноРус.

Игнатов В.Г., Албастова Л.Н. (2006) *Теория управления: курс лекций*. Москва: ИКЦ «МарТ».

Климов Е.А. (2016). Реплика о структуре профессионализма и профессионала, *Психология профессионала*.(с. 145-204). Москва.

Кокин Ю.П., Шлендер П.Э. (2010). *Экономика труда. Учебник*. Москва: Магистр.

Кон И.С. (1984) *В поисках себя. Личность и ее самосознание*. Москва: Политиздат.

1.4. Патріотичні орієнтації держслужбовців в умовах сучасного державотворчого процесу в Україні (Таран В.О.)

Вовк В.І. (Ред.). (2016). *Патріотизм як елемент культури: бібліогр. огляд-дайджест*. Київ: [б.в.].

Енциклопедія політичної думки. (2007). Відновлено з <http://slovopedia.org.ua/40/53407/261250.html>

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Енциклопедичний словник Брокгауза й Ефрона. (2020). Відновлено з <http://bibliograph.com.ua/bep/96.htm>.

Снін М. (2018). Ідеологічні форми та ціннісні модифікації патріотизму української молоді (на основі аналізу модернованих групових дискусій). *Ідеологія й політика*, 2(10), 61-93.

Закон України «Про державну службу». № 889-VIII. (2015).

Збітнев Ю. (2011). *Сім джерел громадянського патріотизму*. Відновлено з <http://politiko.ua/blogpost60551>.

Івченко Ю. (2017). Громадянський патріотизм як основа національної єдності (філософсько-правові аспекти). *Підприємництво, господарство і право*, 9, 223-226.

Івченко Ю.В. (2015). Сутність патріотизму: історія та сучасність. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 6, 150-153.

Інформаційний протир: загрози національній безпеці. Відкритий лист Президенту В. Зеленському. (2020). Відновлено з https://litgazeta.com.ua/news/informatsijnyj-prostir-zahrozy-natsionalnij-bezpetsi-vidkrytyj-lyst-prezydentu-v-zelenskomu/?fbclid=IwAR1AFvMmmCx0ns6-E_YAOrj_Uu4Izq_L-2VI0IWq3jZizlMF0SEmJqhBgbo.

Кармазіна М. (2008). *Кланова конкуренція в «післяпомарчевий» період*. Відновлено з <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59824/04-Karmazina.pdf?sequence=1>

Кокотюха А.А. (2019). *Леонід Кравчук*. Харків: Фоліо.

Конституція України. (2019). Суми: ТОВ «ВВП Нотіс».

Куян І.А., Андрушко І.П. (2018). Правовий патріотизм як оптимальна модель державницької ідеології України. *Часопис Київського університету*, 3, 15-21.

Ліквідовано департамент МЗС із протидії загрозам із боку Росії. (2020). Відновлено з <https://donpatriot.news/likvidovano-department-mzs-z-protydii-zahrozam-z-boku-rosii>.

Мацієвський Ю. (2010). *Спокуси авторитаризмом*. Відновлено з https://cpr.oa.edu.ua/wp-content/uploads/2010/12/spokusy_avtorytaryzmom.pdf

Михненко А.М., Білінська М.М. (2011). *Історія державного управління* Ковбасюк Ю.В. (Ред.), *Енциклопедія державного управління: у 8 т.* (Т. 3.). Київ: НАДУ.

Мулярчук В. (2020). *Підсумки президентства Петра Порошенка: успіхи й невдачі*. Відновлено з <https://site.ua/volodimir.mulyarchuk/20153/>

Нова військова доктрина РФ. Військова доктрина РФ. Основні поняття. (2020) Відновлено з <https://my-kross.ru/uk/morskie->

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021
svinki/novaya-voennaya-doktrina-rf-voennaya-doktrina-rf-osnovnye-
ponyatiya/

Новорічне привітання Президента Зеленського. (2019). Відновлено з <https://tsn.ua/politika/davayte-kozhen-chesno-vidpovist-na-vazhlive-pitannya-hto-ya-novorichne-privitannya-prezidenta-zelenskogo-1468050.html>.

Отець Віталій Безшкурний. (2016). *Християнський патріотизм.* Патріотизм у системі сучасних суспільних цінностей: матеріали XV науково-практичної конференції. Київ: ВНЗ «Національна академія управління».

Патріотизм. (2021). Відновлено з <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC>

Трам проголосив день своєї інавгурації Днем патріотизму в США. (2017). Відновлено з <https://nv.ua/ukr/world/countries/tramp-progolosiv-den-svojeji-inavguratsiji-dnem-patriotizmu-v-ssha-529615.html>

Фокин М. (2020). *Поправки в Конституцію – 2020.* Відновлено з <https://vn.ru/news-popravki-v-konstitutsiyu-2020-samoe-glavnoe/>

Хабермас Юрген. (2005). *Политические работы.* Москва: Праксис.

Хоменко С. (2013). *Епоха Кучми: десять неоднозначних років.* Відновлено з https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2013/08/130809_kuchma_epoch_sx

Чепіль М. (2014). *Етнічний патріотизм у педагогічній спадщині К.Ушинського.* Відновлено з http://dspu.edu.ua/pedagogics/arhiv/29_ch1_2014/24.pdf.

Шинкарук В.І. (Ред.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник.* Київ: Абрис.

Широков С.Б. (2018). *Витоки явища патріотизму.* Теорія та практика публічної служби: матеріали наук.-практ. конф. Дніпро: ДРІДУНАДУ.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ПРОФІЛАКТИКА ЯК НАПРЯМ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1. Соціально-педагогічна робота з дітьми, які постраждали від насильства (Баршацька Г.Ю.)

Асанова Н.К. (1997). Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты. Асанова Н.К. (Ред.), *Руководство по предупреждению насилия над детьми* (с. 16-45). Москва: ВЛАДОС.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Волавка Я. (2003). Біля витоків насильства: агресивність батьків – причина агресивності їхніх нащадків? *Безпека життєдіяльності*, 10, 24-25.

Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Збірник документів. (1998). Київ: АТ «Видавництво «Столиця».

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» №2789-III. (2015).

Карпенко Н.В. (2007). *Дитячі страхи. Психологія їх подолання.* Київ: Главник.

Коголовская А.С. (2002). Вопросы профилактики семейного насилия и жестокого обращения с детьми. *Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*, 3, 82-86.

Левченко К.Б. (Ред.). (2005). *Система захисту дітей від жорстокого поводження: Навчально-методичний посібник.* Київ: Держсоцслужба.

Нарицын Н.Н. (2007). *Семейное насилие.* Восстановлено из http://www.mariamm.ru/doc_593.htm

Онищенко Ю.В. (2001). Насильство в сім'ї: стан та проблеми. *Педагогіка толерантності*, 3-4, 39-47.

Павленок П.Д. (Ред.). (2001). *Основы социальной работы.* Москва: ИНФРА-М.

Сафонова Т.Я. (2003). Жестокое обращение с детьми. *Социальная педагогика*, 3, 73-82.

Свистунова С. (2007). *Насилие в семье.* Восстановлено из <http://mayak.rfn.ru/schedules/112/9458.html>

2.2. Проблема інтернет-залежності серед молоді та її профілактика: соціально-педагогічні аспекти (Серга Т.О.)

Брайант Д. (2004). *Основы воздействия СМИ.* Москва, Санкт-Петербург, Киев: Издательский дом «Вильямс».

Войскунский А.Е. (2004). Актуальные проблемы психологической зависимости от Интернета. *Психологический журнал*, 25, 1, 90-100.

Дудар О.О. (2007). Інтернет-залежність. *Життя проти СНІДу*, 3, 21-22.

Ісакова Т.О. (2011). *Інтернет-залежність як новий феномен сучасного світу: сутність і проблеми. Аналітична доповідь.* Київ: НІСД.

Кочарян А.Б., Гущина Н.І. (2011). *«Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі».* Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки,

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021
молоді та спорту. Компанія «Майкрософт Україна». Навчально-методичний посібник. Київ.

Лебедев Д.С. (2004). Аддиктивное поведение: современный взгляд на старые проблемы. *Журнал психиатрии и медицинской психологии*, 4 (14).

Максименко Н. (2010). *Профілактика комп'ютерної залежності серед німецьких підлітків.* Слов'янськ.

Мельник Г.С. (2011). *Исследования Интернет-зависимости в медиапсихологии. Языковая картина мира и творческая личность в условиях трансграничья: Материалы международной научно-практической конференции.* Чита.

Найдьонова Л.А. (Ред.). (2016). *Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція).* Київ.

Петрунько О.В. (2010). Інтернет як технологія соціалізації дітей і молоді: [вплив електронних ЗМІ]. *Педагогіка і психологія. Вісник Академії педагогічних наук України*, 1, 85-95.

Різун В.В. (Ред.). (2012). *Медіаосвіта та медіаграмотність: підручник.* Київ: Центр вільної преси.

2.3. Комунікативні особливості студентів вищих навчальних закладів (Смолякова Л.Ю.)

Андреева Г.М. (2001). *Социальная психология: учебник для высших учебных заведений.* Москва: Аспект Пресс.

Андриенко Е.В. (2000). *Социальная психология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.* Москва: Издательский центр «Академия».

Баграмянц М.Л. (1991). *Психологические проблемы обучения педагогическому общению в практике зарубежной высшей школы (автореферат диссертации канд. психолог. наук.).* Ростов-на-Дону.

Бодалев А.А. (1983). *Личность и общение.* Москва: Педагогика.

Выготский Л.С. (1982). *Собрание сочинений: Проблемы развития психики.* Москва: Педагогика.

Горянина В.А. (2002). *Психология общения: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений.* Москва: Издательский центр «Академия».

Григорян С.Т. (1984). *Пути повышения уровня мотивации учебной деятельности студентов на семинарских занятиях. Совершенствование психолого-педагогической подготовки студентов педвуза.* Москва.

Гришина Т.А. (1981). *Исследование психолого-педагогических характеристик совместной деятельности студентов. Психолого-педагогические проблемы учебной деятельности в высшей школе на современном этапе.* Москва.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Гройсман А.Л. (1987). *Методико-психологические аспекты обучения. Психология и медицина*. Москва.

Золотнякова А.С. (1979). *Личность в структуре педагогического общения*. Ростов-на-Дону.

Коваль С.Б. (2001). *Психологічні чинники розвивальної комунікативної ситуації у вищих закладах освіти*. (Автореферат дисертації канд. психол. наук). Івано-Франківськ.

Кольцова В.А. (1986). *Общение и познавательные процессы. Познание и общение*. Москва: Наука.

Лисина М.И. (1986). *Проблемы онтогенеза общения*. Москва: Педагогика.

Ломов Б.Ф. (1984). *Методологические и теоретические проблемы психологии*. Москва: Наука.

Ломов Б.Ф. (1980). Особенности познавательных процессов в условиях общения. *Психологический журнал*, 5, 26-42.

Маслоу А. (1982). *Самоактуализация. Психология личности: тексты*. Москва: Изд-во МГУ.

Орбан-Лембрик Л.Е. (2002). *Розвиток особистості в комунікативному просторі. Актуальні проблеми психології*. Київ: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України.

Орбан-Лембрик Л.Е. (2003). *Соціальна психологія: посібник*. Київ: Академвидав.

Радул В.В. (2002). *Соціально-професійне становлення особистості: монографія*. Кіровоград: Поліграфічно-видавничий центр ТОВ «Імекс ЛТД».

Тоба М.В. (1999). *Психологічні детермінанти діалогового педагогічного спілкування*. (Автореферат дисертації канд. психолог. наук). Київ.

Чмут Т.К., Чайка Г.Л. (2002). *Етика ділового спілкування: навч. посібник*. Київ: Вікар.

Швед О.М. (2002). Спілкування як сфера становлення студента у вузі. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*, 7 (2), 171-182.

Щербан Т.Д. (2002). *Складові процеси спілкування у навчанні. Актуальні проблеми психології: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія*. Київ: Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України.

РОЗДІЛ 3. ІННОВАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ (МЕТОДИ) У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

3.1. Технології подолання емоційного вигорання соціальних працівників (Кузьміна М.О.)

Агарков О.А., Арабаджиев Д.Ю., Єрохіна Т.В., Кузьмін В.В., Мещан І.В., Попович В.М. (2015). Розділ 2. Професійна компетентність соціального працівника: [теоретико-праксеологічний аспект в соціальній роботі]. *Технології соціальної роботи: навчальний посібник з грифом МОН України* (с. 45-82). Запоріжжя: вид. комплекс АТ «Мотор Січ».

Абульханова-Славская К.А. (1997). *Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии*. Москва: Наука.

Абульханова-Славская К.А. (1991). *Стратегия жизни*. Москва: Мысль., 1991.

Ананьев Б.Г. (2012). *Человек как предмет познания*. Санкт-Петербург: Питер.

Андреева Г.М. (2012). *Социальная психология: учебник*. Москва: Аспект Пресс.

Анцыферова Л.И. (2008). Условия деформаций развития личности и конструктивные силы человека. Абульханова К.А., Брушлинский А.В., Воловикова М.И. (Ред.), *Психология личности: новые исследования* (с. 31). Москва: ИП РАН.

Баженова А.Н. (2007). *Особенности профессиональной деформации школьных психологов на разных этапах профессионального развития*: (Дис. канд. психол. наук) Омск.

Безносков С.П. (2012). *Профессиональная деформация личности*. Санкт-Петербург: Речь.

Безносков С.П., Иваницкий А.Т., Кикоть В.Я. (2013). *Профессиональная подготовка и ее влияние на личность (проблемы профдеформации): учеб. пос.* Санкт-Петербург: ВВКУ ВВ МВД РФ.

Бойко В.В. (2012). *Синдром эмоционального выгорания в профессиональном общении*. Санкт-Петербург: Сударыня.

Борисова М.В. (2015). Психологические детерминанты феномена эмоционального выгорания. *Вопросы психологии*, 2, 96–103.

Водопьянова Н.Е. (2011) *Синдром «выгорания» в профессиях системы «человек-человек»*, Санкт-Петербург.

Водопьянова Н.Е., Старченкова Е.С. (2014). *Синдром выгорания: диагностика и профилактика*. Санкт-Петербург: Питер.

Гринберг Дж. (2002). *Управление стрессом*. Санкт-Петербург: Питер.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Доценко О.Н. (2008). Эмоциональная направленность как фактор «выгорания» у представителей социномических профессий. *Психологический журнал*, 29, 5, 91-100.

Дружилов С.А. (2010). Профессиональные деформации как индикаторы дезаптации и душевного неблагополучия человека. *Сибирский педагогический журнал*, 6, 171-178.

Емельяненко А.В., Сафукова Н.Н. (2014). *Особенности синдрома «эмоционального выгорания» личности специалистов различных профессий системы «человек-человек»*. Москва.

Емельяненко А.В. (2012). *Проблемы эмоционального выгорания и профессиональной деформации в сфере «манипулятивных» профессий*. Практическая психология: от фундаментальных исследований до инноваций: материалы междунар. науч.-практ. конф. Москва.

Ермолаев О.Ю. (2003). *Математическая статистика для психологов: учебник*. Москва: МПСИ, Флинта.

Зеер Э.Ф. (2014). *Психология профессий: учеб. пос.* Москва: Академический Проект, Фонд «Мир».

Зеер Э.Ф., Сыманюк Э.Э. (2012). *Психология профессиональных деструкций: учеб. пос.* Москва: Академический проект.

Картузова А.А. (2014). Профессиональная деформация личности: определение понятия. *Педагогика, психология и медико-биологические проблемы физического воспитания и спорта*, 3, 48-51.

Коваленко А.В. (2014). *Профессиональная деформация личности: уч. пособ.* Томск:Изд-во ТПУ.

Козырева О.А. (2012). Основные аспекты отечественных и зарубежных концепций профессионального развития. *Дополнительное профессиональное образование*, 2(48), 21-25.

Козырева О.А. (2012). Становление специалиста с позиций современных концепций профессионального образования. *Компетентность*, №7(98), 6-11.

Корытова Г.С. (2013). Эмоциональное выгорание как проявление защитного поведения в профессиональной деятельности. *Фундаментальные исследования*, 4, 29-32.

Лэнгле А. (2008). Эмоциональное выгорание с позиции экзистенциального анализа. *Вопросы психологии*, 2, 3-16.

Мещеряков Б.Г., Зинченко Б.Г. (2012). *Большой психологический словарь*. Москва.

Ненарт Е.О. (2008). Взаимосвязь синдрома эмоционального выгорания с элементами профессиональной деформации личности. *Вестник Санкт-Петербург. ун-та*, 12, 3, 402-406.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Орел В.Е. (1999). Исследование феномена психического выгорания в отечественной и зарубежной психологии. Орел В.Е. (Ред.), *Проблемы общей и организационной психологии*, (с. 76-97). Ярославль.

Орел В.Е. (2012). Профессиональное развитие личности Орел В.Е. (Ред.), *Общая и прикладная психология: хрестоматия*, (с. 358-378). Москва: ТЕИС.

Походенко С.В. (2009). Синдром професійного вигорання у педагогічних працівників : [зміст, рівень прояву, психопрофілактика синдрому вигорання. Залежність розвитку синдрому від цінностей особистості]. *Педагогіка і психологія*, 4, 75-87.

Рибалка В.В. (2013). Вітчизняні наукові визначення особистості та інтелект працівників соціально-психологічних служб. *Практична психологія та соціальна робота*, 8, 40-43.

Робертс Г.А. (1998). Профилактика выгорания. *Обзор современной психиатрии*, 1. 39-46.

Ронгинская Т.И. (2012). Синдром выгорания в социальных профессиях. *Психологический журнал*, 23, 3, 85-95.

Сидоренко Е.В. (2012). *Технологии создания тренинга. От замысла к результату*. Санкт-Петербург: Речь.

Трунов Д.И. (2014). Снова о «профессиональной деформации». *Психологическая газета*, 6, 32-34.

Форманюк Т.В. (2011). Синдром «эмоционального сгорания» как показатель профессиональной дезадаптации. *Вопросы психологии*, 28-46.

Шадриков В.Д. (2012). *Проблемы системогенеза профессиональной деятельности*. Москва: Логос.

Acker G. M. (1999). The impact of clients' mental illness on social workers' job satisfaction and burnout. *Health and Social Work*, 24(2), 112-119. doi:10.1093/hsw/24.2.112.

Arches J. (1991). Social structure, burnout, and job satisfaction. *Social Work (United States)*, 36(3), 202-206. doi:10.1093/sw/36.3.202.

Ben-Zur H., & Michael, K. (2007). Burnout, social support, and coping at work among social workers, psychologists, and nurses. *Social Work in Health Care*, 45(4), 63-82. doi:10.1300/J010v45n04_04.

Bostock C. (2019). Burnout and work-life balance: Getting personal. *Journal of the Royal College of Physicians of Edinburgh*, 49(2), 101-102. doi:10.4997/JRCPE.2019.202.

Brookings J. B., Chacos K. M., Hightower S. E., Howard Jr. M. E., & Weiss C. S. (1985). Work environment and burnout in two social service agencies. *Journal of Health and Human Resources Administration*, 7(3), 311-320. Retrieved from www.scopus.com.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Burke R. J. & Greenglass E. (1993). Work stress, role conflict, social support, and psychological burnout among teachers. *Psychological Reports*, 73(2), 371-380. doi:10.2466/pr0.1993.73.2.371.

Chan C. L. W., & Wong D. F. K. (2009). Introduction: Harmony in chaos: Social work responses to issues arising from a changing and stressful world, part 2. *Social Work in Health Care*, 48(4), 361-363. doi:10.1080/00981380902790400.

Coady C. A., Kent V. D., & Davis P. W. (1990). Burnout among social workers working with patients with cystic fibrosis. *Health & Social Work*, 15(2), 116-124. doi:10.1093/hsw/15.2.116.

Dounavi K., Fennell B., & Early E. (2019). Supervision for certification in the field of applied behaviour analysis: Characteristics and relationship with job satisfaction, burnout, work demands, and support. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16(12) doi:10.3390/ijerph16122098.

Hartman A. (1991). Social worker-in-situation. *Social Work (United States)*, 36(3), 195-196. doi:10.1093/sw/36.3.195.

Hussein S. (2018). Work engagement, burnout and personal accomplishments among social workers: A comparison between those working in children and adults' services in England. *Administration and Policy in Mental Health and Mental Health Services Research*, 45(6), 911-923. doi:10.1007/s10488-018-0872-z.

Iacono G. (2017). A call for self-compassion in social work education. *Journal of Teaching in Social Work*, 37(5), 454-476. doi:10.1080/08841233.2017.1377145.

Kader N. (2006). Job satisfaction of mental health social workers [5]. *British Journal of Psychiatry*, 189(JULY), 84. doi:10.1192/bjp.189.1.84a.

Kagan M., & Itzick M. (2019). Work-related factors associated with psychological distress among social workers. [לעבודה הקשורים הגורמים בין הזיקה לבין מצוקה לבין מצוקה] *European Journal of Social Work*, 22(1), 30-42. doi:10.1080/13691457.2017.1357021.

Ledger K. (2011). *Battling burnout*. *Minnesota Medicine*, 94(1), 24-"28, 50". Retrieved from www.scopus.com.

Lloyd C., King, R., & Chenoweth, L. (2002). Social work, stress and burnout: A review. *Journal of Mental Health*, 11(3), 255-265. doi:10.1080/09638230020023642.

Mandy P., & Mandy A. (2000). *Professional stress*. *Occupational Health*, 52(12), 25-28. Retrieved from www.scopus.com.

Maslach C., & Leiter, M. P. (2016). Burnout. Stress: Concepts, cognition, emotion, and behavior: Handbook of stress (pp. 351-357) doi:10.1016/B978-0-12-800951-2.00044-3 Retrieved from www.scopus.com.

Miller L. S. (1991). The relationship between social support and burnout: Clarification and simplification. *Social Work Research & Abstracts*, 27(1), 34-37. doi:10.1093/swra/27.1.34.

Oktaş J. S. (1992). Burnout in hospital social workers who work with AIDS patients. *Social Work (United States)*, 37(5), 432-439. doi:10.1093/sw/37.5.432.

Padyab M., Richter J., Nygren L., & Ghazinour M. (2013). Burnout among social workers in Iran: Relations to individual characteristics and client violence. *Global Journal of Health Science*, 5(4), 142-150. doi:10.5539/gjhs.v5n4p142.

Pottage D., & Huxley P. (1996). Stress and mental health social work a developmental perspective. *International Journal of Social Psychiatry*, 42(2), 124-131. doi:10.1177/002076409604200206.

Poulin J. E., & Walter C. A. (1993). Burnout in gerontological social work. *Social Work (United States)*, 38(3), 305-310. doi:10.1093/sw/38.3.305.

Pražetina I. (2005). Burnout syndrome in professional workers who deal with treated alcoholics. *Alcoholism*, 41(2), 87-98. Retrieved from www.scopus.com.

Ratliff N. (1988). *Stress and burnout in the helping professions*. *Social Casework*, 69(3), 147-154. Retrieved from www.scopus.com.

Tartakovsky E., & Kovardinsky S. (2013). Therapeutic orientations, professional efficacy, and burnout among substance abuse social workers in Israel. *Journal of Substance Abuse Treatment*, 45(1), 91-98. doi:10.1016/j.jsat.2013.01.002.

Truchot D. (2008). Career orientation and burnout in French general practitioners. *Psychological Reports*, 103(3), 875-881. doi:10.2466/PRO.103.3.875-881.

Wagaman M. A., Geiger J. M., Shockley C., & Segal E. A. (2015). The role of empathy in burnout, compassion satisfaction, and secondary traumatic stress among social workers. *Social Work (United States)*, 60(3), 201-209. doi:10.1093/sw/swv014.

Wang Y., Zhang H., Lei J., & Yu Y. (2019). Burnout in Chinese social work: Differential predictability of the components of the Maslach Burnout Inventory. *International Journal of Social Welfare*, 28(2), 217-228. doi:10.1111/ijsw.12339.

Wilson F. (2016). Identifying, preventing, and addressing job burnout and vicarious burnout for social work professionals. *Journal of Evidence-Informed Social Work*, 13(5), 479-483. doi:10.1080/23761407.2016.1166856.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

3.2. Аксіосфера соціокультурних полів і можливості її використання в сфері соціальної роботи (Коваль В.О.)

Карпман С. (2016). *Жизнь, свободная от игр*. Санкт-Петербург: Метаноя.

Коваль В.О., Попович В.М., Баршацька Г.Ю., Дударьов В.В., Кузьмін В.В., Кузьміна М.О. ... Щербина С.С. (2020). *Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія*. Т1. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка».

Кравченко А.И., Тюрина И.О. (2005). *Социология управления: фундаментальный курс: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений*. Москва: Академический проект.

Піча В.М. (Ред.). (2013). *Усе про соціальну роботу: навчальний енциклопедичний словник-довідник*. Львів: Новий Світ.

Холостова Е.И. (Ред.). (1998). *Теория социальной работы: учебник*. Москва: Юрист.

3.3. Соціально-політичні проблеми і актуальні напрямки соціальної роботи в сучасній Україні (Турба О.О.)

Балабан Р. (2020). *Проблеми сучасної України та практичні рекомендації щодо їх вирішення*. Відновлено з <http://www.ipiend.gov.ua/libs/spaw/empty.html>

Марковська Я. (2017). *Проблеми довіри до політичної влади в сучасному українському суспільстві*. Збірник доповідей II Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих вчених «Соціально-політичні проблеми сучасності». Університет імені Альфреда Нобеля. Дніпро.

Петросян Д., Фаткіна Н. (2010). Економічний егоїзм і гуманізація економіки. *Вопросы экономики*, 8.

Сердюк О. (2016). *Всеукраїнське опитування громадян щодо демократичних змін у політичних та суспільних сферах, судової реформи та процесу очищення влади в Україні*. Відновлено з http://www.fair.org.ua/content/library_doc/FAIR_Lustr.

Смук О. (2014). Соціальні проблеми сучасної молоді України в умовах трансформації політичної та соціально-економічної систем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*, 30, 159-161.

Соціальна робота: навчальний посібник. (2002). Київ: ДЦССМ.

Соціальні інтереси в системі національної безпеки України. (1996). Київ.

Чистякова В. (2010). Соціальні ресурси модернізації. *Економіст*, 5.

3.4. Форми та особливості дистанційного консультування в соціальній роботі (Щербина С.С.)

Борисова Ю.В. (2003). *Методологія та методи соціальних досліджень*. Київ: ДЦССМ.

Бурно М.Е. (1994). *Письма пациентам*. Москва: РОМЛ.

Бурно М.Е. (1999). *Терапия творческим самовыражением*. Москва: Академический проект.

Горелик А. (2004). *Письменное (дистанционное) консультирование осуждённых*. Восстановлено из <http://www.tveroblinfo.ru/pismennoe-distancionnoe-konsultirovanie-osuzhdennykh.html>

Донцов Д.А., М.А. Донцова. (2008). Интернет-консультирование в качестве новой технологии психологического консультирования. *Мир психологии*, 1, 150-162.

Дудкин А.С. (2011). *Технологии социальной работы с семьёй и детьми: учебное пособие*. – Пенза: ПГПУ им. В.Г. Белинского.

Жичкина А. (2007). *Взаимосвязь идентичности и поведения в Интернете пользователей юношеского возраста*. Восстановлено из <http://flogiston.ru/articles/netpsy/websurvey>

Жичкина А. (1999). *Социально-психологические аспекты общения в Интернете*. Восстановлено из <http://flogiston.ru/articles/netpsy/refinf>.

Копьёв А.Ф. (1996). Между свободой и необходимостью: к методологии краткосрочного психологического консультирования. *Вопросы психологии*, 4.

Космин В.В., Федюкин Н.В. (2001). *Дистанционное консультирование*. 8-я Международная научно-методическая конференция «Новые информационные технологии в университетском образовании». Новосибирск.

Кочунас Р. (1999). *Основы психологического консультирования*. Москва: Академический проект.

Меновщиков В.Ю. (2008). Дискурс в дистантном консультировании и психотерапии. *Вопросы психологии*, 6, 101-108.

Меновщиков В.Ю. (2009). Многомерная модель дискурса Интернет-консультирования. *Вопросы психологии*, 1, 97-102.

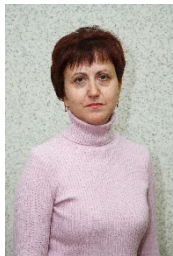
Меновщиков В.Ю. (2010). Эффективность консультирования и психотерапии в Интернете: этапность и направленность исследований. *Вопросы психологии*, 3, 93-100.

Моховиков А.Н. (2001). *Телефонное консультирование*. Москва: Смысл.

Солошенко Д.В. (2011). *Экстренная психологическая помощь. Консультирование*. Харьков: Торсинг.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Семигіна Т.В., Мигович І.І., Грига І.М., Кабаченко Н.В. (2005).
Теорії і методи соціальної роботи. Київ: Академвидав.

Балухтіна Олена Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – історія соціальної роботи, перспективи волонтерської діяльності в Україні, питання державної, громадської та церковної благодійності, вдосконалення системи дистанційного навчання в закладах вищої освіти України, надання соціальних послуг в громадах. Має близько 20 наукових публікацій.

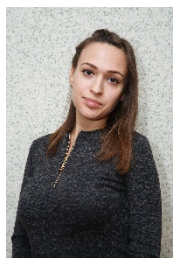
Баршацька Галина Юріївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – вивчення нетрадиційних методів навчання як засобу професійного самовизначення особистості студента, соціально-економічні методи, технології підтримки населення та технології медико-соціальної роботи, молодь як соціальна спільнота та її соціалізація на виробництві. Співавтор 1 підручника, 2 монографій, 1 навчального посібника. Має приблизно 25 наукових публікацій.

Дударьов Віталій Валентинович – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – вивчення взаємовідносини політичної сфери життя суспільства з іншими сферами суспільного життя, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами. Співавтор 2 монографій, автор більш 15 публікацій.

Коваль Владислав Олександрович – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – соціальна епістемологія, методологія соціологічних досліджень, соціологія та психологія тероризма, інновації в соціальній роботі. Співавтор 1 підручника, 1 монографії, має приблизно 40 наукових публікацій.

Кузьміна Марія Олегівна – викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів пов'язане із дослідженням соціально-професійної компетентності і кар'єри випускників закладів вищої освіти (на прикладі спеціальності «231 – Соціальна робота»); соціальної роботи з підвищення економічної активності незайнятого населення тощо. Автор ряду публікацій у галузях соціальної психології, соціології, педагогіки, які розміщені у міжнародних наукометричних базах Web of Science, Scopus, Index Copernicus тощо.

Попович Василь Михайлович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка». Коло наукових інтересів – модернізація духовної освіти в Україні: проблеми та можливість розвитку, ціннісні орієнтири в системі соціального обслуговування, компетентнісний підхід в сучасній освіті та шляхи її модернізації, впровадження інформаційних технологій в систему соціального обслуговування, перспективи цифрових технологій в сучасній освіті України. Співавтор підручника, трьох навчальних посібників, автор та співавтор ряду монографії, має близько 100 наукових публікацій.

Смолякова Ліна Юріївна – аспірант, викладач кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – вивчення впливів на формування соціальної ідентичності; політичні орієнтації ідентичності в суспільній свідомості; основні принципи організації суспільства, його цінностей та місця в ній людини; політико-ідеологічні орієнтації громадян; архетипи національного менталітету та його соціально-психологічних проявів. Є співавтором статей визначеної проблематики. Автор ряду тез доповідей.

Таран Володимир Олександрович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – соціальна філософія, культурологія, філософія політики, управління соціальною роботою. Автор більше 170 наукових праць, у тому числі трьох монографій, декількох підручників і навчальних посібників, навчально-методичних посібників, наукових статей у фахових виданнях тощо.

Турба Оксана Олексіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – соціальна психологія, сучасні соціологічні теорії, інноваційні технології в соціальній роботі, економічна соціологія, соціологія управління, проблематика міжособистісних взаємин та міжперсональної взаємодії. Співавтор 1 підручника, 1 монографії, має близько 75 наукових публікацій.

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи: монографія
Національний університет «Запорізька політехніка», 2021

Щербина Сергій Степанович – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – галузеві соціології (соціологія політики), соціальні технології, інновації в соціальній роботі. Співавтор 1 навчального посібника, 1 монографії, має близько 40 наукових публікацій.

Серга Тетяна Олексіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи та психології Національного університету «Запорізька політехніка».

Коло наукових інтересів – соціологія релігії, соціально-педагогічні та психологічні аспекти соціальної роботи, методи та технології соціальної роботи.

Автор та співавтор навчально-методичних праць, співавтор двох монографій, має близько 60 наукових публікацій.

Наукове видання

**Попович Василь Михайлович
Таран Володимир Олександрович
Балухтіна Олена Миколаївна
Баршацька Галина Юріївна
Дударьов Віталій Валентинович
Коваль Владислав Олександрович
Кузьміна Марія Олегівна
Смолякова Ліна Юріївна
Турба Оксана Олексіївна
Щербина Сергій Степанович
Серга Тетяна Олексіївна**

Теоретичні та практичні основи соціальної роботи

Том 2

Монографія

Комп'ютерний набір *Попович В.М.*
Верстка *Дяченко О.О.*

Підписано до друку 14.04.2021. Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 15,00.
Тираж 100 прим. Зам. № 258.

Національний університет «Запорізька політехніка»
Україна, 69063, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 64
Тел.: (061) 769–82–96, 220–12–14

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6952 від 22.10.2019.